

T.C.
GEBZE YÜKSEK TEKNOLOJİ ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İRAN'IN ETNİK, SİYASİ, EKONOMİK YAPISI
VE KOMŞU DEVLETLERLE İLGİLİ
STRATEJİK YAKLAŞIMLAR

Bülent SÜRÜCÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
STRATEJİ BİLİMİ ANABİLİM DALI

GEBZE
2005

T.C.
GEBZE YÜKSEK TEKNOLOJİ ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İRAN'IN ETNİK, SİYASİ, EKONOMİK YAPISI
VE KOMŞU DEVLETLERLE İLGİLİ
STRATEJİK YAKLAŞIMLAR

Bülent SÜRÜCÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
STRATEJİ BİLİMİ ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI
Prof.Dr. Abdülkadir AKÇİN

GEBZE
2005

ÖZET

İran 1979'dan sonra İslam rejimini dünyaya yaymaya çalışmış ve Ortadoğu'nun bugünkü profilinin çizilmesinde önemli bir rolü olmuştur. Özellikle ABD'nin, 11 Eylül sonrası uygulamaya koyduğu *Büyük Ortadoğu* projesi çerçevesinde Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya denilen Büyük Ortadoğu'yu 'demokratikleştirme' ve buna bağlı olarak da bu bölgedeki stratejik noktaları ele geçirme politikası, bölgede İran'ın rolünü daha da arttırmıştır. Fakat bu rolün anlaşılması için İran'ın sosyo-ekonomik-politik yapısı ve tarihinin bilinmesi gerekmektedir..

Bu çalışmanın amacı 1979 sonrası İran'ın sosyo-ekonomik ve politik yapısını ve bunlara bağlı olarak da komşu devletlerle ilişkilerini analiz etmektir. Bu yüzden bu çalışma iki soruya cevap aramaktadır: Bunlardan ilki, İran'ın sosyo-politik ve ekonomik yapısı İran'ın uluslararası ilişkilerine nasıl bir etki yapmaktadır? İkincisi ise, İran'ın uluslararası ilişkiler politikasını etkileyen global dinamikler nelerdir? sorularıdır.

Çalışma da kalitatif (qualitative) yöntem kullanılmıştır. Konuyu açarsak, bu çalışmada İran'ın dış aktörlere etkisini ve dış aktörlerinde İran'ın sosyo-politik, ekonomik ve uluslararası ilişkiler politikasına etkileri incelenmiştir. Bu bağlamda da tarama metodu kullanılarak, birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak bir literatür taraması yapılmış ve konuyla ilgili olaylar ve olgular analiz edilmiştir. Çalışma çerçevesinde, birincil kaynak olarak gazete haberleri kullanılırken, ikincil kaynak olarak kitaplar, dergiler ve İnternet kaynakları kullanılmıştır.

Çalışma beş ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde teorik bilgiler verilmekte, ikinci ve üçüncü bölümlerde ise İran'ın sosyo-politik, ekonomik, etnik yapısı ve tarihi incelenecektir. Bu bölüm okuyucuya İran'ın sosyo, ekonomik ve politik yapısını analiz etmede ve diğer iki bölümü anlamada yardımcı olacaktır.

Dördüncü bölüm ise ilk bölüme referansla, İran'ın komşularıyla ilişkilerini ve Tahran'ın uluslararası ilişkiler politikasını analiz edecektir. Bu bağlamda

İran'ın Türkiye, ABD, AB, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya ile politikaları incelenecektir.

Beşinci bölümde ise ikinci bölümde anlatılanlar ışığında 11 Eylül sonrasında İran'ın başına gelebilecek muhtemel gelişmeler senaryo halinde analiz edilecektir. Bu senaryolarda da Türkiye'nin muhtemel rolü ve ne yapması gerektiği vurgulanacaktır.

SUMMARY

After the 1979, Iran has used to diffuse its Islamic ideology to the world, and it has had a great role to shape the current profile of the Middle East. Especially, the current geo-political strategy of the USA implemented for democratising the Middle East, the Caucasuses, and the Central Asia, and for capturing the strategic points in these places in the context of the '*Greater Middle East Project*' has increased the importance of Iran. However, in order to understand Iran's role in this issue, the history and the socio-political and the socio-economic structure of Iran should be known.

In this context, the focal point of this research is to analyse the socio-economic and political structure of the post-1979 Iran, and its relationship with its neighbors. Therefore, this study aims to answer to two questions: a) How does socio-economic and political structure of Iran affect the international relations of Tehran? b) What are the global dynamics affecting the international relations policies of Iran?

The qualitative method is used in this study in which the research focuses on the impact of Iran on external actors, and of external actors on Iran's socio-economic, political structure and international relations policies. To analyse the literature, and to it constitute the backbone of the research. This study consists of both primary and secondary resources. Newspapers are used as a primary resource and books, articles, journals and internet are used as secondary resources.

The research is formed from five sections. The first part gives the theoretical informations. The second and the third parts evaluate the socio-economic, political, historical and ethnic structure of Iran. This part helps us to analyse the socio-economic and political structure of Iran, and to understand the rest of the study.

The fourth chapter analyses the relationship of Iran with its neighbours and its effects on the international relations policies of Tehran. Therefore, the

research evaluates the relationship of Iran with the USA, the Middle East, the Central Asia, the Caucasus and Turkey.

The fifth chapter analyses the probable scenerios which can happen to Iran after the 11th September in the light of the preliminary chapters. The probable policies of Turkey which can be implemented against the developments in this region.

TEŞEKKÜR

Çalışmam boyunca her türlü yönlendirme ve desteğini benden esirgemeyen tez danışmanım sayın Prof.Dr. Abdülkadir AKÇİN'e, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü çatısı altında aldığımız eğitimde katkıları olan tüm idari personel, öğretim üyeleri ve öğrenci arkadaşlarıma, çalışmamda hiç bir yardımını esirgemeyen Dr. Rasim Özgür DÖNMEZ'e, her türlü sıkıntımızla ilgilenen Yrd.Doç.Dr. Halit KESKİN ve Ercan KARAKOÇ'a teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, kendilerine ihtiyaç duyduğumda hep yanımda olan, beni yetiştiren ve bugünlere gelmemi sağlayan anneme, babama ve kardeşlerime teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	iv
SUMMARY	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER DİZİNİ	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	xiv
ŞEKİLLER DİZİNİ	xv
TABLolar DİZİNİ	xv
GİRİŞ	1
1. STRATEJİ VE GÜVENLİK YAKLAŞIMI	6
1.1. Strateji ve Güvenlik	6
1.2. Jeostrateji	16
1.3. Jeopolitik	19
2. İRAN COĞRAFYASI, SOSYO-EKONOMİK VE SİYASİ YAPISI	25
2.1. İran Coğrafyası ve Stratejik Konumu	25
2.1.1. İran Coğrafyası	25
2.1.2. İran'ın Stratejik Konumu ve Türkiye	28
2.2. Sosyo-Ekonomik Yapısı	31
2.2.1. Nüfus ve Etnik Yapı	31
2.2.1.1. Farslar	32
2.2.1.2. Azeriler	34
2.2.1.3. Türkmenler	36
2.2.1.4. Kaşkaylar	37
2.2.1.5. Kürtler	37
2.2.1.6. Beluciler	39
2.2.1.7. Bahtiyariler ve Lurlar	39
2.2.1.8. Araplar	40
2.2.2. İran'ın Etnik Gruplara Karşı Politikaları	40
2.3. İran Ekonomisi	48
2.3.1. Temel Ekonomik Göstergeler	48
2.3.2. İran Ekonomisini Yönlendiren Sektörler	53

2.3.2.1. Sanayi	53
2.3.2.2. Petrol	55
2.3.2.3. Doğal Gaz	57
2.3.3. Dış Ticaret	59
2.3.3.1. İhracat	59
2.3.3.2. İthalat	61
2.3.4. İran Ekonomisindeki Kriz ve İstikrarsızlık Problemi	63
2.4. İran İslam Cumhuriyeti Siyasal Yapısı	64
2.4.1. Yürütme	66
2.4.1.1. Dini Lider (Veliyi Fakih)	66
2.4.1.2. Cumhurbaşkanlığı	67
2.4.1.3. Diğer Siyasi Kontrol Organlar	68
2.4.2. Yasama	69
2.4.2.1. Meclis (Meclis-i Şura-yı İslami	69
2.4.2.2. Anayasayı Koruyucular Konseyi (Şura-yı Nigehban-ı Kanun-u Esasi	69
2.4.3. Yargı	70
2.4.4. Şii Mezhebinde Din ve Devlet İlişkisi	71
2.4.5. Siyasi Sistemdeki Kırılmalar	73
3. TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE İRAN	77
3.1. 1979 Devrimi Öncesi İran	77
3.2. 1979 Devrimi ve Sonrası	83
3.2.1. Devrimin Nedenleri ve Devrim	83
3.2.2. Devrim Sonrası İran Dış Politikasında Devrim İhracı Yönelimi	89
3.2.3. İran-İrak Savaşı	91
3.2.4. Körfez Krizi- Kuveyt'in işgali	95
3.2.5. 11 Eylül Sonrası İran	98
4. İRAN'IN KOMŞU ÜLKELER, BÖLGESEL VE KÜRESEL GÜÇLERLE İLİŞKİLERİ	100
4.1. Kafkasya-İran	101
4.1.1. İlişkilerin Ekonomik ve Siyasi Boyutu	102
4.1.1.1. İran ve Kafkasya (Ekonomik Boyutu)	102

4.1.1.2. İran ve Kafkasya Politikası: Uluslar arası İlişkilerden Etnik Probleme	105
4.1.2. Etnisitenin İlişkilerdeki Konumu	105
4.1.2.1. İran Azerileri	105
4.1.2.2. İran-Azerbaycan ve İran Azerileri: Milli Tehditten-Bölgesel Tehdide	108
4.2.Orta Asya- İran	112
4.2.1. İran-Orta Asya Ülkeleri İlişkilerine Genel Bir Bakış	112
4.2.2. İran'ın Afganistan ve Pakistan'la İlişkileri	117
4.2.2.1. Afgan-Rus Savaşı	118
4.2.2.2. Boru Hattı Politikası	121
4.3.Hazar Denizi ve İran	123
4.3.1. Hazar Denizi Bölgesinin Coğrafi Tanımı	125
4.3.2. Hazarın Statüsüne İlişkin Tarihsel Süreç	126
4.3.2.1. SSCB'nin Dağılmasına Kadar Olan Dönem	126
4.3.2.2. SSCB'nin Dağılmasından Sonraki Dönem	128
4.3.3. 11 Eylül Sonrası Hazar ve Jeopolitik Gerginlik	132
4.4.Ortadoğu- İran	135
4.4.1. İran-Ortadoğu ve Basra Körfezi Ülkeleri ilişkilerine Bir Bakış	135
4.4.1.1. İran'ın Basra Körfezi Ülkeleriyle İlişkilerine Genel Bakış	135
4.4.1.2. Soğuk Şavaş Sonrası İran ve Körfez Ülkeleri	139
4.4.2. İran-Irak İlişkisi	143
4.4.2.1. İran-Irak Savaşının Getirdikleri	143
4.4.2.2. İran ve ABD için Savaş Alanı: Irak	146
4.4.3. İran-Suudi Arabistan İlişkileri	147
4.4.4. İran-Suriye İlişkileri	154
4.4.5. İran-İsrail İlişkisi	157
4.4.5.1. Devrim Öncesi İran Dış Politikası ve İsrail'e Kısa Bir Bakış	158
4.4.5.2.Devrim Sonrasında İran-İsrail Anlaşmazlığındaki Temel Konular	159

4.4.6. Türkiye-İran ve İsrail İlişkileri	161
4.4.6.1. 90'lı Yıllarda Türkiye-İran-İsrail	161
4.4.6.2. 11 Eylül Sonrası Değişen Güvenlik Paradigması ve Üç Aktörün İlişkileri	164
4.5. İran'ın Büyük Güçlerle İlişkileri	167
4.5.1. İran ve ABD-AB İlişkileri	167
4.5.1.1. 11 Eylül Öncesi Dönem	168
4.5.1.2. 11 Eylül Sonrası Dönem	171
4.5.2. ABD, İran ve Türkiye	180
4.5.1.1. İran Türkiye İlişkilerini Etkileyen Etmenler	181
4.5.1.2. Türkiye-İran İlişkilerinde ABD Faktörü	185
4.5.1.3. 11 Eylül Sonrası Türk-İran-ABD İlişkileri	188
4.5.3. İran- Rusya İlişkileri	191
4.5.3.1. Devrim Sonrası Rusya-İran İlişkileri	192
4.5.3.2. Soğuk Savaş Sonrası Rusya-İran İlişkileri	194
4.5.3.3. 11 Eylül Sonrası Rusya-İran İlişkileri	197
4.5.4. İran-Çin İlişkileri	199
5. İRAN, GLOBALLEŞME VE HEGEMONYA: GELECEĞE YÖNELİK SENARYOLAR	202
5.1. 11 Eylül Sonrası ve Global Fon	202
5.2. Senaryo I: Etnisite ve Kaos	205
5.3. Senaryo II: Uluslararası İlişkiler ve Kaos	208
5.3.1. İlişkilerin Eleştiriye Dayalı Olarak Sürdürülmesi	211
5.3.2. Uluslararası Savaş ve Kaos	212
5.4. Senaryo III: 11 Eylül ABD, Irak ve Kaos	216
5.4.1. Sosyo-Politik Yapı ve Rejimin Bunalımı	216
5.4.3. Amerika Hegemonyası, Dış Politika ve İranlılık	218
5.4.4. ABD'nin Irak'ı İşgal Sonrası Olabilecek Senaryo	218
5.5. Türkiye-İran ve Global Siyaset	221
5.5.1. Batı ve Doğu Sınırı Arasında Türkiye: Bölgesel Güçten-Büyük Ortadoğu Projesinin Mimarlığına	225
5.5.2. Büyük Ortadoğu Projesi, Türkiye ve Kaos	228
6. SONUÇ	232

KAYNAKLAR

241

ÖZGEÇMİŞ

251

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
CENTO	: Merkezi Antlaşma Örgütü
EKO	: Ekonomik Birliği Örgütü
KİK	: Körfez İşbirliği Konseyi
M.Ö.	: Milattan Önce
NATO	: Kuzey Atlantik Paktı
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
RF	: Rusya Federasyonu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

ŞEKİLLER DİZİNİ

<u>Şekil</u>	Sayfa
1.1. İran İslam Cumhuriyeti Coğrafi Konumu	26
1.2. İran İslam Cumhuriyeti Fiziki Coğrafyası	27
1.3. İran Etnik ve Dini yapısı	32
3.1. Pers İmparatorluğu Coğrafi Sınırları	78
5.1. İran'ın sahip Olduğu Füzelerin Etki Sahası	210

TABLolar DİZİNİ

<u>Tablo</u>	Sayfa
2.1. İran'ın Önemli Eyaletleri	28
2.2. İran Temel Ekonomik Göstergeleri	52
2.3. İran'ın Ham Petrol Üretimi, Gaz ve Rafine Ürünleri	59
2.4. Yıllar İtibariyle İran Dış Ticareti ve Petrolün Payı	59
2.5. Petrol Dışındaki Başlıca İhraç Ürünleri	60
2.6. İran'ın Başlıca İthal Ürünleri	61
5.1. İran'ın Sahip Olduğu Füze Sistemleri	210

GİRİŞ

İran'ın, Basra Körfezi ve çevresi ile, Ortadoğu'da stratejik yönden dikkate değer ayrıcalıklı bir yeri vardır. İran, coğrafi konumu ile bir geçiş yeri, bir merkez durumundadır. Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine bağlandığı ve Arap Ortadoğu'suna giden yolların merkezinde bulunan İran, Ortadoğu hammaddesinin Avrupa sanayi merkezlerine taşınmasında ve Avrupa'nın mamul mallarının da Ortadoğu pazarına ulaştırılmasında merkez görevindedir.¹

İşte bu hassas kritik jeo-politik manzara içerisinde yer alan İran, Hazar Denizi ve Basra Körfezi arasındaki yarı kapalı denizler ile Hint okyanusu arasındaki jeopolitik kimliğini, yeni değişim dalgalanmalarının istikametleri doğrultusunda stratejik planlamalarını yeniden ele almanın çıkmazlarıyla baş başa kalan farklı bir süreci, özellikle 1979 İran rejimiyle beraber yaşamaktadır. Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Orta Asya ve Kafkasya devletlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle birlikte yeni dünya düzeninde Orta Doğu'nun sınırları da değişmiştir.

Bu değişen sınırlar içerisinde İran gibi bir bölge gücünün bu coğrafyadaki ülkelerle ve global güçlerle ilişkisi önem kazanmaktadır. İran 1979'dan sonra İslam rejimini dünyaya yaymaya çalışmış ve Ortadoğu'nun bugünkü profilinin çizilmesinde önemli bir rolü olmuştur. Özellikle ABD'nin, 11 Eylül sonrası uygulamaya koyduğu *Büyük Ortadoğu* projesi çerçevesinde Ortadoğu, Orta Asya ve Güney Kafkasya denilen Büyük Ortadoğu'yu 'demokratikleştirme' ve buna bağlı olarak da bu bölgedeki stratejik noktaları ele geçirme politikası, bölgede İran'ın rolünü daha da arttırmıştır. İran'ın bu şekillenmede –negatif bir aktörde olsa– önemli bir rolü olmuştur. Fakat bu rolün anlaşılması için İran'ın sosyo-ekonomik-politik yapısı ve tarihinin bilinmesi gerekmektedir.

Unutulmaması gereken bir nokta ise bir ülkenin dış politikasını, o ülkenin tarihi, sosyal, ekonomik ve siyasal yapısından soyutlamanın imkansız

¹ TAŞLI, Ömer, Orta Doğu'ya Süper Güçlerin Etkileri, İstanbul, Fikir Yayınları, 1991, s.20.

olduğudur. Bu bağlamda 1979 sonrası İran'ın sosyo-ekonomik ve politik yapısı ve bunlara bağlı olarak komşu devletlerle ilişkileri iki noktada düşünülmektedir:

- İran'ın sosyo-politik ve ekonomik yapısı İran'ın uluslararası ilişkilerine nasıl bir etki yapmaktadır?
- İran'ın uluslararası ilişkiler politikasını etkileyen global dinamikler nelerdir?

İran'ın iç ve dış politikasının global ve ulusal dinamiklerden etkilenme yön ve derecesi, başta Türkiye olmak üzere İran'a komşu ülkelerin takip edeceği politikalar, bölgesel ve bölge dışı aktörlerin stratejik yaklaşımları, İran'ın sosyo-ekonomik ve politik yapısı ile ABD'in Büyük Ortadoğu Projesinin uygulanması bakımından aşılması çok güç bir engel olduğu, Türkiye'nin bu konjonktürel ortam içerisindeki yerinin irdelenmesi son derece önemlidir.

Özellikle ikinci dünya savaşı sonunda ülkeler arasındaki sıcak savaş dönemi yerini milletlerarası güç dengelerinin üçüncü dünya ülkelerinin arenası haline gelen G-8 devletlerinin ağırlıklı olarak etkili oldukları soğuk savaş dönemi başlamıştır. Soğuk Savaş dönemi İkinci Dünya Savaşı sonrasında 21. yüzyılın eşiğine kadar sürecek olan ve 'Soğuk Savaş' olarak adlandırılacak yeni bir uluslararası ilişkiler sisteminin bir başlangıç noktasıdır. Bu dönemde, klasik güç dengesi modeliyle izah edilen devletler arası ilişkiler sistematiği yerini bloklar ekseninde süren ilişkilerin belirleyici olduğu yeni bir döneme bırakmış, yaklaşık yarım yüzyıl sürecek ve iki kutuplu dönem olarak adlandırılacak bloklar mücadelesi dönemi, ilişkilerde kendine özgü yeni etkenler, belirleyiciler, algılamalar, tanımlamalar ve farklı bir terminolojiyi de beraberinde getirmiştir.

Bu tanıma göre, 'iki blok arasındaki ilişkilerde, blokların ve üyelerin davranışlarını denetlemeye yönelik, taraflarca benimsenmiş kuralların bulunmadığı ve ilişkilerde tamamıyla güce dayanan davranışların başat olduğu Soğuk Savaş döneminin temel özelliklerinden biri olarak, ülkeler arasında anlaşma kuralları yaratılmasına ve ilişkilerin bir düzen içinde gücün sınırlanarak yürütülmesine imkan sağlayacak temel yöntem olan diplomasinin

iki blok arasında hemen hemen ortadan kalktığı bir dönem olduğu ifade edilmektedir.²

Soğuk Savaş sonrası dönem ise Sovyetlerin yıkılmasından sonra, Soğuk Savaşın iki kutbundan birinin en güçlü temsilcisi olan ABD'nin kutuplar arası mücadeleden tek güç olarak çıkmasıyla oluşan ve ulus-devletler haricinde uluslararası kuruluşların da güçlendiği, hayatın bir çok sahasında olduğu gibi insan hakları, düşünce hürriyeti vb. konuların artık devletlerin ülkeleri içinde tartışıp konuşabilecek konular olmaktan çıktığı, çok uluslu şirketlerin yalnız uluslararası ilişkilerde değil ulusal politikalarda da etkin bir hale geldiği dönemdir.³

Çok önemli bir diğer kavram ise *velayet-i fakih* kurumudur. Velayet-i Fakih kısaca ulema içinden bir kişinin en üst idari makamı üstlenmesi olarak adlandırılabilir. Humeyni Irak'ta sürgünde iken, ilk kez bir kurum olarak monarşinin İslam'a yabancı olduğunu iddia etti. Sadece Şah'a veya Pehlevi hanedanına karşı çıkmıyor, düzende tümüyle kurumsal bir değişme istiyordu. Peygamber dönemi örnek alınarak bir İslam devleti kurulması gerektiğini söylüyordu. Dolayısıyla, İslam hukukunu en iyi bilen kişiler olarak, ulema doğrudan iktidara sahip olmalıydı. Ulema içinden de bir kişi en üst idari makamı (velayet-i fakih) üstlenmeliydi. Humeyni'nin bu derece radikal söylemi kendisine, mollalar ve medrese talebeleri arasında büyük bir popülerite kazandırdı. İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra da siyasi kurumlar bu söyleme göre şekillendirildi.⁴

Humeyni'nin velayet-i fakih kurumunu ortaya atmasının temelinde, siyasal İslam'ın klasik 'İslam devleti olmadan, İslam toplumu olmaz' inancının Şii versiyonu görülür. Fakih, Mehdi'nin naibidir. Ama, İmam'ın sahip olduğu kutsiyete sahip değildir. Fakih sadece İslami prensiplere göre sorunları çözen ve son kararı veren bir rehberdir. Fakih kendisinden sonraki fakihi seçmez. Üst düzey ulemanın büyük kısmı bu kurumun dinde yeri olmadığı, hiçbir

² GÜREL, Şükrü Sina, Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politika'daki Yeri, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, s.82.-88.

³ Bkz.DÖNMEZ, Rasim Özgür, Europeanization and Turkey,Yayınlanmamış Doktora Tezi, Exeter, University of Exeter, 2003.

⁴ MARSHALL, Phil, İran'da Devrim ve Karşı Devrim, İstanbul, Z Yayınevi, 1994., s.59.

müçtehidin bir başkasına bağlanamayacağını düşünüyordu.⁵ Velayet-i fakih kavramı Humeyni'ye ait değildir. Şia doktrininin ilk dönemlerinden beri tartışılmaktadır. Bir hükümetin ancak garip İmam'ın icazetiyle meşru sayılabileceği, bunun pratikte uygulanabilmesi için de İmam'a velayet eden bir fakihin icazetinin gerektiği düşüncesinin ürünüdür. Burada önemli olan fakihin doğrudan yönetimi ele alması değil, yönetimin meşru olmadığına dair icazet vermesinin genel kabul görmüş olmasıdır. Humeyni'nin yeni yorumu ise icazetin de ötesinde velayet-i fakihi iktidara doğrudan sahip olan kişi durumuna getirmiştir.⁶

Konuyla ilgili bir diğer açıklanması gereken kavram ise 11 Eylül sonrası dönemdir. 11 Eylül dönemi, 11 Eylül 2001 yılında El-Kaide terör örgütünün New York'ta İkiz Kuleler ve Pentagonu yaptığı intihar saldırıları sonucunda başlayan dönemin adıdır. ABD bu saldırılar sonucunda Dünya'yı dostlar ve düşmanlar çerçevesinde ikiye bölerek düşman olarak gördüğü devletleri askeri yolla 'demokratikleşmeye' - Batılılaştırmaya- çalışmaktadır. Bu dönem global demokrasinin erozyona uğradığı ve Amerikan hegemonyasının ön plana çıktığı dönemdir. Yine bu dönem ABD'nin Afganistan'ı işgaliyle başlamış ve halen Irak'ın işgaliyle devam etmektedir.⁷

Bu çalışma, İran'ın 1979'deki İran İslam rejiminin başlamasını referans almaktadır. 1979 İran İslam rejiminin kuruluşu ve özellikle bu tarihten sonra, Tahran'ın sosyo-ekonomik yapısı ve komşularıyla ilişkileri ele alınmıştır. Ayrıca her ne kadar coğrafik olarak İran'ın komşuları olmasalar da hem İran'a, hem de bölgeye önemli etkileri olduğundan Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Rusya ve Avrupa Birliği gibi global güçler uluslararası stratejik yaklaşımları açısından inceleme kapsamına alınmıştır. Özellikle ABD, Irak'ı işgal ettikten sonra, bu ülkeyi kontrol altına almıştır. Bir başka deyişle ABD Irak'ı kontrol altına alarak bölgedeki ülkelerle fiilen komşu olmuştur. AB ve özellikle ABD ve Ortadoğu'daki ilişkileri etkilemesi bakımından yeni dünya düzeninde farklı bir stratejik pencere açmışlardır.

⁵ El-MUSAVİ, Musa, Şia ve Şiilik Mücadelesi, İstanbul, Sebil, 1995, s.75-94.

⁶ El-MUSAVİ, Musa, a.g.e, s. 88-90.

⁷ ZİZEK, Slavoj, Irak Çaydanlığı, İstanbul, Encore, 2004, s.1-35

Bu çalışma Yalçın Sarıkaya'nın, *Soğuk Savaş Sonrasında İran'ın Dış Politikası*,⁸ Tayyar Arı'nın, *2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi*,⁹ Şengül Yazar'ın, *1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri*,¹⁰ M. Sadegh C. Zonouzi'nin, *Körfez Sorunları ve İran'ın Körfez'e Yönelik Dış Politikası*, benzerlik göstermektedir. Ancak bu çalışma diğerlerinden farklı olarak, İran'la ilgili bilgileri güncel gelişmeler dahilinde yenilemiş ve geliştirmiştir. Bununla beraber, bu çalışmaya 11 Eylül sonrası uluslararası gelişmeler de dahil edilmiştir.

⁸ SARIKAYA, Yalçın, *Soğuk Savaş Sonrasında İran'ın Dış Politikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

⁹ ARI, Tayyar, *2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi*, İstanbul, Alfa Yayınevi, 1999.

¹⁰ YAZAR, Şengül, *1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

1. STRATEJİ VE GÜVENLİK YAKLAŞIMI

1.1. Strateji ve Güvenlik

Stratejinin genel olarak askeri bir kavram olarak algılanması tümüyle doğru bir durumu ifade etmez ama kökeni bakımından çok da yanlış bir algılama değildir. Kavramın kökenini oluşturan "Strategos", Eski Mısır ve Eski Yunan uygarlıklarında en yüksek askeri ve sivil yöneticileri ifade eden bir sözcük olarak kullanılmıştır. Stratejinin geniş anlamı; bir savaşta siyasi iktidarın belirlediği amaca varmak için askeri kuvvetleri kullanma sanatı, modern bir savaşta, bir milletin veya milletler birliğinin savunmasında askeri, siyasi, iktisadi ve manevi güçleri bir arada kullanmak ve düzenlemek sanatıdır.¹¹

Genel olarak "Bir amaca ulaşmak için izlenmesi gereken ana yol" tanımlanabilecek strateji kavramı, bu genel anlamı dışında birbirinden farklı olgu ve olaylara ilişkin olarak kullanılmaktadır. İlk olarak, strateji askeri literatürdeki klasik anlamıyla, bir savaşın kazanılması için savaş sırasındaki askeri hareketin dayandığı esaslar olarak anlaşılmaktadır. Özellikle nükleer silahların ortaya çıkması ile strateji de global bir nitelik kazanmıştır. Bununla beraber strateji, günümüzün konvansiyonel savaşları açısından klasik anlamını korumaktadır. İkinci olarak, strateji terimi, genel anlamda, parti, işletme, devlet vb. tür kurum ya da kuruluşun belirli bir amaca ulaşmak için izlediği yol anlamında da kullanılmaktadır. "Askeri güçlerin hareketini siyasal iktidarca belirlenmiş bir hedefe ulaşacak biçimde birleştirme sanatı. Bir savaşın sürdürülmesi ya da bir ulusun ya da ittifakın savunma hazırlıkları için gerekli askeri, siyasal, iktisadi ve manevi güçlerin hareketini birbiriyle uyumlu kılma sanatı".¹² "Savaşta belirlenmiş hedeflere ulaşmak için eldeki bütün kaynakları (askeri, ekonomik, siyasal vb.) uygun bir biçimde seferber etme ve düzenleme sanatı ya da bilimi. Bazen "yüksek strateji" olarak da adlandırılan bu tanım, giderek karmaşık bir nitelik kazanan savaşın yürütülmesinde askeri olmayan etkenlerin de önemli rol oynadığı modern çağın gereklerini yansıtır.

¹¹ Meydan Larousse, 1992, s.566.

¹² Büyük Larousse, cilt 21

Teorinin geçerlik kazandığı XVIII. Yüzyılda ve XIX. yüzyıl başlarında strateji, silahlı birliklerin sevk ve düzeni ile askeri hareketları planlama ve yönetme sanatı anlamını taşıyordu.”¹³

XIX. yüzyılın en önemli strateji yapıtlarından olan, bir savaş kuramı olan “Savaş Üzerine” adlı eserin yazarı bir Prusyalı general ve askeri yazar Carl von Clausewitz en çok Alman genelkurmayını etkilemiş; Hitler, Moltke, Ludendorff, Schlieffen onun fikirlerini uygulamaya çalışmışlardır. Clausewitz stratejiyi şöyle tanımlamaktadır.

“Strateji, muharebenin savaşın amaçlarına hizmet edecek şekilde kullanılmasıdır. Strateji, muharebenin savaşın amacı doğrultusunda kullanılmasıdır. Strateji savaş planını yapar ve öngörülen hedefe ulaşılmasını sağlayacak bir dizi eylem saptar; ayrı ayrı seferlerin planlarını hazırlar ve her birinde verilecek muharebeleri örgütler.” ¹⁴

“Strateji savaş planını hazırlar ve amaca götürecektir olan eylem dizisini bu amaçla bağlantılandırır. Tek tek seferlerin taslaklarını hazırlar ve tekil çarpışmaları bunların içine yerleştirir. Bütün bunlar çoğu zaman ancak varsayımlara dayanılarak belirlenebileceği, ama bu varsayımların hepsi geçerli olamayacağı ve birçok ayrıntı önceden hiçbir şekilde kestirilemeyeceği için, stratejinin de bizzat muharebe alanında geliştirilmesi gerektiği açıktır.”¹⁵

Askeri açıdan bakıldığında strateji, çoğunlukla “ham” fiziksel kuvvetle (yani askeri kuvvetle) ilgilenir. Bu silahlı kuvvet, doğrudan, düşmanın direnme ruhunu kırmak, onun silahlı kuvvetlerini imha etmek ve zafer sağlamak için kullanılır. Askeri gücün milli hedefleri geliştirmek üzere kullanılması veya kullanma tehdidinde bulunulması bilim ve sanatı askeri stratejiyi oluşturur. Askeri Stratejinin odak noktası askeri hedeflerdir. Askeri hedefleri saptanması ve bütün askeri faaliyetlere ışık tutacak biçimde kapsamlı ve ayrıntılı olarak tanımlanması askeri stratejik ilke, karar ve yöntemleri

¹³ Ana Britannica, cilt 20

¹⁴ CLAUSEWITZ Carl von, “Savaş Üzerine” İstanbul 1975, s.127

¹⁵ OETINGER, Bolko von, Tiha von Ghyczy, Christopher Bassford, Clausewitz ve Strateji, İstanbul 2002, s. 104

birleştiren bir unsurdur.¹⁶

Strateji savaş planını hazırlar ve amaca götürecek olan eylem dizisini bu amaçla bağlantılandırır. Tek tek seferlerin taslaklarını hazırlar ve tekil çarpışmaları bunların içine yerleştirir. Bütün bunlar çoğu zaman ancak varsayımlara dayanılarak belirlenebileceği, ama bu varsayımların hepsi geçerli olamayacağı ve birçok ayrıntı önceden hiçbir şekilde kestirilemeyeceği için, stratejinin de bizzat muharebe alanında geliştirilmesi gerektiği açıktır.¹⁷

Stratejinin üç temel unsuru mekan, kuvvet, zamandır. Bu üç temel unsura bağlı olarak stratejinin dayandığı unsurlara bağlı olarak strateji; milli menfaatler, milli hedef, milli siyaset, milli strateji, milli güç unsurlarına dayanır.

Bir satranç oyununun kurgulamasına benzetilen strateji, birden fazla olasılığın hesaplanmasına dayanır. Satrançta, iki oyuncunun ilk dört hamleyi oynarken seçebilecekleri hamle ihtimallerinin toplam sayısı, 318.979.564.000'dir. Üstelik satranç taşları, yapısal olarak sabittir, hareket yetenekleri ve rotaları bellidir. Oysa, uluslararası ilişkilerde sabit olan dinamik yok gibidir ve bir satranç tahtası üzerindeki taşlardan çok daha fazla sayıda oyuncu ve araç vardır. Uluslararası alanda aktörün çevresi sürekli değiştiğinden ve kendisi de bu değişimin bir parçası olduğundan, strateji aynı zamanda söz konusu değişikliklerin hesaplanması anlamına da gelmektedir. Bu haliyle aktör fonksiyonları çizelgesi, stratejileri ifade etmektedir. Uluslararası ilişkilerde geliştiren hamlelerin olasılık sayıları, belki rakamsal olarak satranç oyunundan fazladır, ancak her hamle gerçekleştirilebilir olmadığından, büyük bir yekün hesaplamaların dışında bırakılır.¹⁸

Uluslararası ilişkiler çerçevesinde ise strateji; ileride gerçekleşmesi muhtemel durumların veya gerçekleşmesi istenen amaçların önceden belirlenip, bu amaçlara ulaşmak için bir ulus yada uluslar topluluğunun

¹⁶ ÖZTORUN Necdet, Askeri Strateji, 69

¹⁷ Bolko von Oetinger, Tiha von Ghyczy, Christopher Bassford, Clausewitz ve Strateji, İstanbul 2002, s. 104

¹⁸ DEDEOGLU, Beril, Uluslararası Güvenlik ve Strateji, İstanbul, 2003,s.101.

ekonomik, politik, askeri ve moral güçlerini birbiriyle uyumlu olarak düzenleme, geliştirme ve kullanma sanatı ve bilimidir. Gerçekleşmesi muhtemel durumlar veya gerçekleşmesi istenen amaçlar belirlenir. Hedefe ulaşmak için elde mevcut olanak ve araçlar bu doğrultuda yönlendirilir, düzenlenir ve geliştirilir.¹⁹

Ulusal ve uluslararası düzlemlerde aktör sayısının artması ve karşılıklı ilişkilerin daha karmaşık bir hale gelmesiyle birlikte, strateji kavramının kullanıldığı alan giderek yaygınlaşmıştır. Kişiler, aileler, toplumlar, kuruluşlar, işletmeler, devletler ve devlet grupları ile uluslararası örgütler gibi her aktör kendi varlığını koruma ve sürdürme konusunda daha fazla sorunla karşı karşıya kalır olmuştur. Sorunlar, giderek çeşitlenmiş ve karmaşık bir biçim almıştır. Dolayısıyla, tehditler artmış ve çok boyutlu bir biçim almıştır. En kaba tanımıyla strateji, kendi varlığını sürdürme ve geliştirme ile karşı tarafın, yani varlığını koruma ve sürdürme olgularını tehdit edenin, bertaraf edilmesine yönelik eylem ve uygulamaları ifade etmektedir. Her aktörün çevresi ile arasındaki ilişkileri düzenlemesi ve rakiplerine üstünlük sağlayabilmek için kaynaklarını harekete geçirmesi, stratejinin konusunu oluşturmaktadır. Bu haliyle strateji, güvenliğin nasıl sağlanacağı konusundaki yanıtın aranmasını, yürütülmesini ve sonuçlandırılmasını kapsamaktadır.

Stratejiler zaman faktörü ile genel olarak iki ana eksen üzerinde geliştirilmektedir: Bunlardan *birincisi*, kısa ve bazen orta vadeli denenen stratejilerdir. Kısa vadeli stratejiler genel olarak, geçmişten bugüne kadar gelmiş olan var olmaya ve varlığı sürdürmeye yarayan unsurların aynen sürdürülmesi yönünde geliştirilen stratejilerdir. Eldekini aynı biçimde sürdürme üzerine oturduğundan daha statik bir görüntü vermektedir. Küçük manevraları ifade eder. Tıpkı, satranç oyununda piyonların işlevini şekillendirmek gibidir. Bu haliyle de, uzun vadeli stratejilerin öncülü niteliğindedir. Kısa/orta vadeli strateji, uzun vadeli beklentilerin yönünü değiştirmeyecek biçimde tasarlanır. Bununla birlikte, uzun vadeli strateji de değişiklik yaratmayı gerektiren beklenmeyen koşullar ortaya çıkabilir. Bu durumda, kısa/orta vadeli stratejiler bir tür seçenekler yelpazesi biçiminde

¹⁹ EMANET, Hakan, Deniz Hakimiyetinden Dünya Hakimiyetine Giden Yolda Türk Boğazları, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.49

düzenlenir.

İkincisi, uzun vadeli stratejilerdir. Bu türden bir eksen de aktör, elindekini artırma faaliyetine yönelmiş, elindekilerle yetinmemiş ve amaçlarının çıtasını yukarı taşımıştır. Bu durumda aktör, uzun vadeli hesaplarını varsayımlar doğrultusunda çok değişkenli olarak yapar. Uzun vade, çeşitli zaman aralıklarına bölünmüş kısa devreli stratejiler ile planlanır. Her hamle, oyunun ilerleyen zamanlarındaki kurguyu dikkate alarak yapılır. Bir stratejinin uzun vadeli olarak hazırlanması sırasında aktör, dünya düzenini, rakiplerinin durumunu tahmin etmek zorunda olduğu gibi kendisinin de bu vadedeki kapasitesini hesaplamak durumundadır. Birincisinde aktörün durumu değişmez bir değişken iken, ikincisinde değişir değişken olmaktadır.

Bir satranç oyununda, oyuncuların kurdukları stratejiden farklı olarak uluslararası ilişkilerde hamleler her zaman birbiri ardına, sırayla gerçekleşmez. Diğer bir ifadeyle her oyuncu, kendi sırası gelince oynamaz. Bu durumda, rakibin hamlesinin her zaman izlenmesi ve ona göre bir kurgu yapılması olanağı bulunmaz. Strateji, rakip/rakiplerin eş zamanlı oynadıkları bir oyuna göre kurulmak durumundadır ve bu nedenle de hızlı, doğru, ayrıntılı ve çok bilgiye gerek duyulmaktadır. Bilgilerin kategorizasyonu ve değerlendirilmesi karşı tarafın davranışları hakkında ön kestirimlerde bulunulmasını sağlayacağından stratejinin ikiz kavramı olmaktadır.

Günümüz dünyasının kaçınılmaz olgusu baş döndürücü bir sürate sahip olan değişimdir. Her şey devamlı bir değişim süreci içerisinde bulunmaktadır. Uluslar arası politika sahnelerine yeni aktörler (devletler, kuruluşlar ve etki yaratan diğer birimler) dahil olmakta, dünya kamuoyuna hakim değerler değişmekte ve bunlara bağlı olarak bu durumlara ve değerlere karşı reaksiyonların nitelik ve niceliğinde değişimler olmaktadır. Buna paralel olarak stratejinin vasıtaları da devamlı olarak bir değişim süreci içerisinde bulunmaktadır.²⁰ Strateji, belirsizliklerin, şansın ve değişkenliklerin çok olduğu bir dünyada durumu ve şartları değerlendirip, üzerinde kesin bir

²⁰ ÇAŞIN Mesut Hakkı, Çağdaş Dünyada Uluslar arası Güvenlik Stratejileri ve Silahsızlanma, İstanbul 1993, s.12

hakimiyet kurma işlemidir.²¹ Değişim ve dönüşüm çok hızlı olmaktadır. Prof.Brzezinski'nin sözleriyle, “eskiden bir yüzyılda olan sosyal değişiklikler artık bir kişinin yaşam süresi içinde tamamlanmaktadır.”²²

Her aktör, rekabeti algıladığında ve uzun vadeli amaçlar geliştirdiğinde kendisini amaçlarına götürecek birkaç strateji geliştirir. Bilinçli ya da bilinçsiz, sistemli ya da sistemsiz, örgütlü ya da örgütsüz, her aktörün bir strateji geliştirmesi, bunların tümünün başarılı olacağı anlamını taşımaz. Strateji, amaca uygun kurgulanmamış olabilir, yanlış algılamalara dayanmış olabilir, kapasite doğru saptanmamış olabilir, amaca uygun kapasite artırımına gidilmemiş olabilir ve dolayısıyla başarısız olur. Bu durum, bir strateji olmadığını değil, yanlış strateji bulunduğunu göstermektedir.

Stratejiyi Okman farklı bir bakış açısı ile yorumlamıştır: “Kendi başına bir sözcük olarak ele alındığında “strateji” soyut bir kavram olarak önümüze çıkar. Bu hali ile ancak belirli bir açıdan çok genel bir anlam taşır. Buna göre, genel bir çerçevede soyut bir şekilde ele alındığında;

- Strateji belirli faktörler arasında bağlantı kuran yönlendirici bir kavram olur.
- Bu faktörleri “karar” ve “sonuç” olarak basitçe ifade edilebilir.
- Bir aşamada daha ileri giderek karar faktörünü “hedef” faktörü ile birleştiren bir kavram olur.
- Bu birleştirme belirli vasıtaların kullanımıyla mümkün olur.

Sadece bu açıdan ele alındığında “strateji” genel anlamı ile “karar ve hedef” faktörleri arasında belirli vasıtaların kullanılması suretiyle bağlantı kuruluşunu ifade eder. Bu bağlantı devamlı ve dinamik bir bağlantıdır. Devamlıdır, çünkü; beklentiler devamlı olarak kararlarla ifade edilir ve devamlı olarak belirli amaçlar (hedefler) doğrultusunda vasıtaların sevk, idare ve düzenlenmesi ile bağlantılıdır. Dinamiktir, çünkü devamlı bir karar-vasıta-hedef bağlantıları içinde çok çeşitli değişkenleri göz önüne alır. Her aşamada hedef ile gidişat arasında varılan nokta açısından hesap yapar ve

²¹ COLİN S. Gray, Modern Strategy, Oxford University 1999

²² Zbigniew Brzezinski, Kontrolden Çıkmış Dünya, Çev. Haluk Menemencioğlu, T.İş Bankası Yayınları, Ankara, 1994, ss:228-229

kendini revize eder.²³

Bireysel, toplumsal, ulusal ve uluslararası yaşamın hiç bir zemininde bağımsız ilişkiler bulunmamaktadır. Varlığı koruma ve sürdürme olasılığı, bireylere, toplumsal dinamiklere, ulusal sisteme ve uluslararası konjonktüre bağlıdır. O halde, stratejiyi üreten hangi tip oyuncu olursa olsun sadece içsel verilere bakarak bir harita çıkartamaz. Bir ülkeye ait stratejilerin oluşturulmasında da ülke içi dinamikler ve kuvvet çarpanlarının yanı sıra ülkenin etkileşim içinde olduğu yakın ve uzak çevresi değerlendirme kapsamına alınmalıdır. Ayrıca bir devlet, uzun vadeli güvenlik stratejilerinde tekrarlanan tarihsel olgu ve olayları koşullar ile birlikte değerlendirdiğinde, yeni koşullar karşısında ne ile karşılaşabileceğinin hesabını yapma konusunda daha başarılı olmaktadır. Bu açıdan ulus stratejilerinin geliştirilme sürecinde tarihsel arka planın göz ardı edilmesi söz konusu olamaz.

Uluslararası ilişkilerde strateji, uluslararası politikanın aktörleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılan yöntemler bütünüdür. Uluslararası alandaki tüm ilişkilerin çatışma ya da savaş bağlamında gelişmediği düşünülürse, her türlü karmaşık ilişkinin biçimine ya da gidişatına göre aktörler stratejiler geliştirmektedirler. Uluslararası aktörler arasında yer alan çok uluslu firmalar, devletler, uluslararası örgüt ve diğer kuruluşların tümü orta ve uzun vadeli çıkarlarını gerçekleştirmek, faaliyet ve amaçları önündeki tehditleri bertaraf etmek için çeşitli oyun biçimleri geliştirirler. Bunlar, ikiden fazla oyuncunun yer aldığı, kuralları açık ve belli olmayan, kazananın da bir sonraki oyunda kaybetmeyeceğinin bir garantisi bulunmayan oyunlardır. Bu tür küçük oyunlar, aslında bir genel oyunun tamamlayıcı hamleleri gibidir ve bu nedenle de sistemdeki diğer hemen tüm oyuncular göz önüne alınarak oynanır.²⁴

Strateji herhangi bir mücadeleye giren tarafın, karşı tarafı tasarrufuna-hareket tarzlarına, eylemlerine dayanarak en uygun kararları alarak an uygun davranışları ortaya koymasıdır.²⁵ Strateji geliştirilmesi için, bir "öteki"

²³ OKMAN, Cengiz, Strateji Teorisine Giriş, Kitap 1, s.9

²⁴ DEDEOĞLU, Beril, a.g.e.,s.61.

²⁵ KOÇ Süleyman, Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.407.

olması zorunluluğu her zaman gerekmemektedir. Ülkeler stratejileri, eğer kolektif bir yapılanma için oluşturuyorsa “biz” kavramı içinde geliştirirler. Tüm kolektif dış politika davranışları, ortak değerler sistemine oturmaktadır ve bu yolla “biz” için işbirliği stratejileri geliştirilirken, “bizden olmayan” için savunma veya karşı koyma stratejileri geliştirilmektedir.

Uluslararası konjonktürde her aktörün tehdit anlayışı farklı olmakta, güvenlik anlayışı özü bakımından değişmese de bunu arayışı farklı özellikler gösterebilmektedir. Bu durum, aktörün uluslararası sistemde taşıdığı ağırlığa, güç ve kapasite büyüklüğüne, içsel dinamiklerine, uluslararası sistemi algılayış biçimine ve kendisine biçtiği role göre değişmektedir. Ayrıca, uluslararası sistemdeki gelişmeleri karşılama biçimi, olumsuz olgulardan etkilenme biçimi, dönüşüm ve oluşumları etkileyebilme biçimleri de farklı güvenlik anlayışlarının oluşmasına yol açmaktadır.

Sovyetler birliğinin çökmesiyle Sovyet karşıtı bölgesel ittifakların ani değişim gösterdiği bir ortamda soğuk savaşın baskısından kurtulan Türkiye , diğer bir çok ülke gibi ortaya çıkan tehdit ve değişimlere karşı diğer ülkeler gibi hazırlıksız yakalanmış olmasına rağmen dış politikada yeni arayışlara girmiştir.²⁶ Bulunduğu yeni konjonktürel durum ülkenin varolan tehdit anlayışını değiştirmiş ve buna yönelik güvenlik parametreleri ve stratejilerini değiştirmiştir.

Esasen ABD, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla güvenlik boyutunun çeşitlendiğini tam olarak 11 Eylül 2001 saldırılarıyla anlayabilmiştir. SSCB’nin çöküşü bir çok çevre tarafından ABD’nin ve Batılı değerlerin önünde hiçbir engelin kalmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Bu anlayış kendini özellikle ekonomi alanında göstermiş ve Sovyetler Birliğinden doğan ABD ve çok uluslu şirketleri tarafından doldurulmaya çalışılmıştır.²⁷

Uluslararası düzeyde baktığımızda güvenlik kavramı sürekli bir değişkenlik arz etmektedir. Amerika’nın öncülüğündeki Batı ile Rusya’nın

²⁶ KEKEVİ Serkan, Batının Çöküşü ve Türk Dış Politikası, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.321

²⁷ GÜNGÖRMÜŞ KONA, Gamze, Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye’nin Güvenliği, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.17.

öncülüğündeki Doğu dünyası arasında 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Doğu-Batı bloklaşması her iki kutbun da bir diğerine karşı savunma ve strateji politikaları oluşturmalarını ve gelecekleriyle ilgili belirli planlar yapmalarını gerektirmiştir.²⁸

1990'lı yılların başlarından itibaren hakim olmaya başlayan yeni güvenlik anlayışı kapsamında, ülkeler ve bloklar arasında savaş riskinin azaldığı ancak, terörizm, aşırı milliyetçilik, etnik ve dini çatışmalar ve bu çatışmaların meydana geldiği ülkenin güvenliğinin yanı sıra bölgesel güvenlik öne çıktı. Bazı ülkeler açısından sınır güvenliği sorunu ortadan kalkarken, tehdit tanımlamaları ülke ya da ülkeler grubunun global/bölgesel çıkarlarına yönelik sınır aşırı tehditlere dayandırıldı. Bu durum Soğuk Savaş döneminde aynı ittifak sistemi içinde olan ülkelerin güvenlik tezlerinin farklılaşması ve bu yeni güvenlik tezleri ve tehdit tanımlamaları toprak bütünlüğü tehdit içindeki ülkelerin kendi güvenliklerine yönelik bir saldırıyı da örtük olarak içermesi anlamına gelmekteydi. Bu dönüşümlerin bir sonucu olarak, hem güvenlik yapıları değişti, hem de ülkelerin ulusal güvenlik ve stratejilerinde büyük değişiklikler meydana geldi.²⁹

“Ulusal güvenlik” problemi bugün küresel bir hal almıştır. Bölgesel ve devlet merkezli tehditler hala önemli güvenlik meseleleridir; bununla birlikte, terörizm'den uluslar arası organize suçlara ve kitle imha silahlarının yaygınlaşmasına kadar varan güvenliğe yönelik en önemli meydan okumalar, günümüzde “bölgesellikten çıkmış”, küresel bir hale gelmiştir.³⁰

Geniş alanlarda stratejik başarılar sağlayan, güvenlik ve barışın da mimarı olur. Bu bakımdan izlenen iki temel yöntem vardır: Uluslararası güvenliği sağlamaya aday aktör ya da aktörler, öncelikle karşı tarafı, tehdidi ya da sorunu tümüyle yok etme yolunda faaliyet sürdürebilirler. İkinci en iyi çözüm ise, sorun, tehdit ya da karşı tarafı dönüştürmek ve kendinden yana

²⁸ AKKURT Mehmet, Afganistan'ın Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 312.

²⁹ YILDIZ, Yavuz Gökalp, “Yeni Güvenlik Anlayışı ve Arayışları Türkiye'nin Ulusal Güvenlik Stratejisi” Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği, Avrupa Birliği ve NATO İlişkilerinin Geleceği Türkiye'ye Etkileri, Bildiriler Kitabı, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 2001, s.5

³⁰ GÜRLER Ali İhsan, Amerika Birleşik Devletleri'nin Yeni büyük Ortadoğu Projesi ve Bush Doktrini, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, GYTE, 2005

hale getirmektir. Konjonktüre, olanaklara ve tehdidin büyüklüğüne göre, bu iki yöntemden biri devreye sokulmaya çalışılmaktadır. Uluslararası ilişkiler tarihinde, dünyanın büyük bir bölgesinde etki yaratan bütün büyük güçlerin bu iki yöntem dışında bir yol izledikleri de pek görülmemiştir. Uluslararası ilişkilerde jeostratejik tanımlamalar bu tanımlamayı yapan güçlerin stratejik hedeflerinin de ipuçlarını vermektedir.

ABD'nin 1991'den beri askeri operasyonları ve krizlere çözüm dayatmaları büyük planının parçalarıdır.³¹ ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi adı altında 11 Eylül sonrası faaliyete geçirdiği yapılanmada da ilk olarak "biz" ve "ötekiler" kavramına açıkça göstermesinin ardından tehdit veya öteki olarak tanımladığı ülkelere karşı yukarıda bahsi geçen yöntemleri uygulamaya koyduğu görülmektedir.

Bu maksatla ABD Büyük Ortadoğu Projesi adına yaptığı her adımı da demokrasi, insan hakları vb. "ideal" söylevler ile örtmektedir. Güvenlik sağlanması adına yapılan her girişim, belirli stratejilerin gerçekleştirilmesine de hizmet etmektedir. Diğer bir ifade ile, bir güvenlik oluşumu belirli bir stratejiyi gerektirse bile, esas olan o güvenlik oluşumunun bir "büyük strateji"ye hizmet etmesidir. Bu anlamda atılan her adım, bir "ideal" ile boyanmak durumundadır, çünkü zaman almaktadır ve geniş kesimlerin katılımını ya da fedakarlığını gerektirmektedir. "Büyük stratejinin" meşruiyeti, güvenlik adına yapılan faaliyetlerle anlamlandırılır. Girişimler, egemenlik adına, bağımsızlık adına, barış adına, insani yardım adına, din adına, ırk adına, bayrak adına hatta insanlık adına yapılır. Hiç bir zaman, kölelik adına, petrol adına, su yolları ya da altın adına, değerli yerüstü ve yeraltı zenginlikleri adına yapıldığı dile getirilmez. Bu yolla, güvenlik stratejilerinin hem kendi hem de karşı taraf halkının zarar görmesi üzerine kurulmuş olduğu gizlenebilir. Günümüzde, güvenlik ile ilgili temel stratejilerin;

- Temel ittifaklar ile bölgesel ve küresel işbirlikleri içerisinde yer alma / bu tür ittifakları tümüyle reddederek dışında kalıp "karşı çıkan" ya da "mazlumun sözcüsü" olma,

³¹ YILDIZ, Yavuz Gökalp, Oyun İçinde Oyun Büyük Ortadoğu, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004.

- Çok uluslu hareketlarda yer alma ve doğrudan çıkar alanındaki bir hareket söz konusu ise bu hareketin lider ülkelerinden biri olabilme yeteneğini geliştirme / çok uluslu güçlere karşı çıkan aktörlerin liderliğine soyunma,

- Krizlere müdahale edebilme ve çatışmaları önleyebilmek için diplomatik, siyasal ve hatta askeri önlemler alabilme / krizlerin gerçek sorumlusu olarak gösterilen aktörlerin "big game"ini bozmaya neden olma,

- Kitle imha silahlarıyla caydırıcılık sağlama ya da bu tür tehlikelerden korunma yeteneği geliştirme / nükleer silahlanma karşısında yer alma,

- Uzayı kullanabilme/ uzayı kullananların karşısında yer alma,

- Haber alma sistemlerini ve gözeteme yeteneğini geliştirme,

- Yüksek yoğunlukta bir çatışma ortamında savaşa bilme yeteneği geliştirme / ilkel yöntemlerle yüksekteknoloji uygulamalarını etkinsiz kılma,

- 'Psikolojik ve sosyolojik unsurları kullanabilme, ile yakından bağlantılı olduğu söylenebilmektedir.³²

1.2. Jeostrateji

Jeostrateji, barış ve savaş dönemindeki mücadelelerde coğrafi unsurlu etkilerini ve ilişkilerini inceleyerek stratejik güçleri belirtir ve stratejik hedefleri araştırır.³³ Jeostrateji, stratejik açıdan coğrafi unsurların incelenmesini ve stratejik sonuçlar çıkarılmasını kapsar. Söz konusu coğrafi unsurlar; ekonomik, sosyal, politik ve fizikidir. Bu unsurları kapsayan strateji, genel strateji olarak tanımlandığına göre, bu konularda strateji ile coğrafya arasındaki bağı jeostrateji kurar.

Jeostrateji, tekniği ve ele aldığı unsurlar bakımından jeopolitiğin bir benzeridir. Ondan sadece coğrafi unsurlara politik açı yerine, stratejik açıdan bakması ile ayrılır. Jeostratejinin amacı, coğrafi unsurların stratejiye etkilerini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca belli bir ülke, ya da ülkelerin coğrafyalarının, stratejiyi nasıl etkileyebileceği de ortaya konur. Örneğin İran'ın coğrafi

³² DEDEOGLU, Beril, a.g.e.,s.112.

³³ Mütercimler Erol, "21. yy. ve Türkiye" İstanbul 2000, s.83

gücünün kıtalar, denizler ve komşu devletlerle ilişkiler açısından ortaya konması Onun jeostratejik önemine ışık tutar.

Coğrafya; doğal çevreyi ve dağılımı tanımlayan ve bireylerle toplumların doğal çevre ile ilişkilerini ve doğal çevre üzerindeki davranış ve girişimlerini inceleyen bir bilimdir. Coğrafyanın "statik ve dinamik" olarak tanımlanan iki yönü vardı. Statik yön, insanların yaşadıkları doğal çevreyi incelemeleri, tanımaları ve tanımlamalarıdır. Elde edilen bilgilere ve sonuçlara göre davranışı ve girişimlerini düzenlerler. Bu da dinamik (devimsel ya da eylemsel) bir nitelik taşır. Coğrafyanın dinamik bölümü, çeşitli coğrafi değerlerin kendi ulusal amaç ve çıkarlarımıza uygun biçimde elde edilmesi ya da kontrolümüz altındaki bir duruma sokulmaları için harcanan çabalara ve yapılan uğraşlara yön vermektedir.

Coğrafi bütünlüğü sağlamak ya da sınırları belli coğrafyamızı dış etkenler ya da her tür müdahaleler ya da saldırılardan korumak için eylem ve uygulama bakımından iki yol vardır. Bunlar siyasi girişimler ve askeri hareketlerdir. Bu girişimler ve hareketlerle ilgili konularla coğrafya arasındaki ilişkileri inceleyen ve onları, çıkardığı sonuçlar ve saptadığı kurallar ile düzenleyen üç bilim dalı vardır, bunlara;

- Askeri coğrafya (taktik coğrafya)
- Jeostrateji (stratejik coğrafya)
- Jeopolitik (politik coğrafya) adları verilmiştir.³⁴

Jeostrateji terimi, askeri stratejik kademeleri ilgilendirir ve şu konuları içerir:

- Harekat alanlarının, cephelerin saptanması ve önem sırasının belirtilmesi
- Harekat alanlarının, cephelerin birbirine yardım ve destek olanakları ya da zorunluluklarının saptanması.
- Harekat alanlarının, cephelerin; topografik, hidrografik, meteorolojik ve iklim özelliklerine ve birbirleri ile irtibat-ulaşım yeteneklerine göre en uygun kuvvetlerin ayrılması, kuvvetlerin konuş ve kuruluşları.

³⁴ DÜMEN Erdoğan, Jeopolitik/JeoStrateji, cilt 3. S:II-1,2 Harp Akademileri Yayını, 1973.

- Düşmanın bu hareket alanları ve cephelerden faydalanmasını önleyici ve kısıtlayıcı önlemlerin barışta ve savaşta alınması.

- Teknolojik gelişmeye koşut, silahlardaki gelişmelerde bu alan ve cephelerde yararlanmak, bunlara uygun silah, araç ve gereçlerin ayrılması.

- Ulusal stratejiyi gerçekleştirmek ve ulusal hedeflere ulaşmak için askeri kuvvetlerin en uygun coğrafi bölgelerde kullanılmasıdır.

Jeostrateji; ulusal siyasi hedeflere ulaşmak için, büyük askeri kuvvetlerin nerede, nasıl ve ne zaman kullanılacağını düzenlemek biçimidir.

Jeostrateji; strateji prensiplerinin bölge ve dünya çapında düşünülüp uygulanması bilim ve sanatıdır.³⁵

Politika ve strateji gibi iki önemli fonksiyondan politikaya yön veren jeopolitik, stratejiye yön veren de jeostratejidir. Jeostrateji, stratejik açıdan coğrafi unsurların incelenmesini ve stratejik sonuçlar çıkarılmasını kapsar. Jeostrateji, coğrafya ile strateji arasındaki münasebetlerin ilmidir. Jeostrateji, jeopolitik çıkarların stratejik yönetimidir.³⁶

Jeostratejinin unsurları, konunun özelliğine göre jeopolitiğin unsurlarının aynıdır. Araştırma ve inceleme konusuna göre unsurlardan bir kısmına ağırlık verilebilir, bir kısmı ihmal edilebilir. Jeopolitikte ise bütün unsurları aynı derecede dikkate almak zorunluluğu vardır. Jeopolitiğin unsurları, jeostratejinin temel taşlarıdır. Özet olarak Jeostrateji de aşağıdaki unsurları kullanır:

- Ülke unsuru,
- Arazi unsuru,
- Nüfus unsuru,
- Sosyal unsur,
- Ekonomik unsur,
- Politik unsur,
- Stratejik unsur.

³⁵ DÜMEN Erdoğan, Jeopolitik/JeoStrateji, cilt 3. S:II-1,2 Harp Akademileri Yayını, 1973.

³⁶ CÖMERT Servet, "Jeopolitik ve Türkiye'nin Yer Aldığı Jeopolitik Ortam", Jeopolitik Bilimsel Araştırmalar Dergisi, Sayı:1, Çantay Yayınevi, İstanbul, 2002, s.15

Bilim ve teknolojideki gelişmeler bu unsurların değerlendirmelerinde değişiklik yapmaktadır.

1.3. Jeopolitik

Stratejinin en eski tanımı olan “orduyu kullanma” ve onunla özdeşleşen “generallik sanatı” ifadelerinde aslında hep şu mana vardır; belli bir mekanda belli bir zaman diliminde var olmak ve daha da zenginleşmek için kuvvet üstünlüğüne sahip olmaktır. “Her ülkenin politikası, jeopolitiğinde yatar” ifadesi coğrafi faktörlerin politikaya etkisini dikkate alarak hedeflere ulaşma yöntemlerinin belirlenmesidir.³⁷

Jeopolitik uzmanlarca yapılan açıklamaların ortak noktaları incelendiğinde, hepsinde devlet, coğrafya ve politika kavramlarının ağırlık kazandığı saptanmıştır. Bu düşüncelerin ayrıldıkları nokta jeopolitiğin ne olduğu konusudur. Jeopolitiğin bilim, sanat, planlama ya da bir uygulama olduğu konusunda anlaşmaya varamamışlardır.³⁸

Jeopolitik, dünya coğrafyasını, coğrafi yapı ve evrensel değerleri inceleyerek, dünya, bölge ve ülke çapında güç ve politik düzeyde hareket tarzı araştırması yapar. Jeopolitik, politika belirlenmesi amacıyla, bir ulusun, uluslar topluluğunun yada bölgenin jeopolitiğin değişmeyen ve değişen unsurlarını dikkate alarak güç değerlendirmesini yapan, etkisi altında kaldığı o günkü dünya güç merkezlerini, bölgedeki güçleri inceleyen, değerlendiren bir bilimdir.

Jeopolitik, bugünkü ve gelecekteki politik güç ve hedef ilişkisini coğrafi gücü esas alarak inceler, hedefleri ve hedeflere ulaşma koşul ve araştırmalarını belirler. Jeopolitik, bütün güç unsurlarının, coğrafi platformun sahip olduğu değer ve öbür coğrafi verilerle politikaya verdiği yönü açıklar.

Jeopolitik, coğrafyanın bütün türleri ve verileri ile aktifleşmesidir, aktif olarak değerlendirilmesidir Coğrafi platform üzerinde güç merkezlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirir, politik düzeyde güç ve hedef ilişkisi kurar. Bir devletin güvenlik ve gelişme politikasının bilimsel zeminini oluşturur.

³⁷ TOPTAŞ, Ergüder, “Stratejinin Yorumu”, Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı:370, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Ekim 2001, s.75.

³⁸ İLHAN Suat, “Jeopolitik Duyarlılık” Ankara 1989, s.13

Jeopolitik, Devletlerin siyasetlerini ve tabiat kanunlarını birleştiren ilişkilerin incelenmesidir .³⁹

Her konunun içeriğini ve kapsamını en iyi olarak “unsurları” belirler. Unsurlar sınırları ve ilgi alanını açıklar. Karmaşık ve yeni konuların açıklanmasında unsurlar (alt birimler) konuyu tanımlamaktan daha belirleyicidir. Jeopolitik de diğer konular gibi, ilave her yeni unsurla genişler ve yeni sorumluluklar alır. Buna karşılık bir unsurun eksilmesi sonucu alanı daralır. Bu sebeple, jeopolitik konusunun daralmasının, yerini bulmasının, jeopolitik tartışmalarının azalmasının büyük ölçüde unsurlar üzerinde anlaşmaya çalışılmasına bağlı olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir. Gerçekte stratejinin üç unsuru olan “Mekân-Kuvvet-Zaman” jeopolitiğin unsurlarının da başlıklarını oluşturur. Jeopolitik unsurlar üzerine bir sıralama yapılacak olursa;

1. Jeopolitiğin coğrafi unsurları (değişmeyen unsurlar)

- Coğrafi konum (Kıt’alar arası ve bölge düzeyinde)
- Sınırlar ve coğrafi bütünlük
- Saha genişliği ve stratejik kaynaklar
- Coğrafi özellik (Ada, kıt’a, kenar, kıt’a içi devlet)

2. Jeopolitiğin beşeri unsurları (Değişken unsurlar)

- Sosyal değerler
- Ekonomik değerler
- Politik değerler
- Askeri değerler
- Kültür değerleri ve kültür çevresi

3. Zaman⁴⁰

Devlet sahip olduğu ve kontrol edebildiği potansiyel güç kaynaklarını işler duruma getirip, bunların verimiyle uluslar arası ortamda diğer devletleri etkilediği oranda bir güç merkezidir. Aksi halde diğer devletlerin kendi çıkarları için yararlanmaya çalışacakları çok yönlü bir güç kaynağı

³⁹ Atay, Mehmet, “Avrasya’nın Balkanlar’ı Afganistan’da İç Çatışma Dinamikleri”, Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Afganistan ve Pakistan Özel Sayısı, Cilt:4, Sayı:3-4, ASAM Yayınevi, Ankara, 1999, s.617

⁴⁰ İLHAN Suat, “Jeopolitik Çalışmalar” Jeopolitik Bilimsel Arştırmalar Dergisi, Sayı:1, İstanbul, 2002, s.11.

durumunda kalır. Bir kavram olarak jeopolitik coğrafyanın kapsadığı her türden güç kaynaklarının politikaya etkisi ve ona yön vermesi görevini de belirler.

Güç kaynaklarının coğrafya üzerindeki dağılımı aşağıdaki beş grup içinde ele alınabilir.

- Ülke coğrafyasındaki güç kaynakları,
- Ülke dışında olup çeşitli bağlantı biçimleriyle egemen olunan coğrafyalardaki güç kaynakları (ülkenin deniz veya karadan ayrılmış bölümleri, sömürgeler ve benzerleri gibi),
- Gerçek veya biçimsel otonomiye sahip oldukları halde başka güç merkezlerinin kesin ve sürekli kontrolü altındaki ülkelerin, kontrol edene sağladıkları güç kaynakları (manda, himaye ve benzerleri gibi),
- Karşılıklı anlaşmalar/antlaşmalar veya uluslar arası şirketler yoluyla yararlanılan başka devletler coğrafyalarındaki güç kaynakları,
- Uluslar arası veya sahipsiz alanlardaki güç kaynakları (Açık denizlerin yüzeyleri, içleri, dipleri ve dipaltları ve uzay gibi).⁴¹

Jeopolitik konum artık sınırları müdafaa olgusunun yönlendirdiği bir statükoyu muhafaza stratejisinin aracı olarak görülmemelidir. Aksine, bu jeopolitik konum kademeli bir şekilde dünyaya açılmanın ve bölgesel etkinliği küresel etkinliğe dönüştürmenin bir aracı olarak görülmelidir. Sınırlara dayalı yerel etkinlikten kıtasal ve küresel etkinliğe yönelmenin öncelikli şartı jeopolitiğin uluslararası ekonomik, siyasi ve güvenlik ilişkilerinde dinamik bir çerçeve içinde kullanılmasına bağlıdır.⁴²

Coğrafi muhiti politikada kullanma sanatı olan Jeopolitik, kavram olarak bu dönemde anlam kazanmaya başlamış ve özellikle iki dünya harbi arasında geliştirilmiştir. Dünya hakimiyeti peşinde koşan veya güçlü kalma uğraşı veren ülkeleri, ortaya attıkları teorilerle etkileyen büyük jeopolitikçiler çoğunlukla bu dönemde yaşamışlardır.⁴³

Eski zamanlarda filozof ve devlet adamlarının yazılarında jeopolitik

⁴¹ Atay Mehmet, Jeopolitik Dergisi, Sayı 1 2002, s.37

⁴² AKÇA İbrahim Erhan, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye ve komşu ülkeler üzerindeki stratejileri ,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze 2004, s.32.

⁴³ CÖMERT Servet, a.g.e., s.15

görüşlerin kırıntılarına rastlamakla beraber, gerçek anlamda jeopolitik görüşlere, ilk kez Kant'dan ilham alan Alman profesörü Friedrich Ratzel'in (1844-1904) 1897'de yayınladığı "Politiche Geographie" adlı eserinde rastlanır. Ratzel'in dünya politikasını etkileyen ana görüşü, sınırlar hakkında olanıdır. Ratzel'e göre sınırlar, değişen bir asimilasyon alanıdır. Bu itibarla sınırlar dinamiktir ve genel olarak genişleyerek devletin büyüyen kuvvetini yansıtır. Sınırlar, devletlerin büyümesine engel oldukları zaman savaş sebebi olurlar. Ratzel'in bu görüşünden "hayat alanı" görüşü doğmuştur.⁴⁴

Geniş anlamıyla; Toprak ve politika kelimelerinin birleşimi olan jeopolitik kelimesi hükümet politikasının ve dış politikanın tayininde coğrafya olaylarını esas unsur olarak sistematik bir şekilde inceleyen bilgi koludur. Jeopolitik deyimini ilk defa kullanan İsveçli coğrafyacı K. Jellen; "Coğrafi organizma veya mekan içinde bir olgu olarak devletin incelenmesidir" diyerek jeopolitiği tanımlamıştır Coğrafyanın devletin oluşumu üzerindeki etkisini incelemiş ve devletin varlığını devletin gücünde görmüştür. Bu gücü, hukukun da koruyucu, olarak değerlendirmiştir.⁴⁵

İngiliz Jeopolitik Ekolü'nün temsilcisi Sir Halford Mackinder (1861-1947) bir coğrafyacıdır. Mackinder, dünya coğrafyasına politik ve özellikle dünya hakimiyeti açısından değerlendirme çalışmasına girmiş ve bu çalışmaları ile "Kara Hakimiyet Teorisi"ni geliştirmiştir. Mackinder'in coğrafyayı devlet idaresi için bir yardımcı olarak kullanmayı ileri sürmesine karşılık, Kjellen Coğrafyaya dayalı bir devlet idaresi sistemi formüle etmiştir. Mackinder, yeryüzünde bir tek büyük kara parçasının olduğunu kabul eder. "Dünya Adası-World Island" adını verdiği Avrupa-Asya-Afrika kıtalarıdır. Rusya'nın bulunduğu orta bölge "Heartland-Kalpgah"tır. Mackinder, üç aşamada hudutlarını geliştirdiği Heartland ile meşhur formülünü ifade eder. "Doğu Avrupa'yı elinde tutan Heartland'e egemen olur, Heartland'i elinde tutan Dünya Adasına egemen olur, dünyanın bu adasını elinde tutan dünyaya egemen olur." Böyle bir kara parçasına sahip tek devlet Rusya'dır ve dünya hegemonyasını elde etmesine mani olunmak isteniyorsa onun açık denizlere çıkmasına müsaade edilmemelidir. Bu netice, Soğuk Savaş

⁴⁴ MÜTERCİMLER Erol, "21. yy. ve Türkiye" İstanbul 2000, s.89

⁴⁵ Askeri Coğrafya, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 1995,s.8.

Dönemi boyunca aktüel kalmıştır. Bugün ise, Rusya, Bağımsız Devletler Topluluğu'nda istediği ölçülerde entegrasyon sağlayabildiği takdirde formülün aktüel kalmasını devam ettirebilir. Rusya'nın açık denizlere açılmasında güney koridorunu kapatan İran bulunduğu konum itibariyle Rusya'nın önünde bir engel olarak da durmaktadır.⁴⁶

Amerika'da Amiral Alfred Thayer Mahan (1841-1914), 1890'da yayımlanan "Deniz Kuvvetlerinin Tarihe Etkisi" adlı eseriyle "Deniz Hakimiyet Teorisi"nin esaslarını ortaya koymuştur. 19. Yüzyılda endüstri devrimi sonucu bir yandan yeni keşifler yapılmış, diğer yandan ekonomik ilişkiler büyümüştür. Ham madde arayışı ve yeni ürünlerin pazarlanması ihtiyacı, deniz yollarının önemini artırmış, gelişen teknoloji ile mesafeler kısalmıştır. Tarihi ipek yolu önemini kaybederken, Mahan'ın "Denizlere hakim olan dünyaya hakim olur" tezi tesadüfen ortaya çıkmamıştır.

Amerikan Jeopolitik Ekolünün gelişmesi özellikle Prof. Nicolas Spykman (1893-1943)'le başlar. Spykman, 1942'de yayımlanan "Dünya Politikasında Amerikan Stratejisi" ve ölümünü müteakip 1944'de yayımlanan "Sulhün Coğrafyası" adlı iki önemli eseriyle jeopolitiği Amerikan milli güvenlik politika ve stratejisinin dayanacağı coğrafi esasları ve yaptığı dünya coğrafyası değerlendirmesi ile de "Kenar Kuşak Teorisi – Rimland"i ortaya koymuştur. Spykman bu teori ile aslında Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisine cevap vermekte ve Sovyetleri Asya'nın merkezi bölgesinde tutacak ve denizlere çıkışını çok büyük ölçüde engelliycek politika ve stratejileri ön plana çıkarmaktadır.

Spykman'a göre; "Gerçek potansiyel hakimiyet gücünün Batı Avrupa – Türkiye – Irak – İran - Pakistan – Afganistan – Hindistan – Çin – Kore – Doğu Sibirya'dan oluşan kenar kuşak hattında (Rimland) olduğu ve bu hatta hakim olan gücün dünyaya hakim olacağı tezini geliştirmiştir"⁴⁷. Spykman'ın bu görüşü ABD'de de etkili olmuştur. 1947'den sonra Türkiye ve Yunanistan'ı desteklemeye yönelik Truman Doktrini'nin yürürlüğe girmesinden sonra NATO, CENTO, SEATO gibi organizasyonların kurulmasının asıl nedeni; kenar kuşağı, merkez bölgesi karşısında

⁴⁶ CÖMERT Servet, a.g.e., s.18

⁴⁷ DAVUTOĞLU, Ahmet, Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu, 2001, s.105.

bütünleştirmek amacıdır.⁴⁸ ABD'nin güvenlik stratejisinin oluşumunda benimsediği Kenar Kuşak ve Deniz Hakimiyet Teorileri günümüze kadar aktüelliğini devam ettirmişlerdir.

Samuel Huntington 1993'de kaleme aldığı bir incelemede, 21. yüzyıldaki büyük savaşların medeniyetler arasında meydana geleceğini ileri sürerken, karşıt medeniyetlerin de Katolik Dünyası, Ortodoks Dünyası, İslam Dünyası ve Konfüçyen devletler olduğunu belirtmektedir. İleri sürdüğü tezin özetini; 19. yüzyılda devletler, 20. yüzyılda ideolojiler çarpışmıştı, 21. yüzyılda ise kültürler çarpışacaktır. Huntington bu tezinde 1960'larda Fransız filozof Raymond Aron ve 1940'lı yıllarda İngiliz Arnold Toynbee ile Christophe Rufin'in benzer görüşlerinden de destek almaktadır.

1990'lı yıllarda oluşan jeokültür kavramı Huntington'ın tezi ile jeopolitik tartışmalara yeni bir boyut kazandırdı. Huntington'a göre dünya dini ve etnik blok teşkillerinin ve çatışmalarının eşiğinde olduğu bir çağa giriyordu. Sınırlar artık ulusal devletleri değil kültür bölgelerini gösterecekti. Geleceğin global politik çatışmaları uygarlıkları birbirinden ayıran çizgiler üzerinde olacaktı.

20. yüzyıl başlarken dünya hakimiyeti veya büyük devlet olma uğraşı veren devletlerin kendi ekollerinin, jeopolitikle uğraşan teorisyenlerin etkisi altında kaldıkları, yapılan uygulamaların sonuçlarına bakılarak söylenebilir. Jeopolitik alanda birçok olayı açıklama amacına yönelik kurallar ve yasalar sistemli bir şekilde düzenlenerek teoriler ortaya konmuştur. Teoriler, jeopolitik incelemelerde ve değerlendirmelerde dikkate alınması gereken önemli bir etken ve veridir.⁴⁹

Coğrafi güç ve toplumsal güce dayanarak oluşan güçler dünya ve bölge politikalarını şekillendirmekte ve yönlendirmektedir. Politikalar her dönemde, bu güç merkezlerine güçlerin taşıdığı değerlere, bu güçlerin olduğu coğrafyanın fiziki yapı ve konumuna ve güçlerin karşılıklı etkileşimine göre gelişirler. Strateji ve politikaları coğrafi ve toplumsal değerlere göre oluşan güçler ve bu güçlerin konumundan kaynaklanan şartlar ve özellikler belirlemektedir.

⁴⁸ EMANET, Hakan, a.g.e., s.31.

⁴⁹ Askeri Coğrafya, s.10.

2. İRAN COĞRAFYASI, SOSYO-EKONOMİK VE SİYASİ YAPISI

2.1. İran Coğrafyası ve Stratejik Konumu

2.1.1. İran Coğrafyası

Asya'nın güneybatısında yani Ortadoğu'da 32 00 Kuzey, 53 00 Doğu koordinatlarında yer alan İran İslam Cumhuriyeti; kuzeyde Nahcivan, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkmenistan, doğuda Afganistan ve Pakistan, güney ve güneybatıdan Basra Körfezi ile Umman Körfezi, batıda Irak ve Türkiye ile komşudur. 28 eyaletten meydana gelen İran'ın toplam yüzölçümü 1.648.000 km² olup bunun 1.636.000 km²'sini kara, geri kalanını deniz teşkil etmektedir. Ülkenin en düşük noktası, Hazar Denizi'nde (-28 metre), en yüksek noktası ise Demavend Dağı zirvesindedir (5671 metre). Hazar Denizi'ne 740 km., Basra Körfezi'ne 1700 km. sınırı olan İran'ın komşuları ile sınırlarının uzunlukları şöyledir.⁵⁰

Afganistan	:936 km
Ermenistan	:35 km
Azerbaycan	:432 km
Azerbaycan (Nahcivan)	:179 km
Irak	:1458 km
Pakistan	:909 km
Türkiye	:499 km
Türkmenistan	:992 km

⁵⁰ OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, "Hatemi'nin İran'ı", İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s:23,24

Şekil.2.1. İran İslam Cumhuriyeti Coğrafi Konumu

Bütünü ile Alp-Himalaya kıvrım sisteminin içinde kalan İran'ın toplam yüzölçümünün % 17'si, 2000 m'nin üzerindedir. Kuzey, batı ve doğudan dağlarla çevrili olan iç platoları, doğu kesimde Afganistan ve Pakistan sınırlarına doğru uzanan geniş düzlüklerle devam eder. Hazar Denizi kıyısında Elburz, güney ve batısında Zagros dağları yer alır. Alp-Himalaya sisteminin bir bölümünü oluşturan Elburz ve Zagros sıradağları boyunca etkin fay hatları uzanmaktadır. Bu fay hatları, zaman zaman etkin hale gelmekte ve yıkıcı depremlere yol açabilmektedir.

Türkiye'deki Güneydoğu Toros dağlarının İran'daki uzantısını oluşturan Zagros Dağları, Basra Körfezi ve Umman denizi kenarları boyunca yükselir. Kalkerli yapıda olan ve birbirine paralel üç sıra halinde uzanan aralarında yüksek platoların görüldüğü Zagroslar, Mezopotamya ile iç plato arasında, genişliği 200 km.'yi bulan yüksek bir duvar gibidir. Burada yükselti 4000 m.'yi aşar. Zagrosların yükseltisi güneydoğuya doğru azalır. Ülkenin iç kesimi yükseltisi 900-1300 m. arasında değişen geniş bir platodan oluşur. Bu

platonun kuzeyinde bulunan Deşti Kebir ile güneyindeki Deşti-Lut çölleri dünyanın en kurak ve sıcak yerleridir.

İran, akarsu ve göller bakımından pek fazla zengin sayılmaz. Zagros dağlarından kaynağını alan ve Şatt-ül Arap ile birleşerek, Basra körfezine dökülen Karun ırmağı en önemli ırmaktır. Bu ırmak ulaşım elverişlidir. Ayrıca, Sefid, Zayende ırmakları da önemlidir. Kuzeyde Elburz dağlarından kaynaklanan Sefid ırmağı, Gilan ovasını geçerek, Hazar denizine dökülür. Ülkenin gölleri genelde tuzludur. En önemli göl, Urmiye'dir. Bu gölün deniz seviyesinden yüksekliği 1230 m., yüzölçümü 3750 km²'dir.⁵¹

Şekil.2.2. İran İslam Cumhuriyeti Fiziki Coğrafyası

Kuzeydoğu-güneybatı ve kuzeybatı-güneydoğu ekseninde uzanan ve toplam uzunluğu 7199 km. olan demiryolu ağı, Tahran'ı, bir taraftan Kafkaslar'a ve Türkiye'ye, diğer taraftan da Basra Körfezi, Türkistan ve Pakistan'a bağlamaktadır. Ülkede toplam otoban uzunluğu 713 km., toplam otoyol uzunluğu 165.724 km.'dir. Toplam 5900 km. ham petrol boru hattı 3900 km petrol ürünleri boru hattı, 4550 km. doğal gaz boru hattı mevcuttur.⁵²

⁵¹ Ülke coğrafyaları, <http://www.e-cografya.com/ulkeler/asya/iran/>, 10 Ağustos 2004.

⁵² OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e. s:26.

İran-İrak Savaşı sırasında geniş ölçüde tahrip olan Abadan limanı dışında Ahvaz, Buşehr, Bender-i Abbas, Bender-i Anzali, Bender-i Buşehr, Bender-i Humeyni, Bender-i Maşehr, Bender-i Türkmen, Cezire-i Harg, Cezire-i Lavan, Cezire-i Sirri, Hürremşehr (Kasım 1992'den itibaren kısmen faaliyete geçmiştir) ve Nov Şehr Limanlarıyla İran, Basra Körfezi'ne ve Hazar'a açılmaktadır.⁵³

İran İslam cumhuriyetinin siyasi ve idari taksimindeki önemli eyaletleri Tablo 2.1'de gösterilmiştir.

Tablo 2.1. İran'ın Önemli Eyaletleri

İran'ın Önemli Eyaletleri	
Batı Azerbaycan (Urmiye)	Tahran
Doğu Azerbaycan (Tebriz)	İsfahan
Çaharmahal (Şahre)	Buşehir
Huzistan (Ahvaz)	İlam
Gilan (Raşt)	Zancan
Horasan (Meşhed)	Semnan
Mazandaran (Sari)	Kirman
Sistan-Baluç (Zahedan)	Kermanşah
Kazjin (Kazvin)	Hamedan
Hürmüzgan (Bender Abbas)	Erdebil
Gülistan (Gorgan)	Yezd
Loristan (Hürrem Abad)	

2.1.2. İran'ın Stratejik Konumu ve Türkiye

İran, coğrafi konumu ile bir geçiş yeri, bir merkez durumundadır. Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine bağlandığı ve Arap Ortadoğusu'na giden yolların merkezinde bulunan İran, Ortadoğu hammaddesinin Avrupa sanayi merkezlerine taşınmasında ve Avrupa'nın mamul mallarının da Ortadoğu pazarına ulaştırılmasında merkez görevindedir.⁵⁴

⁵³ OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e. s:27.

⁵⁴ TAŞLI, Ömer, a.g.e.,s.:20.

İran'ın en önemli özelliklerinden birisi bu ülkeyi jeopolitik etkileşim alanı haline getiren bölgeler ve kıtalararası geçiş niteliğine sahip olmasıdır. İran'ın tarihi seyrini de etkileyen bu özellik, bu ülke ile Türkiye arasındaki benzerliklerin de temelini oluşturmaktadır. İran da Türkiye gibi herhangi bir bölgeyle sınırlandırılabilir veya tek bir jeopolitik havzaya indirgenebilecek bir ülke değildir.⁵⁵

İran'ın sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik konumu, 19. yüzyılın başlarında Batılı devletlerin, özellikle de İngiltere ve Fransa'nın bölgeye ilgisini yöneltmelerine neden olmuştur. Her iki devleti Ortadoğu'ya çeken ve orada uzun süre tutan neden, stratejik olduğu gibi bölgenin askeri potansiyelidir. Diğer Batılı güçlerin (Rusya-Almanya) bölgeye sokulmaması ve bölgeden kovulmasında İngiltere ve Fransa için İran, Ortadoğu'da bir tampon, bir üs ve bir iletişim merkezidir. Başka güçlerin Ortadoğu'ya girmesinden endişelenen İngiltere ve Fransa için önemli bir noktada bulunan İran'ın denetimi, zengin imparatorluk topraklarının güvenceye alınmasıdır. İngiltere, Hindistan için kaygılanırken, Fransa ise Kuzey Afrika için kaygılanmıştır.⁵⁶ Rusya'nın genel yayılcılık, güneye inme ve ticaret yollarına hakimiyet politikası bu bölgeye yönelimini sağlamıştır. Kaçar Hanedanı döneminde İngiliz sermayesinin İran'da elde ettiği ticari ayrıcalık, Nasıreddin Şah'ın (1848-1897) ölümüyle Rusya lehine bozulmuştur⁵⁷

20. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'da büyük miktarlarda petrol rezervlerinin olduğunun ortaya çıkması ile birlikte, Batı'nın da bu petrole ihtiyaç duyması ve bağımlı hale gelmesi, başta İran olmak üzere bölgenin önemini artmıştır. İngiltere ve Fransa'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan zayıflayarak çıkması, bu iki emperyalist devletin Ortadoğu'daki pozisyonlarını sarsmıştır. İngiltere ve Fransa'nın zayıflayarak hakim rolü ellerinden kaçırmaları sonucu, bölge savaştan güçlenerek çıkan ve yeniden şekillenen uluslararası ilişkiler sisteminde birer süper güç olarak sıvıran Amerika

⁵⁵ DAVUTOĞLU, Ahmet, Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu, 2001, s:426.

⁵⁶ LEWIS, Bernard, Ortadoğu, Çev. Mehmet Harmanlı, 1999, s:261.

⁵⁷ UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih, İstanbul, 1995, s:155.

Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur.⁵⁸

Türk ve İran jeopolitiği arasında yapılacak bir mukayese hem bu ülkenin jeopolitik özelliklerini hem de Türk-İran ilişkilerinin coğrafi zorunluluk alanlarını ortaya koymaktadır.⁵⁹

- İran da Türkiye gibi Asya-Avrupa güney bağlantısının ana geçiş hattı üzerinde bulunmaktadır ve bu iki ülke kuzeyde Rusya'nın tek başına sağladığı step geçişinin alternatifini güneyde ılıman iklim kuşağındaki daha girift bir tabii coğrafya üzerinden birlikte sağlamaktadır.

- Her iki ülke de Avrasya ana kıtasının kuzey-güney merkezi geçiş hattını oluşturan Kafkaslarla doğrudan sınıra sahiptir ve Türkiye bu kuzey-güney geçiş hattının batı yakasını oluşturan Balkanlara, İran da doğu yakasını oluşturan Orta Asya-Afgan-Hint hattına komşudur.

- Avrasya kıtasının dört önemli iç denizi ve körfezinden ikisinin bağlantısı Türkiye (Karadeniz ve Akdeniz), diğer ikisinin bağlantısı ise İran (Hazar ve Basra Körfezi) üzerinden sağlanmaktadır.

- Her ikisi de temel özellikleri itibarıyla Batı Asya gücü olan bu iki ülkeden Türkiye Güney Avrupa, İran ise Güney Asya ile doğrudan irtibatlıdır ki bu Avrasya ana kıtasının güney bağlantıları açısından büyük bir önem taşımaktadır

- Bu çerçevede Türkiye Afrika, Avrupa ve Asya ana kıtalarının kesişim alanında bulunan Ortadoğu bölgesinin Avrupa bağlantısını, İran ise Asya bağlantısını oluşturmaktadır.

- Avrasya ana kıtası için geliştirilen jeopolitik kavramlar kullanılarak bir tanımlama yapılırsa Rimland (kenar kuşak)'in merkezini oluşturan bu iki ülke Heartland (mihver alan)'a egemen olan gücün (Rusya) baskısını sürekli olarak hissetmişlerdir ki bu özellik iki ülkenin modern dönemdeki siyasi ve stratejik tercihlerini etkilemiştir.

⁵⁸ TAŞLI, Ömer, a.g.e., 1991,s:20.

⁵⁹ DAVUTOĞLU, Ahmet, a.g.e., s:427.

2.2. Sosyo-Ekonomik Yapısı

2.2.1. Nüfus ve Etnik Yapı

İran ve Türkiye'nin jeopolitiği, yakın ilgi alanındaki Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya üçgeninde aynı zamanda Ortadoğu'nun Türk-Arap-Acem havzalarından oluşan ve bölgenin en temel yerleşik etno-kültürel dağılımını yansıtan jeo-kültürel hat ile doğrudan ilgilidir. İran, Türkiye gibi Ortadoğu'nun Arap olmayan iki büyük ülkesinden biridir ve geniş coğrafyasında zengin bir etnik yapıya sahiptir.

İran geniş coğrafyasının yanı sıra komşu ülkelere oranla büyük bir nüfusa sahiptir. 2004 yılı tahmini verilerine göre ülke nüfusu 69,018,924, yıllık nüfus artış hızı ise %1.07 civarındır. Büyük bir kısmını gençlerin oluşturduğu İran'da nüfusun %28'ini 0-14 yaş arası çocuklar, %62'sini 15-64 yaş arası çalışır iş gücü ve %4.8'lik kısmını ise 65 yaş ve üstü kişiler oluşturmaktadır.

Basra körfezinde bulunan diğer yedi devletin toplam nüfusundan daha fazla nüfusa sahip olan İran, aynı zamanda bölgede etnik bakımdan çoğunluğunu Arapların oluşturmadığı tek devlettir.⁶⁰

İran devletinin geleceğini etkileyecek en önemli meselelerin başında topraklarında çeşitli etnik grupları barındıran İran'ın etnik milliyetçilikle nasıl başa çıkacağı konusu gelmektedir. Kimi kaynaklara göre İran'daki etnik yapıya ilişkin veriler şu yöndedir; Fars-%51, Azeri-%24, Gileki ve Mazenderani-%8, Kürt-%7, Arap-%3, Lur-%2, Beluci-%2, Türkmen-%2 ve diğer %1.⁶¹

⁶⁰ ARI, Tayyar, 2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi (4. Baskı), Alfa Yayıncılık, İstanbul, 1999, s:16.

⁶¹ OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:27.

Şekil 1.1. İran Etnik ve Dini yapısı

İran'da etnik yapıyı da ortaya koyabilecek net bir nüfus sayımının yapılmamış olması buradaki bu yönde çok farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu etnik grupların İran içindeki dağılımlarına ve genel durumlarına bakılacak olursa;

2.2.1.1. Farslar

Türk ve Batılı kaynaklardan denenen bilgilere göre 1993 tahmini nüfusu 60 milyon olan İran'ın etnik yapısı içinde Farslı grupların varlığı nüfusun %50'sini ancak bulmaktadır.⁶² Hemen hepsi Şii olan Farsların Isfahan, Şiraz,

⁶²YETKİN, Murat, "Devrim Ölse de Rejim Yaşıyor", Strateji, Sayı;1,1995, s:121.

Meşhed ve Kermen gibi şehirler yoğun olarak yaşadıkları bölgeler arasında yer almaktadır.⁶³

İran dışında da Basra Körfezinin Arap Yarımadası kıyılarında yaşayan Farslar, buradaki Arap ülkelerinde küçük azınlıklar oluşturur; Katar'da %10, Bahreyn'de %8 ve Kuveyt'te %4 oranında Fars nüfus vardır. Farsça'ya özgü bazı harfler eklenerek geliştirilen Arapça alfabeyle yazılan Farsça, İran'da resmi dildir ve bu sayede Farslar İran'da üstünlük kurabilmektedir. Farsça'nın diğer dillerden üstün olması inancı, Farsların manevi üstünlüğünü pekiştiren bir diğer etkidir. Farsça'yı anlayamamak bir tür cehalet olarak kabul edildiğinden ve kamusal alanda Farsça konuşabilmek zorunlu olduğundan, bu konuda yeterli düzeyde olmayan İran vatandaşlarının (yaklaşık %17 oranında) toplumda "önemli bir etkinliğe" ulaşmaları mümkün değildir.⁶⁴

Fars milliyetçileri binlerce yıllık geçmişe sahip uygarlıkları ve kurdukları imparatorluklarıyla övünürler. Ama, milliyetçiliğin ihtiyacı olan "onlar" vurgusunu Türklerde bulurlar. Çünkü Pehlevilerin 2500'ncü kuruluş yıldönümünü kutladıkları İran, Ahemeniş İmparatorluğuna kadar uzanan bir dizi devletin mirasçısı kabul edilir ve Ahemenişlerin Fars olduğu açıktır. Bu devletlerin sonuncusu olan Sasanileri yıkan İslamiyet ve onun temsilcisi olan Araplardır ama İran'da Ahemenişlerden itibaren başlayan Fars üstünlüğüne kesin biçimde son verenler Araplar değil Türklerdir. Abbasiler döneminde Farslar devlet mekanizmasında etkinlik kazanmışlardır. Abbasi Halifesi Mütevekkil'den itibaren ise Farsların üstünlüğünü dengelemek amacıyla Türkler öne çıkarılmıştır. Kısa süre sonra İran'da egemenliği ve İslamiyet'in temsilciliğini Türkler üstlenmişlerdir. Bin yıl süreyle Türk hanedanlar ordularıyla İran'ı yönetmişlerdir.⁶⁵

Fakat tarihin sayfalarında görülen Fars kültürünün İran'ın tüm fatihleri üzerinde kendini göstermiştir. Sadece İran'daki devletler değil, Malazgirt'le Anadolu'ya yayılan Anadolu Selçukluları bile orduda ve kırsalda Türkçe

⁶³ ARI, Tayyar, a.g.e., s:16.

⁶⁴ ÇİZGEN, Nevval, İki Ülke İki Devrim; Türkiye-İran, İstanbul, 1994, s:30; ARI, Tayyar, a.g.e., s:16.

⁶⁵ SARAY, Mehmet, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990, s.107.

kullansalar da saray başta olmak üzere kentlerdeki tüm resmi kurumlarda Farsça'yı yazı dili olarak kullanmışlardır. Divan üyeleri arasında Fars kökenliler çoktur. Devlet organizasyonu Sasanilerin kopyasıdır. Hatta, sultanların adları bile Keykubad, Keykavus gibi Farsi adlardır.⁶⁶

2.2.1.2. Azeriler

Ülkedeki ikinci büyük etnik grubu Türk kökenli halklar oluşturmaktadır. Türk kökenli halkların İran'ın nüfus yapısındaki payı en az yüzde otuz olarak tahmin edilmektedir. Bunlar içinde Azeriler, 15-20 milyon olarak tahmin edilen nüfuslarıyla ilk sırada yer alırlar. Bu sayı Azerbaycan nüfusunun iki katından fazladır. Bunun yanı sıra sayıları 1.5 milyon olarak tahmin edilen Türkmenler, Kaşkailer, Hamseler, Kazaklar ve Afşarlar da Türk kökenli gruplar olarak sayılmaktadır. Azerilerin Şii olması, bunları, Farslara yaklaştıran önemli bir faktördür. Azeriler ve Farslar birlikte, toplam nüfusun yaklaşık yüzde 75'ini meydana getirmektedir.⁶⁷

Azeriler Hazar Denizi ile Urmiye Gölü arasında kalan ve Tahran'a kadar uzanan ülkenin kuzeybatı ucunda çoğunluktadırlar. İran'da nüfus yoğunluğu en yüksek bölgeler, Azerilerin yaşadığı Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Gilan ve Tahran eyaletleridir Bu bölge, ülkenin en önemli sanayi, ticaret ve tarım bölgesidir. Son elli yılda Tahran bir metropol haline gelmeden önce en önemli şehzade şehri olan Tebriz, ticaret burjuvazisinin yeşerttiği bir kültür dinamizmi merkezi ve İran'ın Batı'ya açılan kapısı olagelmıştır. İran'da ilk matbaa Tebriz'de kurulmuştur. İran'da tümüyle Azerice basılan ilk gazete olan "Sohbet" Tebriz'de yayınlanmıştır. Osmanlı İkinci Meşrutiyetinde Selanik ne anlama geliyorsa, İran Meşrutiyet hareketinde de Tebriz aynı ağırlığa sahiptir. İran'daki ilk sosyalist örgütlenmeler de Rusya'yla devamlı etkileşimde bulunan Tebrizliler arasında olmuştur.⁶⁸

⁶⁶ RESULZADE, Mehmed Emin, İran Türkleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993. s:49.

⁶⁷ YETKİN, Murat, a.g.e., s:121.

⁶⁸ HIGGINS, J.Patricia, "Minority-State Relations in Contemporary Iran," The State, Religion and Politics; Afghanistan, Iran and Pakistan, Syracuse, Syracuse University Press, 1988, s:178; RESULZADE, Mehmed Emin, a.g.e., s. 23-24.

İktisadi açıdan Azeriler diğer etnik gruplara oranla ulusal sisteme entegre olmuşlardır. Farslarla bu açıdan eşittirler. Toplumsal açıdan da diğer etnik gruplara göre daha iyi asimile olmuşlardır. Siyasetin her düzeyinde, orduda, entelektüeller ve ulema arasında da Azerilere sıklıkla rastlanır.Örneğin, İran devlet mekanizmasının tepesindeki kişi, “Velayet-i Fakih” Ayetullah Ali Hamaney Horasan doğumlu bir azeridir. Ancak, bir Azeri bürokratin yükselebilmek için “ etnik özelliğini kamusal alandan göstermesi ” görünmemesi şarttır. Bununla birlikte Azerilerin kamu görevlileri arasında yükselmeleri bir istisna değildir. Geleneksel olarak, ordunun %60’ı Fars olmayanlardan oluşur ve çok sayıda Azeri subay orduda görev yapar. Azeri kimliğini özellikle öne çıkarıp vurgulamayan bir Azeriyi, Farslar Azeri olarak değil, Şii İranlı olarak görme eğilimindedirler.⁶⁹

Fakat Azeriler toplumsal hayatta Farslar tarafından küçük görülürler. Tahran’da geleneksel küçük burjuvazi genelde Azeri’dir ve Farsça’nın yanında Azerice de konuşur ama bürokraside üst kademelere yükselebilen Azeriler şivelerinden utanırlar ve çocuklarının şivesiz Farsça öğrenmesine dikkat ederler. Bürokrasiye dahil olan Azeri aileleri evde bile Farsça konuşmaya çalışırlar. Hamaney’in Azerice konuştuğu nadirdir. Bağımsız Azerbaycan’ı ziyaretinde bile Farsça konuşmuştur.⁷⁰

Genel olarak sorunsuz gibi gözüken Azeri ve Farisiler arasında zaman zaman kitlesel sorunların olduğu görülmüştür. 1994 yılında Azerilerin çoğunlukta olduğu Zencan eyaletinden ayrılmak isteyen Fars yoğunluklu Gazvin şehrinin bu isteğine Meclis’in olumlu cevap vermemesi, Irak Savaşından bu yana ülkede görülen en büyük kitlesel çatışmalara neden olmuştur. Ama bu çatışma Azeriler ile Farslar arasında değil, Farslar ile ordu arasında meydana gelmiştir. Gazvinli Farisiler Azerilere saldırmamışlardır.⁷¹

Azeriler ve diğer etnik gruplar açısından, Pehlevilerin Fars milliyetçisi ve ırkçı politikalarına duyulan tepki, İslam İnkılabında önemli rol oynamıştır.

⁶⁹ Bogert, Carroll, “They All Get Along”, Newsweek, Vol.CXXIX, No:21, May 26,1997, s.31; HIGGINS, J.Patricia, a.g.e., s.188-189;

⁷⁰ ÇİZGEN, Nevval, a.g.e., s.51-60.

⁷¹ ASLAN, Yasin, “İran; Yakın Uzak Komşumuz”, Avrasya Dosyası, C.2, No: 1, İlkbahar 1995, s.210.

Pehleviler döneminde olduğunun tersine, islam cumhuriyeti rejiminde etnik grupların yerel giyimine müdahalede bulunulmamış ve bu durumu yeni yönetim “etnik renkliliğe tanınan özgürlüğün sembolü” olarak değerlendirmiştir. Pehleviler döneminde yasak olan her türlü Türkçe yayıma, İslam İnkılabı sonrasında sınırlı bir özgürlük tanınmış ama bu serbestlik eğitim diline yansımamıştır. Halen, hiçbir Türk kökenli etnik grubun kendi dilinde eğitim yapma hakkı yoktur.⁷²

Yeni rejimin, özellikle dil konusunda Pehlevi döneminin şoven siyasetini kısmen sürdürme isteği Azeriler arasında hoşnutsuzluk yaratmakta ve Türkçe konuşan Türkiye ile Azerbaycan’a karşı sempatinin artmasına neden olmaktadır. Bu gelişmede, İran’ın Azerbaycan ve Türkiye’yle olan ekonomik ve kültürel ilişkilerinin artması da önemli rol oynamıştır.⁷³

Pehlevilere kadar İran’da hemen hemen tüm hanedanlar Müslüman-Türk kökenli olmuştur. Bununla birlikte, Farsça resmi yazışma dili olagelmıştır. Kaçarlar döneminde birkaçı hariç, tüm sadrazamlar Fars kökenlidir. Şiileşen Türk hanedanlar, bu kimliklerini etnik kökenlerinin önüne çıkartmış ve kendilerini bu nedenle İranlı-Fars gibi kabul etmişlerdir. Dolayısıyla İranlı Türklere, İranlılık kimliği ve Farsça’nın üstünlüğü bizzat Türk hanedanlar tarafından benimsetilmiştir. Ancak, ordu daima Türk ağırlıklı olmuş ve ordunun dili Türkçe kalmıştır. Farsça edebiyatta tekel kurmuşsa da, halk ozanlarınca söylenen Azerice destanlar (Köroğlu, Kerem ile Aslı, Aşık Garip) hala yaşamaktadır. Türkçe şiirin, Farsça’dan daha düşük seviyeli olduğu inancı, Türk kökenli şairlerin de Farsça şiirlerle sanatçılıklarını gösterme eğilimini doğurmuştur.⁷⁴

2.2.1.3. Türkmenler

İran nüfusunun %0,5-2’sini oluşturan Türkmenler Mazanderan eyaletinin kuzeydoğusunda ve Horasan eyaletinde, Türkmen Sahrası adlandırılan bölgede yaşarlar. Özellikle de Gonabad-i Kavus şehri ve çevresinde yoğunlaşmış ve aşiretler biçiminde örgütlenmişlerdir. Türkmen

⁷² SARAY, Mehmet, a.g.e. s:109-110 ; ÇİZGEN, Nevval, a.g.e.,s:129-132.

⁷³ ASLAN, Yasin, a.g.e.,s:210, ÇİZGEN, Nevval, a.g.e., s:102.

⁷⁴ SARAY, Mehmet, a.g.e., s:108, RESULZADE, Mehmed Emin, a.g.e.,s:32-33.

aşiretleri Türkmenistan-İran sınırıyla parçalanmışlardır. Aynı aşiretin üyelerinin bir kısmı İran'da, diğer kısmı ise Türkmenistan'da yaşar. Türkmenler Sünni'dir ve Hanefi mezhebine bağlıdırlar.⁷⁵

2.2.1.4. Kaşkaylar

Nüfusun %0.5-1.5'ini oluşturan Kaşkayların tümü Şii'dir.⁷⁶ Fars eyaletinde aşiretler konfederasyonu halinde ve genelde göçebe olarak yaşarlar. İsfahan ile Şiraz arasında ve daha güneyde Basra Körfezine kadar uzanan bölgede bulunurlar. İran'ın orta bölgesinde ve Farslarla çevrili biçimde yaşayan Kaşkaylar, bu nitelikleriyle diğer etnik gruplardan ayrılırlar. Kaşkayların Moğol istilası sırasında Doğu Türkistan'dan göç ettikleri söylenirken, Kaşkaylar bölgedeki Türk olmayan gruplar tarafından "Türk" olarak adlandırılmaktadırlar.⁷⁷

2.2.1.5. Kürtler

Kürtlerin, çeşitli kaynaklarda farklı olarak, İran toplam nüfusunun %7- 11 kadarını oluşturduğu belirtilmektedir.⁷⁸

Kürtler 3-4 milyon olarak tahmin edilen nüfuslarıyla üçüncü büyük etnik grubu oluştururlar. Türk ve Irak sınırı boyunca Kürdistan ve Kermenşah (Bahtaran) eyaletleriyle Kuzey Horasan ve Kazvin şehirlerinde yoğunlaşmışlardır. Çoğunluğu Sünni olmakla birlikte ortak paydaları Kürt milliyetçiliğidir.⁷⁹ Irak'takilerin aksine, bazı istisnalar göz ardı edilirse de İran'daki Kürtler rejimle sürekli bir çatışma halinde olmamışlardır. 1979 Devrimi ile birlikte, diğer etnik gruplar gibi bunlar da özerklik isteğiyle ortaya çıktılarsa da Humeyni taraftarlarının duruma hakim olması sonucunda olay fazla büyümemiştir.⁸⁰

Arap, Türk ve Farslardan sonra Orta Doğu'nun dördüncü büyük etnik grubu Kürtlerdir. Irak nüfusunun da %15-20'si Kürt kökenlidir ve İran

⁷⁵ ARI, Tayyar, a.g.e., s:17; OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s.27, RESULZADE, Mehmed Emin, a.g.e.,s:11-12.

⁷⁶ ARI, Tayyar, a.g.e., s:17 ; OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s.27.

⁷⁷ SARAY, Mehmet, a.g.e.,s:109, RESULZADE, Mehmed Emin, a.g.e.,s:40.

⁷⁸ ARI, Tayyar, a.g.e., s:17, OĞUZ, Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s.27.

⁷⁹ YETKİN, Murat, a.g.e.,s:121.

⁸⁰ ARI, Tayyar, a.g.e., s:17.

Kürtleriyle etkileşim içindedirler. Bununla birlikte, hem farklı rejimlere sahip devletlerin ülkelerinde bölüne geldikleri ve hiçbir zaman merkezi bağımsız bir ortak devlet kuramadıkları, hem de hala aşiret düzeyini tümüyle aşamadıkları için ortak siyasi bir harekete girişemeyecek yapıdadırlar. Bu her anlamda dağınık yapı nedeniyle Kürtlerin bazı yazarlar tarafından bir ulus olarak kabul edilmediklerinin ve hafta etnik Kürt kimliğinin de olmadığı, tarihte de Kürt adıyla bilinen bir etnik grubun yaşamadığının yazıldığı görülmektedir. Ayrıca, Pehlevi döneminde, Arı ırka mensup oldukları için Kürtlerin aslında Med kökenli Fars olduğu yönünde propaganda yapılması ve Kürtçe yayımların yasaklanıp, Farsça öğretim kampanyası başlatılması da dikkate alınmalıdır.⁸¹

İran'ın batısındaki çok küçük bir grup Kürt Zazaca konuşur. Güneyindeki Kürtler Soranice, kuzeydekiler ise Kırmançi dili konuşur. Kürtçenin bu üç lehçesi birbirinden çok farklıdır. Farklı lehçeleri konuşan Kürtler birbirlerini anlayamazlar. Buna rağmen, İran'daki Kürtler arasında ortak bir konuşma dili olduğu söylenebilir. Bunun iki temel nedeni vardır: Birincisi, Soranice konuşanların çoğunluğu oluşturmalarıdır. İkinci nedense, resmi dil olan Farsça'nın Kürtçe'nin İran'da kullanılan lehçelerini göreceli olarak birbirine yakınlaştırmasıdır.⁸² Kürtlerin %75-80'i Sünni'dir. Batı Kürtlerinde bu oran %85'e kadar çıkar. Şii Kürtler batıda Bahtaran'da ve doğuda Horasan'da yoğunlaşmışlardır.⁸³

İran'da Kürtlere daha fazla hak sağlayabilmek için mücadele eden yasaklanmış Kürt partileri dönemsel aktivite kazanırlar. Aslında, Kürtlerin İran devletine karşı "daimi isyan" durumunda olmaları, son beş yüz yılın (özellikle de 1639 sonrasının) konusudur. Bu tutumun iki temel nedeni vardır: Sünni bir toplum olarak Şiilerin egemenliğine karşı çıkmaları ve yarı-göçebe aşiret yapısının zorladığı "bağımsız olma" güdüsü. Halen mücadele eden önemli partiler şunlardır: İran Kürdistan Demokratik Partisi (IKDP), Komala, Kawa. Ayrıca, Tudeh'de de Kürtler etkindir. Söz konusu daimi isyan durumuna

⁸¹ KOCAOĞLU, Mehmet, "Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü" Avrasya Dosyası, C.2, No. 1, İlkbahar 1995, s:99,100; GÜNEY, Ayşegül Dora, "İran 'da Devrim", İstanbul, 1979, s.144

⁸² HOOGLAND, Eric, The Society and its Environment, Iran; a Country Study, The Secretary of the Army of the U.S., Washington DC, 1989, s:89.

⁸³ KOCAOĞLU, Mehmet, a.g.e.,s:102; GÜNEY, Ayşegül Dora, a.g.e., s.146.

rağmen, İran Kürtleri arasında bir birlik olduğu da düşünülmemelidir. 1946'da Sovyet Rusya'nın İşgalinde kurulan Mehabad Kürt Curnhuriyeti Kürtlerin sadece yaklaşık %30'unun desteğini alabilmişti. Her aşiretin ve politik örgütün birbirinden bağımsız biçimde Tahran'la ilişkisi vardır. Kürt bölgesinde büyük toprak sahibi ağalar ve aşiret reisleri hala etkindir ve feodal yapı esastır, bu ise Tahran yönetimi için avantajdır.⁸⁴

2.2.1.6. Beluciler

İran nüfusunun toplam %1-2'sini teşkil eden Belucilerin neredeyse tamamı Sünni'dir ve Hanefi mezhebine mensupturlar. Belucistan İran'ın en geri kalmış ve kurak eyaletidir. Peştuca'ya yakın bir dil kullanan Belucilerin çoğunlukta olduğu en önemli şehir Zahedan'dır. Belucistan'da bunun dışında önemli bir şehir bulunmaz. Göçebe kabileler halinde yaşamaya devam eden Beluciler hayvancılık ve kaçakçılıkla geçinirler.⁸⁵

2.2.1.7. Bahtiyariler ve Lurlar

Toplamda ülke nüfusunun % 2-6 civarını oluşturan her iki grup da Lurca konuşur. Büyük Lurca'yı Bahtiyariler, Küçük Lurca'yı Lurlar konuşur. Bu nedenle, iki etnik grubu birlikte düşünmek uygundur. Bahtiyariler Çaharmahal-Bahtiyari, Fars, Kuzistan ve Luristan eyaletlerinde yaşarlar. Lurlar yoğun olarak dağlık Luristan eyaletinde yaşarlar. Lurlar ve Bahtiyariler hem Şii olduklarından hem de Farsça ile Kürtçe arasında bir dil konuştuklarından, merkezi devlet için sorun oluşturmaz görünse de tarih boyunca İran birliğini tehdit eden eylemlerde bulunmuşlardır. Bunun da tek nedeni yan-göçebe aşiret yapısını korumaları ve sadakat odağı olarak aşiretten daha büyük bir organizasyonu (dinsel alan da bile) tanımamalarıdır.⁸⁶

⁸⁴ KOCAOĞLU, Mehmet, a.g.e.,s:96.

⁸⁵ GÜNEY, Ayşegül Dora, a.g.e., s:144, ARI ,Tayyar, a.g.e., s: 29, OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen,s:27.

⁸⁶ HOOGLAND, Eric, a.g.e.,s.87, ARI ,Tayyar, a.g.e., s: 17, OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen,s:27

2.2.1.8. Araplar

Kuzistan Eyaleti, Şatt-ül Arap ve Basra bölgesinde yaşayan Araplar tahminen 1,5 milyon dolayındaki nüfuslarıyla dördüncü büyük etnik azınlıktır. Irak propagandasının etkisiyle Kuzistan'ın İran'dan ayrı olmasını savunan Araplar, İran-İrak savaşı sürerken 1984 yılında büyük oranda bölgeden göç ederek İran içlerine daha çok Tahran, İsfahan ve Meşhed'e göç etmişlerdir.⁸⁷ Arapların çoğunluğu şii, önemli bir kısmı da sünnidir. Aşiret bağları güçlüdür. Kuzistan kuzeyinde yer alan Bahtiyari aşiretiyle karşılaşan Arap Aşiretleri, bu etnik grupla kısmen karışmışlardır. Bu bölgede Arap-Bahtiyari karışımı aşiretler mevcuttur.⁸⁸

Bunlardan başka Tahran, Tebriz, İsfahan, Urmiye, Hoy ve Şahpur şehirlerinde yaşayan 250 bin kadar Ermeni, Pakistan ve Ermenistan sınırında, Tahran, İsfahan, Hamadan, Yezd ve Şiraz'da yaşayan 50 bin kadar Yahudi ve yine Tahran, İsfahan ve Şiraz'da yoğunlaşan 50 bin kadar Asuri (Süryani) bu zengin etnik tabloya eklenebilir.⁸⁹

2.2.2. İran'ın Etnik Gruplara Karşı Politikaları

İran'da nüfusun yaklaşık yüzde 85-90'ını oluşturan Şiiler 1979 Devrimiyle birlikte yönetime tamamen hakim oldular. Ülkede bulunan yüzde 10 dolaylarındaki Sünniler ise rejim açısından ciddi bir tehdit oluşturmamaktadır. Şiilerin çoğunluğu, ülkede yaşayan etnik gruplardan Azeriler ve Farslardan meydana gelmektedir. Bununla beraber, İran'da Şiilik, farklı dili konuşan ve farklı gelenekleri olan etnik grupları bir arada tutan bir bağ niteliğindedir. Sünnilerin çoğunluğunu Kürtler, Beluciler ve Türkmenler teşkil etmektedir.⁹⁰

Yukarıda arz edildiği gibi etnik grupların oranlarının çeşitli görüşlere göre farklılık arz etmesi bir tarafa, gözüken bunların İran'ı homojen bir nüfusa sahip olmaktan mahrum etkileridir. İran iç ve dış politikasında bu gerçeği göz ardı ederek hareket etme ihtimali yoktur. Günümüzde, İran'da en önemli

⁸⁷ YETKİN, Murat, a.g.e.,s:121.

⁸⁸ HIGGINS, J.Patricia, a.g.e., s.177.

⁸⁹ YETKİN, Murat, a.g.e.,s:121.

⁹⁰ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:17.

teşkilatlanma Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Beluciler, Araplar, Lorlar ve Kürtler arasında görülmektedir. Güney Azerbaycan'da faaliyet gösteren Azerbaycan Milli Hareketi gün geçtikçe güçlenmekte ve Türklerin yerleşim bölgelerinde hızla örgütlenmektedir. Şura-i Vahdet-i Belucistan teşkilatı, otuzu aşkın Beluci aşiretinin birleşmesinden oluşmuş ve İran ve Pakistan Belucistan'ını birleştirmek ve bağımsız bir devlet kurmak amacıyla olan bir yapıdadır. Kuzistan bölgesinde faaliyet gösteren Araplar'dan müteşekkil Şobeyr Hagani yanlılarının kurduğu bir diğer oluşum ise Kuzistan'ı bağımsız bir Arap devleti haline getirme amaçındadır. Lorlar ise yeni örgütlenmeye başladıkları halde, yayımladıkları gazete ve dergilerde varlıklarını gösterebilmektedirler.⁹¹

Etnik grupların asimilasyonu çabaları, en yoğun biçimde uygulandığı Pehlevi dönemi de dahil olmak üzere, hiçbir zaman önemli bir başarı kazanamamıştır. Bununla birlikte, etnik grupların ülke yönetimindeki etkinliği (dinsel azınlıkların tersine) nüfuslarına oranla düşük ve birbirlerine göre eşitsiz düzeyde olagelmıştır. Ayrıca, bölgesel etnik grupların (gene dinsel azınlıkların tersine) yaşam standardı ile iktisadi faaliyetlerinin gelişmişliği birbirlerinden çok farklı ama muhakkak ki Farslardan ve hatta ülke ortalamasından daha düşüktür. Özellikle Pehleviler döneminde kalkınma projelerinin sonucu, ekonomik kaynaklar' ın Fars olmayan etnik grupların yaşadığı sınır eyaletlerinden merkeze doğru akıtılması olmuştur. Kamu hizmetleri açısından da bu durum geçerlidir. Bunun doğal sonucu da başta Tahran ve Meşhed olmak üzere, merkezdeki büyük şehirlere etnik grupların yoğun göçüne tanıklık etmesidir.⁹² Pehleviler döneminde başlayan göçe rağmen hala etnik grupların coğrafi ayrımı, toplumsal ve iktisadi ayrımla da örtüşmektedir. Sınır eyaletlerindeki etnik grupların merkezdeki büyük şehirlere göçüne rağmen, etnik grupların nüfusunun büyük kısmı sınır bölgelerinde yaşamayı sürdürmektedir.⁹³

İran'da Pehleviler döneminde büyük bir modernleşme ve sanayileşme hamlesi yaşanmıştır. Bunun için gerekli olan kaynak, tarım sektöründen bir

⁹¹ MÜŞTAK, Reza, "İran: Çelişkiler Ülkesi", Strateji, sayı;1, 1995, s:168-173

⁹² HIGGINS, J.Patricia, a.g.e., s.177.

⁹³ AGHAJANIAN, Akbar, "Ethnic Inequality in Iran; an Overview", International Journal of Middle East Studies, Vol.XV, 1983, s:211.

başka deyişle tarım tabanlı etnik gruplardan sağlanmıştır. Üstelik sanayi ve altyapı yatırımları Farıların çoğunlukla bulunduğu merkezi bölgelerde yoğunlaştırılmıştır.

Söz konusu sanayileşme ve modernleşmenin bu şekilde gelişmesi, doğal olarak İran'da sınıf bilincini geliştirerek etnik gruplar arasındaki farklılığı ve etnik kimlik bilincini azaltması gerekirken, aksine fazlasıyla arttırmıştır. Çünkü modernleşme öncesi dönemde ekonomik ve toplumsal eşitsizlik, etnik gruplar arasında değil her etnik grubun kendi içinde daha belirgindir. Azerbaycan başta olmak üzere etnik grupların yaşadığı eyaletlerde toplumsal ve ekonomik göstergeler 1960'lar ve 70'ler boyunca ülke ortalamasının altında kalmıştır.⁹⁴

Nüfusun üçte birine karşılık gelen (bağımlılık yanlısı Azeriler bu rakamı 32 milyona çıkarırken, muhafazakar çevreler 13 milyona kadar düşürmektedir) ve çoğunlukla kendilerini "Türk" olarak adlandırılan İran Azerileri gerek nüfus içindeki payları gerekse de İran pazarına (özellikle Tahran ve Tebriz'de) hakimiyetleri açısından önemli bir potansiyel güce sahiptirler. Tebriz, Erdebil ve Urumiye bölgelerinde yoğun olarak yaşayan Azeriler başkent Tahran'ın nüfusunun da önemli bir kısmını oluşturmaktadırlar.⁹⁵

Çok etnikli bir yapıya sahip İran'da toplumu aynı potada eritmeye yönelik "İran milliyetçiliği" Şah'la birlikte gücünü yitirirken İslam Devrimi sonrasında bunun yerini dinin aldığı görölmektedir. Bu bağlamda gerek Farıların gerekse de Azerilerin Şii mezhebine bağlı olması, bu iki grubu din temelinde birbirine daha da yaklaştırmıştır. Devrim sonrasında İran Anayasası'nın 15'inci maddesinde yer alan hükme göre, anadilleri Farsça olmayanlar her ne kadar okullarında Farsça eğitim görme mecburiyetindeyseler de kendi dilleri ve edebiyatlarını öğrenme ve anadillerinde gazete ve televizyon yayını yapma hakkına haizdirler. Bugün

⁹⁴ AGHAJANİAN, Akbar, "Ethnic Inequality in Iran; an Overview", International Journal of Middle East Studies, Vol.XV, 1983, s:216.

⁹⁵ AYMAN, S. Gülden, "ABD'nin Yeni Orta Doğu Vizyonu ve İran," Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu, İstanbul, Aralık 2003, s:11.

İran`da yasal haklar ile uygulama arasında büyük bir farklılık dikkat çekmektedir.⁹⁶

Fakat baktığımızda, İslam Cumhuriyeti döneminde; “İran`da Farsça’nın korunup geliştirilmesi gerektiği”, “Azerbaycanlıların asıl dilinin Farsça olup sonradan Türkleştikleri”, “Şah İsmail’in mani bir dil olan Azericeyi Türkçeleştirdiği», “bunların tehlike arz ettiği”, “Bütün İranlıların Arilerin oğulları olduğu”, “etnik Azerbaycan’da öğretmenlerin, tüm uyarılara rağmen derslerde Türkçe konuşmalarının tehlikeli olduğu” gibi hem bilimsel geçerliği olmayan hem de politik amaç ve endişelerden kaynaklanan ifadelerin yer aldığı resmi metinler mevcuttur.⁹⁷

Nüfus yoğunlukları ve etnik yapılarının her türlü baskıya rağmen korumuş olan İran Türklerinden Azerilerin durumu ayrıntılı olarak ele alınması gereken bir konudur. Rejim değişikliği sürecinden bugüne bakacak olursak; Şah rejiminin düşürülmesinde Tebriz merkezli Azerbaycan hareketinin büyük rolü olduğu bilinmektedir. Tebriz Üniversitesi öğrencilerinin Aralık 1977’de Şah aleyhinde başlattıkları protesto hareketinin devrim sürecindeki öneminden de bu anlamda bahsedilmelidir. Devrim sürecinde aktif olan Azerbaycanlılar, MHCP (Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi - Halk veya Halk-ı Müselman olarak bilinir), Encümen-i Azerbaycan gibi teşkilatlar kurmuşlardır. 1979’da Azerbaycanlılar tarafından kurulan ve “Encümen” olarak bilinen Encümen-i Azerbaycan (Azerbaycan Meclisi), milli dil ve kültürün tanınması, anadilde eğitim, Türk dilinde kitle iletişim araçlarının yanında, Tahran ile konfederal ilişki bile talep etmiş, bütün yönetsel, kültürel, yargısal, ekonomik hatta güvenlik işlerinin Azerbaycan halkı tarafından seçilecek yerel temsilciler elinde olmasını istemiştir.⁹⁸

Devrim sürecinde Humeyni taraftarları İslami Cumhuriyet Partisi’ni kurduktan bir hafta sonra, Ayetullah Şeriatmedari’nin taraftarları Müslüman

⁹⁶AYMAN, S. Güliden, “ABD’nin Yeni Orta Doğu Vizyonu ve İran,” Boğaziçi Üniversitesi–TÜSİAD Dış Politika Forumu, İstanbul, Aralık 2003, s:12.

⁹⁷BAYIR, Emre, “Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan’da Milli Direniş Hareketi”, Avrasya Dosyası,Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s:9 ; BLAGA, Rafael, İran Halkları El Kitabı, 1997,s:102-109.

⁹⁸SHAFFER, Brenda, “The Formation Of Azerbaijani Collective Identity in Iran”, Nationalities Papers, 2000, s:455.

Halkın Cumhuriyetçi Partisini (MHCP) 25 Şubat 1979'da kurmuşlardır. Bu parti, tüm etnik grupların üyeliğini teşvik etmekle beraber esas olarak Azerbaycan eyaletlerinde oturanlardan ve Tahran'ın Azerbaycanlı esnafından oluşuyordu. MHCP'nin parti programı etnik azınlıklara birleşik bir İran çerçevesinde otonom haklar verilmesi çağrısında bulunuyordu. İran'daki farklı eyaletlerin kendi parlamentoları olması fikrini destekliyor ve sadece Azerbaycanlılar değil İran'daki tüm etnik azınlıklara haklar verilmesini amaçlıyordu. MHCP'nin resmi gazetesi Halk-ı Müselman Farsçaydı fakat oransız bir şekilde, Azerbaycan'la ilgili konuları işliyordu. Parti liderliğinin hedefi tüm İran için amaçları gerçekleştirmekti fakat gerçekte, MHCP en çok Azerbaycan eyaletlerinde faaldi ve İran'daki rejimin desentralizasyonu ile bağlantılı konulara odaklanmıştı. MHCP Azerbaycan eyaletlerinin bir çoğundaki kasaba ve köylerde şubelere sahipti.⁹⁹

Ayetullah Şeriatmedari dönemin en önde gelen din adamlarından biri olarak yeni devletin (İran İslam Cumhuriyeti) temel niteliklerine ilişkin tartışmalarda da Humeyni ve taraftarlarının aksi yönünde görüşle, "velayet-i fakih" kavramına da karşı çıkmıştır.¹⁰⁰ Şeriatmedari'nin bu karşı çıkışı sonrasında Kum'daki evine bir saldırı düzenlenmiş, bu saldırı Tebriz'de büyük protesto gösterilerine ve infiale neden olmuştur. Tansiyonun yükseldiği bu dönemde Azerbaycanlı protestocular sivil bir havaalanının kontrolünü ele geçirmiş, hava kuvvetlerinin desteğini kazanmış, üniformalı askerler bu dönemde Şeriatmedari'nin desteklediği üç gösteriye katılmışlardır. Bu hareket, Tebriz dışında Erdebil ve Urmiye'ye de yayılmış, Urmiye'de vatandaşlar bir haberleşme kulesini kontrol altına alırken, Erdebil yakınındaki Germi kasabasında yerel güçler, yerel cezaevi dahil tüm hükümet tesislerinin kontrolünü ele geçirmişler, tüm mahkumları salıverip yerlerine Devrim Muhafızları'nı hapsedmişlerdir. Olayların hızla geliştiği bir dönemde Humeyni, Şeriatmedari'nin evine, sanki uzlaşma arıyormuş izlenimi uyandıracak bir ziyaret gerçekleştirse de aslında Tahran'ın tehditlerinin dile getirildiği bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Şeriatmedari'nin bu ziyaret sonrasında, çok kan

⁹⁹ SHAFFER, Brenda, a.g.e., s:454.

¹⁰⁰ BAYIR, Emre, a.g.e., s:119.

dökülmesi endişesiyle gösterilere son verdirdiği söylenmektedir. Bununla birlikte, Şeriatmedari 1986'daki ölümüne kadar ev hapsinde tutulmuştur.¹⁰¹

Devrim sonrasında Humeyni ile Azerbaycanlı din adamı Şeriatmedari arasındaki zıtlaşmada, Azerbaycanlıların açıkça Şeriatmedari'yi desteklemeleri buna karşılık (Şeriatmedari'nin adına Azerbaycanlıları oy kullanmaya çağıran sahte bir fetva yayımlanması) ve Türkçe yayımlanan yayınlara sınırlamalar getirilmesi, devrim hareketinin içinde yer almış olan Azerbaycanlıların büyük ölçüde tasfiye edilmesi gibi nedenlerle bir taraftan Azerbaycan eyaletleri halkının rejime olan bağı azalmış, diğer taraftan da Tahran'ın Tebriz'e yaklaşımındaki şüphencilik, korku ve buna dayalı politikaların dozu artmıştır.¹⁰²

İslam Devrimi sonrasında İran liderliği, etnik gruplar ve ulusal azınlıkların temsilcilerini hükümete dahil etmiş ancak dil ve muhtariyet konusunda taviz vermeyen bir politika izlemiştir. Azeriler, bireysel olarak yönetici ve seçkinler sınıfı içinde yerlerini almışlar, ancak Farslar dışında hiçbir etnik grubun kolektif isteklerine izin verilmemiştir.

Azeriler, Farslar ortak tarih, ortak inanç ve kendilerine sunulan haklar nedeniyle toplumsal olarak kaynaşmış ve üst kimlikleri olan İranlılıkla ön plana çıkan bir grup olmuşlardır. İran Azerilerine alt kimliklerinin daha yoğun olarak farkına vardırıan aslında bir dış gelişme olmuştur. Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve kuzeyde Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması İran liderliğini fevkalade ürkütmüştür. Tek başına Azerbaycan'ın varlığının bile İran Azerbaycan'ına etkide bulunacağından ve buradaki milliyetçi hareketi canlandıracağından korku duyulmuştur. İran liderliği içerisinde özellikle üst-düzey politikacı ailelerden gelen Azeriler, Azerbaycan devleti denilen bu 'eski kutsal toprakları' İran'a katmayı ve Azeri parlamentosunu da İran'a taşımayı düşünmüşlerdir. Ancak bu gelişme, İran'daki Azeri nüfusunu daha da arttıracığından ve Azeri nüfusunun siyasallaşmasına katkıda bulunacağından, İran devleti açısından tercih edilmeyecek bir durum olarak görülmüştür. İran devletinin geleceğini tehdit

¹⁰¹ SHAFFER, Brenda, a.g.e., s:456.

¹⁰² SHAFFER, Brenda, a.g.e., s:456.

altında gören devlet adamları bu soruna karşı şu politikaların izlenmesinden yana olmuşlardır:

- Azerbaycan`ın tam anlamıyla bağımsız ve refah içinde bir devlet olarak varolmasının engellenmesine çalışılmış ve bu yolla İran`ın bütünlüğünün ve istikrarının sağlanacağına inanılmıştır,
- Azerbaycan`da ve Orta Asya`da ABD ve Türkiye`nin nüfuzunun artması engellenmeye çalışılmış,
- Türk Dünyası`nın kaynaşmasını zorlaştıracak politikalar ve araçlar benimsenmiş; Kafkasya`da, Orta Asya`da ve Rusya`nın Olga Bölgesi`ndeki Müslümanların kontrol altında tutulması görüşü benimsenmiş,
- Azerbaycan pazarına ve doğal kaynaklarına serbestçe nüfuz etmenin yolları aranmış,
- İran Devrimi Azerbaycan`a ihraç edilmeye çalışılmış ve nihayetinde burada İran yanlısı bir rejimin hakim olmasının yolları aranmıştır. Devrim ihracı politikasının en önemli sonucu böyle bir gayenin başarıya ulaşip ulaşmamasından çok Kuzey Azerileriyle Güney Azerilerinin amaç ve ülküde birbirlerinden ayrılması ve tek bir vücut olarak hareket etmekte zorlanmaları olmuştur¹⁰³

Sovyetler Birliğinin yıkılışını müteakip 1990`larda Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran`daki Azerbaycanlılar arasında yoğun bir iletişim ve kültürel ilişki döneminin yaşandığı belirtilmektedir. Bu dönemde Tahran Üniversitesi`nin Azerbaycanlı öğrencileri, İran Meclisi`ndeki Azerbaycanlı milletvekillerine açık mektup yayımlayarak anayasada mevcut olan, dil ve kültürel haklara ilişkin hükümlerin uygulanmasını talep etmişlerdir. Benzer içerikli bir mektup da, 1998`de, altmışın üzerinde Azerbaycanlı entelektüel tarafından Hatemi`ye gönderilmiştir. Tahran`ın, Azerbaycan ve Azerbaycan halkından önemli bir tehdit algıladığının bir göstergesi olarak, alınan bir kararla, yönetsel kolaylık bakımından gerekli olmadığı halde, Doğu Azerbaycan Eyaleti`ni bölerek doğuda kalan kısmı Erdebil eyaleti haline

¹⁰³ AYMAN, S. Gülden, a.g.e., s:11.

getirmiştir. Hatemi'nin seçilmesi sürecinde etnik temelli taleplere Tahran'ın verdiği karşılıklı değişiklik yaşandığı söylenebilir. Kesin ve Azerbaycanlıları tatmin edici sonuçlar beklenmese de Hatemi'nin etnik taleplere karşılık olumlu mesajlar verdiği ve bunlardan siyasi alanda faydalanmak istediği belirtilmektedir. Hatemi yanlısı adayların, seçim çalışmalarında Azerbaycan ve Kürt dillerinde seçim materyalleri dağıtmaları da buna delil olarak gösterilmektedir.¹⁰⁴ İran'da 1999 yazında yaşanan ve tüm dünyanın ilgisini çeken öğrenci olayları, Tahran'ın ardından İsfahan, Meşhed gibi daha kalabalık nüfuslu bir şehir değil de Tebriz'de yayılması, Azerbaycan şehirlerinin hareketlilik potansiyelini ortaya koymaktadır.¹⁰⁵

İran Azerilerini bugün ABD-İran ilişkilerinin merkezine taşıyan, Pentagon yetkililerinin, İran'daki Azerilerin lideri kabul edilen İranlı muhalif, Güney Azerbaycan Ulusal Uyanış Hareketi'nin lideri Mahmut Ali Çehregani ile yaptıkları görüşmeler olmuştur. Washington Times'ın (5 Haziran 2003 tarihli) haberine göre, Çehregani, hareketinin amacının İran'daki mevcut rejimin yerine demokratik, laik ve Azerilere belli ölçüde özerklik sağlayacak federal bir sistemin kurulması olduğunu söylemektedir. Pentagon kaynakları ise, görüşme talebinin Çehregani'den geldiğini, ABD'nin bu konuda henüz herhangi bir politik hamleyle girişmediğini aslında Çehregani'nin arkasında ABD'yi göstererek gücünü arttırmayı amaçlamış olabileceğini belirtmektedirler.¹⁰⁶

Bugün, İran Azerilerinin Güney Azerbaycan'a yönelik yaklaşımlarını üç grupta toplamak mümkün gözükmektedir.

- İran devleti içinde üst düzey dini bürokratik mevkilere sahip olan ve sanayide söz sahibi olan Azerilerin birçoğunun İran devletinin bütünlüğünün korunmasından yana oldukları ve merkezdeki paylarının daha da artmasını istedikleri ve Kuzey Azerbaycan ile İran'ın birleşmesini savundukları görülmektedir.

¹⁰⁴ SHAFFER, Brenda, a.g.e., s:461-462.

¹⁰⁵ Milliyet, 13 Temmuz 1999.

¹⁰⁶ AYMAN, S. Gülten, a.g.e., s:11.

▪ İkinci grup, İran'ın bölünmesinden korkan ancak Azerbaycan probleminin çözümünün Güney Azerbaycan'a diğer ulusal azınlıklarla aynı anda kültürel veya topraksal anlamda otonomi verilmesinden geçtiğini savunan entelektüellerden oluştuğu görülmektedir. Bu gruba mensup Azeriler, İran'a da Azerbaycan'a da daha fazla demokrasi gerektiği inancındadırlar.

▪ Üçüncü bir grup ise, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunmakta, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleştirilmesi görüşünü benimsemektedir. Bu grup içinde daha radikallerin İran'ın etnik sorunlarını zaman içinde adım adım çözebileceğine inanmadığı ve bu nedenle de bir an önce hatta gerekirse de askeri araçlar da kullanılarak bağımsızlığa ulaşılması düşüncesinde olduğu görülmektedir.¹⁰⁷

İran Azerilerinin hem İran'da, demokrasi yönünde yükselen taleplerin önemli bir parçası olduğu hem de İran'da rejim değişikliğine yönelik dış desteğin bir aracı olma durumunda oldukları söylenebilir. Ancak, İran pazarının temel gücü olan Azerilerin aslında İran'daki devrimin de önemli bir güç kaynağını oluşturduğu, bugün ise tutucu unsurları içinde barındırmaya devam ettikleri ve Çehregani hareketinin bile reform taraftarı genç nesille birlikte hareket etmekte zorlandığı bir gerçektir.

2.3. İran Ekonomisi

2.3.1. Temel Ekonomik Göstergeler

Büyük oranda petrol ve petrole dayalı sanayiye dayalı ekonomisi ile İran, genel olarak ekonomide merkezi planlamanın hakim olduğu, petrol ve diğer büyük ölçekli işletmeler üzerinde devlet mülkiyetinin devam ettiği, kırsal bölgelerde tarımsal üretimin ağırlıklı olduğu, özel ticaret faaliyetlerin ise sınırlı düzeyde olduğu bir ekonomik yapıya sahiptir fakat ülkede liberalizasyon yönünde önemli adımlar atılmakta ve özelleştirmeye önem verilmektedir.¹⁰⁸ İran'da genel olarak ekonominin %40'ını devletin doğrudan, %45'ini ise

¹⁰⁷ AYMAN, S. Gülden, a.g.e., s:13.

¹⁰⁸ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:23, DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "İran Ülke Bülteni", 2004, s:2.

“bonyad” olarak adlandırılan ve adeta devlet içinde devlet gibi davranan bir tür islami esaslı vakıflar aracılığı ile elinde tuttuğu söylenebilir. Kalan %15’lik kesim ise, siyasal yelpazede muhafazakar olarak tanımlanabilecek bir noktada duran İran özel sektörü (bazaar)’nın elindedir.¹⁰⁹

Genel olarak İran ekonomisine hakim unsurlardan biri olan vakıflar “bonyad”; Özellikle Irak’la yapılan savaş sonrası dönemde savaşta can kayıpları veren ailelere yardım amacıyla faaliyete başlayan ve devasa parasal kaynakları ve muazzam işgücü katılımları ile son derece etkili bir hale gelmiş ve İran ekonomisinin %45’ini kontrol etmeye başlamışlardır. Vakıfların bu derece ciddi bir güce kavuşmalarında savaş sonrası dönemde ortaya çıkan sosyal tabloyu kendi lehlerine istismar etmiş olmalarının da payı olduğu söylenmektedir. Bu sayede geniş vergi muafiyetleri ve sübvansiyon imkanlarına kavuşan vakıflar, politik anlamda muhafazakarlara yakın durmaktadırlar. Bugün İran’da faaliyet gösteren en büyük vakfın (Bonyad-ı Mustafazan ve Canbazan) 12 milyar dolardan daha fazla bir mali güce sahip olduğu ve iştirakleri aracılığı ile 400 binden fazla insana doğrudan iş imkanı sağladığı tahmin edilmektedir ki bu vakıf ülkede faaliyet gösteren pek çok “bonyad” arasında sadece en büyük olması nedeniyle bir örnektir.

Diğer bir unsur olan İşadamları “Bazargan” ; İslam devriminden önceki dönemlerden bu yana ülkede ihracat, ithalat, kambiyo ve sermaye piyasaları gibi yapıları elinde tutan ve ekonominin yaklaşık %15’lik bir bölümünü kontrol eden son derece etkili bir sınıftır. Siyasi bir güç olarak ilk sahneye çıkışları, 1978 yılı boyunca Şah Muhammed Rıza Pehlevi yönetimine karşı düzenlenen ve ekonomik yaşamı felce uğratan grevler serisini organize etmek biçiminde olmuştur. Daha o günlerde islami gruplarla sıcak ilişkiler içine giren bu grup şu anda da rejimin en yakın destekçileri arasındadır ve özellikle son 20 yıldır kapalı ekonominin yarattığı rantlarla beslendiği için ekonomide dışa açılma ve Rafsancani – Hatemi çizgisinin savunduğu dünya ile entegre olma gibi fikirlere kesinlikle karşıdır. Faizsiz kâr sisteminin geçerli olduğu İran’da resmi olmayan biçimde bankacılık sektörü olma fonksiyonunu

¹⁰⁹ KOSGEB- Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, Pazar Araştırma ve İhracatı Geliştirme Merkezi, “İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu”, 2004, s:2.

da “bazaar” mensubu işadamları yürütmektedirler. Ayrıca, bunun dışında yurtdışında uzun süre yaşadktan sonra İran’a geri dönen ve yurtdışında tahsil yapanların oluşturduğu batılı anlamda faaliyet gösteren özel sektör grubu da canlanma eğilimi göstermektedir.¹¹⁰

En önemli gelir kaynağını petrol ve doğal gazın oluşturduğu İran’da doğal gaz rezervleri bakımından dünyada ilk sırada (%15) yüzde 8 civarındaki petrol rezervi ile de dünyada altıncı sırada yer almaktadır. İran, 20. yüzyılın ilk on yılından beri en önde gelen ham petrol üreticilerinden biridir. Ancak 1960 ve 1970’lerdeki üretim ve fiyat artışları, hidrokarbon ihracından elde edilen gelirlerin oranını önemli ölçüde etkilemiştir. Ham petrol gelirlerini doğrudan elde etmesinin yanında 1973 yılındaki fiyat patlamasının da devletin ekonominin hakim gücü olmasını pekiştirdiği bilinmektedir. Devrim de, İslam Cumhuriyeti Hükümeti mali sektörü ve önde gelen üretici şirketleri millileştirdiği için, devletin ekonomideki rolünü daha fazla artırmıştır.¹¹¹

İhracat gelirlerinin yüzde 80’den fazlası petrole bağlı olan İran’ın ekonomisi, doğal olarak petrol fiyatlarındaki her oynamadan ciddi şekilde etkilenmektedir. Irak’la sekiz yıl süren savaşta Körfez’deki petrol terminalleri tamamen tahrip olan, ekonomisi çöken İran, kendini toparlamaya savaştan iki yıl sonra, 1990’da başlamış, savaş ardından artan ve istikrar kazanan petrol fiyatları İran’a nakit akışını hızlandırmıştır. Bu, Rafsancani’nin Pazar unsurlarına ve kısıtlı da olsa dışa açılma ve özelleştirmeye yer veren ekonomik politikasının, Birinci Beş Yıllık Plan’ın yürürlüğe girmesiyle aynı döneme rastlar. Bu dönemde altyapı yatırımları başlamış, rafineri ve terminaller tamir edilip yeni yollar yapılırken raflar da dolmaya başlamıştır. Yıllardır İran vatandaşlarınca özlem duyulan bazı Avrupa markalarının bu dönemde yeniden piyasaya girebildiği belirtilmektedir.¹¹²

İran uzun yıllar sonra ilk kez 90’ların ikinci yarısında dış borç bulmaya ve yeniden inşasını dış borçla finanse etmeye başlamıştır. 1990

¹¹⁰ KOSGEB, a.g.e., s:3.

¹¹¹ KATZMAN, Kenneth, “Terörizm: Orta Doğu’da Terör Örgütleri ve Terörü Destekleyen Devletler”, Avrasya Dosyası, Yaz 1996, s:70.

¹¹² YETKİN, Murat, a.g.e., s:115.

Ağustos'unda Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle patlayan Körfez Krizi ve daha sonra Körfez Savaşı, petrol fiyatlarını neredeyse iki katına çıkarınca, Tahran sonunda "İslam Devriminin nimetlerini halka yaşatma" fırsatını yakaladığı inancıyla ithalata ve dış borçlara ağırlık vermiş ve bu dönemde adeta bir tüketim patlaması yaşanmıştır. Ancak bu durumun kısa sürdüğü ve 1991 sonuna doğru petrol fiyatlarının Kriz öncesi düzeyinin de altına düşmesinin her şeyi değiştirdiği belirtilmektedir. ABD ambargosu ve Tahran'a duyulan güvensizlik nedeniyle oldukça kısa vadeli açılan kredilerin geri ödeme tarihlerinin gelmesi de bu dönemde olmuştur. Petrol fiyatları yüksek iken borçlanan Tahran, borcunu faizleriyle birlikte fiyatı yarıya düşmüş petrol gelirleriyle ödemek durumunda kalmıştır.¹¹³

Ülke yönetimi, 1990'ların başında yaşanan mali kriz nedeniyle 15 milyar dolar olan dış borçları yeniden bir takvime bağlamak zorunda kalmıştır. Ancak 1996 yılından itibaren petrol piyasasındaki olumlu gelişmeler İran üzerindeki mali baskıların aşılmasını kolaylaştırmıştır.¹¹⁴

Ülke ekonomisi 1997 yılında toparlanma eğilimini sürdürmekle birlikte 1998 yılında petrol fiyatlarının düşük seyri ekonominin tekrar zor bir sürece girmesine neden olmuştur. Bu süreç içerisinde İran ekonomisi daralma göstermiş ve ithalat sınırlandırılmıştır. Ancak, özellikle 2000 yılında petrol fiyatlarının tekrar yüksek seyretmesi İran ekonomisine olumlu yansımıştır. İran ekonomisinin petrol gelirlerinden etkilenen yapısı hükümetin ekonomik alandaki en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Bu çerçevede, Hatemi liderliğindeki yönetim, ulusal sanayi güçlendirecek yabancı yatırımlara olumlu bakmakta ve bu yönde reformlar gerçekleştirmektedir. İran dış ticaret fazlası veren bir ülke olmakla birlikte, toplam ihracatının yaklaşık yüzde 80'ini ve devlet bütçesinin yüzde 50-60'ını petrol gelirleri oluşturmaktadır. Bu nedenle, petrol fiyatlarındaki istikrarsızlık devlet gelirleri üzerinde büyük bir etki yaratmaktadır.¹¹⁵

¹¹³ YETKİN, Murat, a.g.e., s:116.

¹¹⁴ DEİK, a.g.e.,s:2.

¹¹⁵ DEİK, a.g.e. s:2.

Tablo 2.2. İran Temel Ekonomik Göstergeleri

İRAN TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELERİ	1998	1999	2000	2001	2002	2003
GSYİH (cari fiyatlarla Riyal olarak)	325.1	436.6	580.5	677.1	913.5	1052.6
GSYİH (Milyar \$)	60.3	55.2	71.9	85.5	114.8	127.5
GSYİH Artış Oranı(%)	3.8	2.0	5.3	5.8	7.6	6.7
Enflasyon oranı (tüketici fiyatları) (%)	17.8	20.1	14.5	11.3	14.3	16.5
Nüfus (Milyon)	64.8	65.7	66.4	67.2	68.1	69.1
İhracat (Milyon \$)	13,118	21,030	28,345	23,904	28,186	35,364
İthalat (Milyon \$)	14.286	13.433	15,207	18,129	23,786	29,970
Dış Ödemeler Dengesi (Milyon \$)	-2,139	6,589	12,645	5,985	3,731	2,551
Döviz Rezervleri (altın hariç) (Milyar \$)	3.4	5.3	12.5	17.5	22.3	24.9
Toplam Dış Borç (Milyar\$)	14.0	10.4	8.0	7.2	9.3	11.0
Döviz Kuru (Riyal: \$) (ortalama)	5,385	7,906	8,077	7,921	7.958	8,253

(DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, “İran Ülke Bülteni”, 2004)

2002 yılı itibarıyla, Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın (GSYİH) yüzde 18’ini tarım, yüzde 26’sını madenler ve üretim sanayi ile yüzde 55’ini hizmet sektörleri oluşturmuştur. Ülke, pazar büyüklüğü, alım gücü ve ürün çeşidinin sınırlılığı göz önünde bulundurulduğunda gelişme gösteren pazarlar arasında yer almaktadır. Nüfusun yüzde 65’ini 25 yaş altındaki gençlerin oluşturması nedeniyle tüketim potansiyeli yüksektir. 2002 yılı itibarıyla, Gayri Safi Yurt İçi Hasıla’ya (GSYİH) harcamalar yönüyle bakıldığında; tüketicinin yüzde 56.3’ünün özel, yüzde 9.7’sinin ise kamu sektörüne ait olduğu görülür. Yatırım harcamalarının GSYİH’da yeri yüzde 26.6 iken, dış faktör girdileri yüzde 2.6 oranında gerçekleşmiştir.¹¹⁶

2000 ve 2001 yıllarında petrol gelirlerindeki artışa paralel olarak İran ekonomisi yüzde 5.3 ve oranında büyümüştür. 2002 yılında ise büyüme oranı yüzde 7.6 oranında gerçekleşmiştir. Ortadoğu’daki son gelişmeler ve Venezüella’da yaşanan gerginlikler sonucu, OPEC Ocak 2003’te petrol

¹¹⁶ DEİK, a.g.e., s:3.

üreten ülkelerin kotalarını yüzde 5.5 oranında arttırmalarına izin vermiştir. Bu karar doğrultusunda İran 2003 yılında günlük petrol üretimini 3.8 milyon varile çıkarmıştır. Bu sayede İran ekonomisinin 2003 yılında yüzde 6.7 oranında büyümüş olduğu hesaplanmaktadır.¹¹⁷

İran ekonomisinde enflasyon çok yüksek olmamakla beraber varlığını sürdürmektedir. Enflasyonun temel nedenlerinden biri de ithal ürünlerin döviz kurundan kaynaklanan nedenler ile daha pahalıya mal olmasıdır. Bu yönüyle İran'daki enflasyonun dış kaynaklı olduğu söylenebilir. Bu nedenle, hükümet içeride uygulanan resmi kur ile ithalatçılara uygulanan ve farklılık gösteren döviz kurunu 2002 yılında birleştirerek tek bir değer yaratmıştır. Bu sayede enflasyonun düşmesi beklenmiş, fakat artan petrol gelirleriyle birlikte hükümet harcamalarının da artmış olması enflasyonist etki yaratmıştır. Bu çerçevede, 2002 yılında yüzde 14.3 oranında gerçekleşen enflasyon 2003 yılında yüzde 16.5 oranına yükselmiştir. Hükümetin enflasyon ile mücadele politikaları sonucu bu oranın 2004 yılında az da olsa düşüş göstererek yüzde 15.5'e gerilemesi beklenmektedir.¹¹⁸

2.3.2. İran Ekonomisini Yönlendiren Sektörler

2.3.2.1. Sanayi

İran'da devlet yatırımlarının büyük bir bölümü petrol sektörüne gitmektedir. Özelleştirme uygulamaları ve 1990'ların ortalarındaki yüksek dış borç giderlerinin ödenmesi sonucu petrol dışındaki sanayi sektörlerine yeterli düzeyde döviz rezervler aktarılamamış ve bunun sonucunda söz konusu sektörler gelişmemiştir. Hizmet sektörü GSYİH içerisinde en yüksek paya sahiptir ve bu sektörde uzun vadeli bir gelişme söz konusudur.¹¹⁹

İran petrolden elde edilen gelirlerin bir kısmını petrokimya sanayi gibi diğer birtakım alanlara aktararak petrol sektörüne olan bağımlılığı azaltmaya çalışmaktadır. İran'ın sahip olduğu 11 petrokimya kompleksi Fars Körfezi'nin petrokimya üretiminin yüzde 13'ünü gerçekleştirmektedir. Son yıllarda İran'ın

¹¹⁷ DEİK, a.g.e., s:4.

¹¹⁸ DEİK, a.g.e., s:4.

¹¹⁹ KOSGEB, a.g.e.,s:7,8.

petrol dışı gelirlerinde de bir artış göze çarpmaktadır. İran Ulusal Petrokimya Şirketi (UPŞ) 2013 yılına kadar toplam 20 milyar dolar yatırım gerektiren 30 tesisi hizmete açmayı planlamaktadır. UPŞ yetkilileri şirketlerinin üretim hacminin 2001 yılında yüzde 7.5 oranında artarak yılda 12 milyon tona ulaştığını ve ihracat gelirlerinin de yüzde 40 artmış olduğunu açıklamışlardır. Yine UPŞ yetkililerinin açıklamasına göre; 2002 yılında 1.4 milyar ABD doları değerinde gerçekleştirilen üretimin 800 milyon dolarlık kısmının ihracattan elde edildiği belirtilmiştir. 2003 yılında ise ihracat yüzde 30 oranında artarak 4.4 milyon ton ve 1.7 milyar dolara ulaşmıştır. 2005-2009 yıllarını kapsayan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde bu sektördeki üretimin 56 milyon tona çıkarılması hedeflenmektedir. Bu çerçevede, 11 milyar dolar tutarında 26 projenin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Petrokimya alanındaki önemli projelerin çoğu Körfez kıyısında bulunan Fars Özel Ekonomik Bölgesinde yer almaktadır.

Şah dönemi sanayisinde İran otomotiv sektöründe İranlı kimliği ile bilinen araçların üretimi olmuştur. Bunlardan en meşhuru Farsça'da "ok" anlamına gelen "Paykan" isimli araçtır. "Paykan" 1966 yılında İranlı Khodro şirketinin Hilman Hunter'ın üretim bandını satın almasıyla doğmuştur. İlk olarak 1967'de üretilen araba, çok düşük maliyetli, dayanıklı ve tamiri kolay olduğu için özellikle düşük gelirli kişiler arasında İran'ın itibarlı bir arabasıydı. Aynı yıllarda Amerikan "Rambler" arabalarının iki modeli İran'da Şahin ve Aria olarak piyasaya çıkmıştır. Chrysler, 1979 yılında Hilman Hunter modelini üretmekten vazgeçmiş ve üretim haklarını İran Khodro'ya satmıştı. 2000'li yıllara kadar üretilen bu aracın üretimi durdurularak yeni modeller de arabaların üretimine geçilmiştir.

Günümüzde İran otomotiv sanayi dış rekabet karşısında yüksek vergi oranları ve kotalar ile korunmaktadır. Fakat, devlet tekeline olan bu sektör, teknoloji transferi amacıyla son yıllarda yabancı ortaklıklar yoluyla yeni model araçların üretimine başlamıştır. Başta Nissan (Japon), Peugeot (Fransa) ve Kia (Güney Kore) firmaları olmak üzere bir çok ortaklık anlaşması

imzalanmıştır. Ayrıca, Almanya'nın Volkswagen ve İsveç'in Volvo şirketlerine İran'da üretim yapma izni verilmiştir.¹²⁰

Sanayi ve Madenler Bakanı, 50 milyon dolar tutarında yatırım gerçekleştirilen İran Khodro Dizel Şirketinin yılda 5.500 otobüs üretimi kapasiteli ünitesini Nisan 2002'de hizmete açmıştır. Ayrıca söz konusu şirket, Alman-Amerikan otomotiv şirketi Daimler Chrysler ile 8 ve 40 ton kapasiteli kamyon üretimi için bir anlaşma imzalamıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde, İran dünya genelinde otomobil üreten 11. ülke konumuna gelmiştir.

İran'da 168 adet, 50'den fazla kişinin çalıştığı geniş ölçekli gıda işleme tesisi bulunmaktadır. Bu tesislerde yıllık ortalama 9 milyar Riyal değerinde üretim gerçekleştirilmektedir. Bununla birlikte bu alanda üretim ve ürün geliştirme düşük seviyede kalmaktadır. Bugün sektör iç talebi karşılayacak seviyeye ulaşmıştır. Ancak ihracata yönelik üretim sınırlıdır. İhracatın artması için bu sektördeki ürün kalitesinin artırılması ve paketlemeye yönelik yatırımların yapılması önem kazanmaktadır. Hükümet ayrıca, havyar ve şamfıstığı ihracatının geliştirilmesi yönünde çalışmalar sürdürmektedir. Bill Clinton'ın 1999 yılında İran'a gıda ürünleri üzerindeki yaptırımını kaldırmasıyla Nestle şirketi İranlı yerel bir firma ile anlaşma imzalamıştır. Ayrıca, bu tarih itibarıyla Coca Cola İran firması olan Khosgozar ve Pepsi ise Neysun Shargh ile ortaklık yaparak İran'da faaliyet göstermeye başlamıştır.¹²¹

2.3.2.2. Petrol

İran OPEC'in ikinci en büyük petrol üreticisi ülkesidir ve dünya petrol rezervlerinin yüzde 10'unu ve doğal gaz rezervlerinin yüzde 17'sini elinde bulundurmaktadır. 97 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahiptir. İran'ın ham petrol rezervlerinin önemli bir bölümü Irak sınırı yakınındaki Kuzistan'da bulunmaktadır. İran petrol ihracatının yaklaşık yarısını Asya pazarına, geriye kalanını ise Avrupa ve Afrika'ya yapmaktadır. Petrol sektörüne yapılacak yatırımlarla üretim kapasitesini artırması mümkündür.

¹²⁰ KOSGEB, a.g.e.,s:8-15.

¹²¹ KOSGEB, a.g.e.,s:8-15.

İran 1974'te günde 6 milyon varil petrol üretirken 1979 Devrimi'nden bu yana yıllık bazda günde 3.8 milyon varil seviyesini aşamamıştır. Petrol Bakanlığı tarafından açıklanan bilgiye göre petrol sahalarının modernizasyon ve yenileme ihtiyacı nedeniyle üretimin her yıl günde 250-300 bin varil azaldığı ifade edilmektedir. Varolan sorunlara rağmen, İran petrol üretimini 2010 yılına kadar günde 5.6 milyon varil ve 2020 yılına kadar 7.3 milyon varil seviyesine çıkarmayı planlamaktadır. Diğer taraftan, petrolün iç tüketimi de oldukça fazladır. Bu hacim gelişmekte olan ülkelerin tüketiminden yüzde 50 oranında daha fazladır. Norveç şirketi Statoil'in İran Ulusal Petrol Şirketi (NIOC) ile birlikte Ahvaz, Bibihakimeh ve Maroun petrol sahalarında fizibilite çalışmaları yaptığı açıklanmıştır. Ayrıca, Norveç Sintef Petrol Araştırma ve Reinertsen Mühendislik Şirketleri Irak sınırı yakınlarında 7 petrol sahasında petrol çıkarımının artırılması yönünde 53 milyon Norveç Kronu değerinde bir anlaşma imzalamıştır. Bunlara ek olarak, 8 petrol sahasının geliştirilmesi için açılan ihaleleri İngiliz LNG ve Hydrosearch, Kanadalı CM, Sproue ve Technica, Fransız GCA ve Franlab'ın da kazanmış olduğu duyurulmuştur. İran Ulusal Petrol Şirketi ve Japon Konsorsiyumu arasında Azadegan petrol yatakları konusunda uzun süre devam eden müzakereler, Şubat 2004'de imzalanan 2 milyar dolarlık anlaşma ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşma uyarınca, Japon Petrol Firması Inpex'in Azadegan bölgesinin güneyindeki petrol yataklarının günlük rekoltesini 2007 yılına kadar 50,000 varilden 150,000 varile çıkarmasına ve 8 yıllık bir çalışma sonucunda ise toplam kapasitenin günde 260,000 varil olarak gerçekleşmesine karar verilmiştir.

Ayrıca, Japon devlet bankası olan JBIC, 9 yıllık petrol alımını garantilmek amacıyla İran Ulusal Petrol Şirketi ile 1.2 milyar dolar tutarında bir ödeme anlaşması imzalamıştır. İran Ulusal Petrol Rafinerileri ve Dağıtım Şirketi Arak ve Bandar Abbas rafinerilerinin kapasitelerini arttırmak için 1.9 milyar Dolarlık yatırıma ihtiyaç duymaktadır.

Ayrıca İran Petrol Bakan Yardımcısı İran Milli Petrokimya Şirketi'nin dünyanın ikinci büyük "olefin" tesisini kuracaklarını açıklamıştır. İran aynı zamanda, Irak ile petrol konusunda işbirliğini geliştirmektedir. İran'ın Abadan Rafinerisinden yararlanabilmek amacıyla günde 250,000 varil petrol taşıma

kapasitesine sahip mevcut petrol boru hattının 6 mil kadar daha uzatılması konusunda çalışmalar yürütülmektedir.¹²²

2.3.2.3. Doğal Gaz

İran'ın yaklaşık 27 trilyon m³ doğal gaz rezervine sahip olduğu sanılmaktadır. Bu Rusya'dan sonra dünyanın en büyük doğal gaz rezervine işaret etmektedir. İran'ın doğal gaz rezervleri tek bir bölgede bulunmamaktadır. Bu rezervler büyük ölçüde geliştirilmemiş sahalardır ve bu nedenle büyük bir potansiyel mevcuttur.

Artan iç tüketime rağmen İran aynı zamanda önemli bir doğal gaz ihracatçısı olmaya adaydır. İran 1999 yılında 53.7 milyar m³ doğal gaz üretmiştir. Bugün toplam enerji ihtiyacının yüzde 44'ünü doğal gazdan karşılamaktadır. Hükümet Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde doğal gaz sektörüne milyarlarca dolarlık yatırım planlamaktadır.

Ülkenin en büyük doğal gaz rezervleri Güney Pers bölgesinde bulunmaktadır. Bu bölgedeki rezervlerin 7.9 trilyon m³ olduğu tahmin edilmektedir. Güney Pers sahasının geliştirilmesi İran'ın en büyük enerji projesidir ve şimdiden 20 milyar dolarlık yatırım çekmiştir. 2004 Şubat ayının sonlarında Fransa'nın Total (%30), Malezya'nın Peronas (%20) ve İran'ın Ulusal Petrol Şirketi (%50) oluşturdıkları ortak yatırım ile Pers LNG (Sıvılaştırılmış Doğal Gaz) konusunda 2 milyar Dolarlık yatırım anlaşması imzalamışlardır. Bu proje uyarınca Pers Bölgesi'nde ilk etapta yıllık 4 milyon ton sıvılaştırılmış doğal gaz çıkarılması öngörülmektedir İran iç tüketimdeki hızlı artışa rağmen doğal gaz ihracatını artırmak için girişimlerde bulunmaktadır.

Türkiye 2002 yılından itibaren İran'dan 25 yılda toplam 10 milyar m³ alınacak doğal gazın transferine başlamıştır. İran ayrıca, Bulgaristan üzerinden Avusturya'ya doğal gaz ihraç etmeyi hedeflemektedir İran'ın diğer potansiyel doğal gaz pazarları Ermenistan, Ukrayna (İran-Ermenistan-Gürcistan-Kırım üzerinden geçecek bir boru hattı ile), Avrupa, Pakistan, Hindistan, Tayvan, G. Kore ve Çin'in kıyı bölgesidir. Bu ihracatın boru hatları

¹²² DEİK, a.g.e., s:8-10.

ile ya da LNG tankerleri ile gerçekleştirilmesi mümkün görünmektedir. Bu çerçevede, Çin'in devlete ait firmalarından Zhuhai Zhenrong Co. İran'dan 25 yıl boyunca toplam 110 milyon ton LNG almayı taahhüt eden anlaşmayı 2004 yılında imzalamıştır.

Aynı zamanda, İran ve Ermenistan arasında bir gaz anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca İran 2007 yılından başlamak üzere Ermenistan'a 20 süreyle toplam 36 milyar metre küp doğal gaz verecektir. İran 1993 yılında Hindistan ile bir boru hattı inşasına yönelik olarak bir memorandum imzalamış olmakla birlikte bölgedeki siyasi gelişmeler ve güvenlik kaygıları projenin fizibilite çalışmalarının tamamlanmasını engellemiştir.

LNG piyasasında yabancı firmalar arasındaki rekabet hızlanmıştır. Bu çerçevede; İtalyan ENİ, İngiliz BG ve Agip firmaları ile anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalar uyarınca Hindistan'da ve Güney Avrupa'da terminali bulunan BG'nin bu bölgelere LNG ihraç etmesine karar verilmiştir. Ayrıca 3 LNG projesi de 2008'de faaliyete geçecek şekilde halen gündemdedir.

Doğal gaz ihracatı yanında İran esas doğal gaz rezervlerinin bulunduğu güney bölgesinden uzakta kalan kuzey bölgelerinde kullanılmak üzere Azerbaycan'dan doğal gaz ithalini düşünmektedir. Halen Türkmenistan'dan bir miktar doğal gaz ithal edilmekte ve bu bölgede kullanılmaktadır.

Türkmenistan 2001 yılından itibaren İran'a 40 Dolardan 5.9 milyar m³ doğal gaz sağlamaktadır. Şehit Haşhemi Nejad (Khangiran) Gaz Rafinerisinin açılışı 16 Nisan 2002 tarihinde Cumhurbaşkanı Hatemi tarafından gerçekleştirilmiştir. Rafineride günde 8,5 milyon metreküp gaz rafine etme kapasiteli iki ünite bulunmaktadır.¹²³

¹²³ DEİK, a.g.e., s:12-14.

Tablo 2.3. İran'ın Ham Petrol Üretimi, Gaz ve Rafine Ürünleri

Ham Petrol Üretimi, Gaz ve Rafine Ürünler	1998	1999	2000	2001	2002
Ham Petrol (günde bin varil)	3,713	3,439	3,661	3,572	3,248
İhracat (günde bin varil)	2,512	2,291	2,492	2,446	2,094
Rafine Ürünlerin Toplamı(günde bin varil)	1,338	1,361	1,316	1,437	1,441
Gaz (milyon metre küp)					
Brüt Üretim	89,000	104,605	122,379	114,325	----
Pazarlanan Ürün	50,000	56,755	60,147	69,145	70,530
Petrol Rezervleri (milyon varil)	93,700	93,100	99,530	99,080	99,080
Gaz Rezervleri (milyar m3)	24,100	22,370	26,600	26,600	26,600

(DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "İran Ülke Bülteni", 2004)

2.3.3. Dış Ticaret

2.3.3.1. İhracat

İran'ın en büyük ihraç kalemi petrol ve petrol ürünleridir. Bununla birlikte, sınırlı düzeyde de olsa petrol dışı ihracat söz konusudur. Bunlar, tarım ürünleri, halı, deri ve havyar gibi geleneksel ihraç malları ile metal cevherleri ve çok daha sınırlı düzeydeki sanayi mallarıdır.

Tablo 2.4. Yıllar İtibariyle İran Dış Ticareti ve Petrolün Payı

(Milyar \$)	1999	2000	2001	2002	2003
İhracat	21.0	28.3	23.9	28.1	35.1
Petrol ve Doğal Gaz İhracatı	17.0	24.2	19.3	22.8	28.6
Petrol ve Doğal Gaz İhracatının Toplam İhracat İçerisindeki Payı(%)	81.3	85.5	81.0	81.1	80.1
Diğer Ürünlerin İhracatı	3.9	4.1	4.5	5.3	6.4
İthalat	-13.4	-15.2	-18.1	-23.7	-29.7
Denge	7.6	13.1	5.8	4.4	4.7

(DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "İran Ülke Bülteni", 2004)

2002 yılında, İran'ın toplam ihracatı 28 milyar dolar düzeyinde olmuştur. İran Gümrükler Dairesinin verilerine göre, 2002 yılında İran'ın petrol dışı ihracatı, bir önceki yıla oranla yüzde 12.4 artışla 5.3 milyar dolara ulaşmıştır. 2003 yılında ise toplam ihracat bir önceki yıla göre yüzde 25 oranında artarak 35 milyar doları bulmuştur. Petrol dışı ürünlerdeki ihracat ise yüzde 20 oranında artarak 6.4 milyar dolar olmuştur.

Tablo 2.5. Petrol Dışındaki Başlıca İhraç Ürünleri

	2001 Milyon \$	Yüzde Pay	2002 Milyon \$	Yüzde Pay
Halı ve Diğer Dokuma Ürünler	537	13.6	534	12.2
Fıstık (kuru ve yaş)	358	9.0	437	10.0
Sıvı Propan	162	4.1	107	2.4
Sıvı Bütan Gazı	130	3.3	93	2.1
Aromatik Hidrokarbon	74	1.8	51	1.1
Benzin	66	1.6	59	1.3
Kuru üzüm	56	1.4	68	1.5
Demir ve çelik	53	1.3	74	1.7
Safran	51	1.3	53	1.2
Kuru nohut	50	1.3	72	1.6

(DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "İran Ülke Bülteni", 2004)

İran ihracatının ise önemli bölümünü Asya kıtasındaki ülkelerle gerçekleştirmektedir. Bu ülkelerin toplam ihracat içerisindeki payı yüzde 56.6'dır. İran'ın ihracatında Asya'dan sonra Avrupa ülkeleri önemli bir yere sahiptir. İran ihracatının yüzde 39.4'ünü Avrupa ülkeleri ile gerçekleştirmektedir. Diğer bölgelerin ihracat içindeki payı ise oldukça düşüktür. İran'ın en çok ihracat gerçekleştirdiği ülke toplam ihracat içinde yüzde 17.3'üne sahip Japonya'dır. Japonya'dan sonra yüzde 8.6'lık pay ile Çin ikinci ve yüzde 7.5'lik pay ile BAE üçüncü en çok ihracat yapılan ülkelerdir. Sıralamada 6.5'lik pay ile İtalya dördüncü ve 4.9'luk pay ile de Güney Kore beşincidir.¹²⁴

¹²⁴ DEİK,a.g.e., s:11.

1997 yılında İran 123 ülke ile ticaret yaparken bu rakam 2000 yılında 160'a ulaşmıştır. 1997 yılında 14 bin kalem İran malı uluslararası ticarete konu olurken bu rakam 2000 yılında 30 bine ulaşmıştır.¹²⁵

2.3.3.2. İthalat

Uluslararası ticarete İran yerli sanayiye korumaya yönelik ithal ikameci bir politika izlemekte ve mamul maddeden ziyade hammadde ve yarı-mamul madde ithalatını ön planda tutmaktadır.

Tablo 2.6. İran'ın Başlıca İthal Ürünleri

Ürünler	2002 Milyon \$	Yüzde Pay %
Ulaşım araçları parça ve aksesuarları	203	9.9
İşlenmemiş altın	114	7.0
Motorlu araç şasileri	56	2.7
Yanıcı yağlar	49	2.4
Buğday	49	2.4
Soya fasulyesi ve soya yağı	25	1.2
Pirinç	23	1.1
Külçe demir ve alaşımsız çelik	23	1.1
Gaz enerji tribünleri	19	0.9
Soya fasulyesi küspesi	18	0.9
Madencilik ve tünel açma araçları	17	0.8
Nükleer enerji santrali aksamı	17	0.8
Şeker kamışı	15	0.7

(DEİK, "İran Ülke Bülteni", 2004)

Merkez Bankası 2002 yılında yurtdışından yapılacak ithalat için 3 milyar dolar devlet kredisi tahsis etmiştir. İran'ın en çok ithalat yaptığı ülkelerin başında yüzde 10.6'lık pay ile Almanya gelmektedir. En fazla ithalat yapılan ikinci ülke ise yüzde 9.1'lük paya sahip İtalya'dır. İran'ın ithalat yaptığı ülkelere 7.9'luk pay ile Fransa üçüncü, 7.4 ile Çin dördüncü ve 6.5 ile Güney Kore beşinci sırada yer almaktadır. Diğer taraftan İran'ın ithalatında Çin'in sahip olduğu pay giderek artmaktadır. Türkiye ise İran'ın ithalatında 17. sıradadır. Toplam ithalatının sadece yüzde 1.7'si Türkiye'den yapılmaktadır.

İran'ın 2003 yılı ithalatı ise 29.1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Amerikan Senatosu, 1996 yılında İran ve Libya'ya yönelik bir Yaptırım Yasası

¹²⁵ KOSGEB, a.g.e.,s:12.

(ILSA) kabul ederek Amerikan şirketleri dışındaki şirketlerin İran'ın petrol ve doğal gaz sektörüne yıllık 20 milyon doların üzerinde yatırım yapmasının önüne geçmiştir. Aynı şekilde, 1995 yılında Clinton Yönetimi bir düzenleme ile, Amerikan şirketlerinin ve yurtdışındaki kollarının İran ile iş yapmalarını ve İran'da bulunan petrol kaynaklarının geliştirilmesini finanse etmeye yönelik sözleşmeler imzalamalarını yasaklamıştır. Bunun sonucunda, bir Amerikan petrol şirketi, İran'ın offshore sahasındaki Sirri A ve E petrol ve doğalgaz sahalarının geliştirilmesine yönelik 550 milyon dolar değerindeki sözleşmeyi feshe zorlanmıştır. 19 Ağustos 1997'de yine bir Başkanlık kararı ile tüm Amerikan vatandaşlarının İran'da yatırım ve ticari faaliyetleri yasaklanmıştır. ABD Devlet Başkanı G.W. Bush, 19 Nisan 2001 tarihinde, İran ve Libya'ya yönelik yaptırımlara son vermeyi düşünmediğini açıklamış ancak tüm yaptırım politikalarının etkin olup olmadığının gözden geçirilmesinin önemli olduğunu ifade etmiştir. Son yıllarda dünya genelindeki eğilim İran'da petrol sektörüne yatırım yapmak yönünde olmuştur. Örneğin Japonya, Ağustos 2000'de, iki ülke arasındaki enerji alanındaki işbirliğinin geliştirilmesine yönelik görüşmelerde bulunmak üzere üst düzey bir heyeti İran'a göndermiştir. Ayrıca, Mart 2001'de Japon Ticaret Bakanlığı İran'da faaliyet gösteren Japon şirketlerinin uzun vadeli ticari sigortalarını yeniden başlatmıştır.¹²⁶

Ambargonun en azından yumuşatılmasına yönelik İran tarafından da beyanlar gelmiş olmasına rağmen Amerikan Kongresinin 2001 yılı Ağustos ayında İran ve Libya'ya yönelik Yaptırımlar Yasası'nın süresini uzatması ve 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'nin New York ve Washington kentlerine düzenlenen saldırılar sonrasında Başkan G.W. Bush'un 2002 yılı Şubat ayında aralarında İran'ın da bulunduğu bazı ülkeleri "şer eksen" (axis of evil) olarak nitelendirmesi, bu yaptırımların kısa dönemde ortadan kalkacağı beklentisini sona erdirmiştir.¹²⁷

¹²⁶ KOSGEB, a.g.e., s:9.

¹²⁷ KOSGEB, a.g.e., s:10.

2.3.4. İran Ekonomisindeki Kriz ve İstikrarsızlık Problemi

İran ekonomisi, Irak savaşının 1988 yılında Birleşmiş milletler ateşkes antlaşması ile sona ermesinin ardından , Irak hava taarruzlarının yol açtığı büyük tahribatın ekonomik güçlükleri ile karşı karşıya getirmiştir. Nitekim Irak hava bombardmanları sonucunda petrol üretim tesisleri, elektrik üretim merkezleri gibi önemli noktaların yıkımı, ciddi alt yapı yatırım ihtiyaçlarını hayati önceliğe yükseltmiştir. İran'ın savaş zararının 1000 milyar dolar olduğu düşünülürse bu İran ekonomisindeki yıkımı bize göstermektedir.¹²⁸

Ancak, Irak'ın Kuveyt'i işgali ile bölgede yükselen gerginliğin, 1991-1992 yıllarında yarattığı 'Üçüncü Petrol Şoku' sonucunda, petrol fiyatlarının aniden yükselmesi ve İran'ın 10 milyar dolarlık bir ilave kazanç temin edebilmesine vesile teşkil etmiştir. Fakat, İran ekonomisindeki bu kısmi düzelme, ekonominin yanlış yönetilmesi, yüksek enflasyon, hayat standartlarının düşüşü ve toplumsal yaşamdaki gelir dağılımında zengin ve fakir kesimler arasındaki uçurumun giderek keskinleşmesine sebebiyet vermiştir. 1993-1996 yılları arasında yıllık ekonomik büyüme %1.5 oranında gerçekleşirken, ortalama nüfus artışı %3 olarak şekillenmiştir. Yüksek enflasyon, kara borsa koşulları ile aşırı para emisyonu, ekonomik mekanizmanın yeterli, verimle çalışmasını da engellemektedir. 1995 yılı itibariyle, ABD Doları resmi kurdan 1750-3000 Riyal arasından işlem görürken, karaborsada 35000-45000 Riyalden işlem görmesi, ekonomik denetimdeki tutarsızlıkları açıklayıcı örneklerdir.¹²⁹

İran'da yaşanan toplumsal rahatsızlığın, sosyo-ekonomik boyutlarının da dikkatle analizinde yarar mütalaa edilmektedir. İran'ın 1979 Devrimi esnasında 35 milyon olan nüfusu, günümüzde 69 milyona yükselmiştir. Yeni genç nesil, yüksek işsizlik ve enflasyonun sonucunda içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullar nedeni ile, Şah rejimine tepki duyan 60 yılların gençliğinden farklı beklentiler içerisinde. Katı devletçi ekonominin, toplumun dinamik yapısına ayak uyduramaması özelleştirme reformlarını

¹²⁸ ÇAŞİN, Mesut Hakkı, ' İran'ın İki Deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları,' Avrasya Dosyası, Cilt 5, Sayı.3 . s. 292.

¹²⁹ ÇAŞİN, Mesut Hakkı, a.g.e., s.292-293.

geciktirdiği gibi, zengin petrol ve gaz kaynaklarının yanı sıra, aynı zamanda bir tarım ülkesi olan İran'ın tarım ürünleri de ihraç edemez hale gelmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, Fransa, Almanya, İngiltere, ABD'nin İran'a ticari ambargo uygulamasına riayet etmişlerdir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği ve İran arasındaki dış ticaret hacmi, 1995 yılı itibariyle 14 milyar dolar gerçekleşmiştir.¹³⁰

İran'ın Birleşmiş Milletler Daimi temsilcisi Büyükelçi Hadi Nejat Hüseyin, NPT Antlaşmasını imzalayarak IAEA ile işbirliğini garanti eden ülkesinin nükleer stratejisinin, nükleer enerjiyi barışsever maksatlarla kullanmaya dayalı olduğunu ileri sürmüştür. Büyükelçi Hüseyin, Fransız TOTAL Firması ile imzalanan petrol antlaşmasının, diğer antlaşmaların öncüsü olduğuna dikkat çekerek, İran'ın Hazar petrollerinin günlük 1.6 milyon varillik üretimini pazarlama yeteneğine sahip olduğunu, bu miktarın 800.000 varilinde kendi rafinelerinde işleme imkanının mevcudiyetinden bahisle ABD ve İran toplumları arasındaki yakınlaşmayı desteklediğini ifade etmiştir. Fransız TOTAL firması'nın İran ile akd ettiği 4 milyar dolarlık petrol anlaşmasına ilaveten, İtalyan ENI firması ise 540 milyon dolarlık petrol üretim anlaşması imzalamıştır.¹³¹

Bütün bu göstergeler, İran'ın mevcut statükoya ne pahasına olursa olsun sürdürmekte ısrarcı olmadığı, bunun yerine, uluslararası toplumun engelleri aşarak, fırsatları değerlendiren daha pragmatik bir ekonomi-politik modeli sürdürebileceği düşünülmektedir. .

2.4. İran İslam Cumhuriyeti Siyasal Yapısı

İran'da devrimle birlikte 1 Nisan 1979'da rejimin adı İran İslam Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Şah döneminde monarşiyle yönetilen İran'da 1979 Anayasası'na göre, Danışma Meclisi (parlamento), Kabine, Başbakan, 12 kişilik bir Vesayet Meclisi ve halk tarafından seçilmiş Cumhurbaşkanı bulunmaktadır. Bunların hepsinin üstünde ise bir dini lider

¹³⁰ HOTTELET, Richard, ' İran Sanctifies Misuse of Power,' *Christian Science Publishing Society* , August, 18 1999.

¹³¹ 'Flexibility to Prosper,' Iran International, No.5, July 1999, s:36-37.

(Supreme Leader: Veliyi Fakih) vardır.¹³²

Devlet yapısını, kurumlarını ve organlarını tanımlayan İran İslam Cumhuriyeti Anayasası; 15 Kasım 1979'da, meclis çalışmaları neticesinde kesinlik kazanan bir metnin Aralık 1979'da halkoylamasına sunulması ve %99,5'lik bir olumlu oy ile kabul edilmesiyle resmiyet kazanmıştır.¹³³

İran rejimini, başka cumhuriyetler ve diğer İslami devletlerden iki ayıran önemli faktör, ülkenin resmi adındaki “İslam Cumhuriyeti” nitelemesinde vücut bulmaktadır. Çünkü İran her ne kadar anayasalı bir devlet olsa da bu Anayasa'da yasaların, anayasa'nın yanı sıra şeriata da aykırı olamayacağı ve her şeyin üstünde bir Dini Liderin (*Veliyi Fakih*) bulunduğu belirtilmektedir. Şii fıkhrındaki *Velayeti Fakih* teorisinin Humeyni ve Montazeri tarafından geliştirilen modern yorumuna dayanan Dini Liderlik rejimi, aslında İran Anayasası'nda yapılan tanımlı ve sayılan görevleri ile bir nevi Anayasalı hale getirilerek sınırlanmış bir “Dini Liderlik” rejimidir.

Rejimin temel farklılığını oluşturan organlardan olan dini lider için tartışmaların odağını oluşturan hususu Oğuz ve Çakır; “Dini Lider iki aşamalı da olsa halk tarafından seçilmektedir. Ama, halk, Dini Liderin seçiminde ikinci seçmen olarak görev yapan Uzmanlar Meclisi'ne sıradan insanları, normal vatandaşları değil, din adamlarını seçmektedir. Buna sebep ise bugünkü muhafazakar kanadın yorumuna göre; Dini Liderin sahip olması gereken özelliklerin kimde vücut bulduğunu, kimin bu nitelikleri ve şartları taşıdığını sıradan insanlar değil, ancak din adamları bilebilir onu ancak onlar tanıyıp teşhis edebilir. Hatta aşırı muhafazakar yorumcular, Uzmanlar Meclisi'nin yaptığı bir seçim değil de, aslında ilahi bir işaretle belirlenen, “işaret edilen” lideri tanımak, fark etmek olduğunu bile savunuyorlar. Günümüz İran'ındaki tartışmaların kaynaklandığı, dayandığı nokta da burası. Bu ikili bir yapısı olan tek bir sorundan kaynaklanıyor. Yani, bu rejim, İslami de olsa bir cumhuriyet yoksa bir dini yönetim, giderek bir teokrasi halini mi almaktadır? “ şeklinde belirtilmektedir.¹³⁴

¹³² ARI, Tayyar, a.g.e., s:35.

¹³³ BLAGA, Rafael, a.g.e., s:242.

¹³⁴ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:35.

2.4.1. Yürütme:

İran İslam Cumhuriyetindeki Yürütme erki; Dini Lider, Cumhurbaşkanı ve hükümetten oluşmaktadır.

2.4.1.1. Dini Lider (Veliyi Fakih)

İran İslam cumhuriyeti rejimindeki en büyük organ 'Rehberlik' yani Dini Liderlik (Velayeti Fakih) kurumudur. Devletin başı konumunda olan bu dini lider Şii inancına göre On iki İmam'ın temsilcisi sayılmakta ve bütün yürütme, yasama ve yargı işlerinde nerdeyse son söz sahibi durumunda bulunmaktadır. Dini Liderin silahlı kuvvetleri kontrol etme, cumhurbaşkanı adaylarını onaylama ve 12 üyeli Vesayet Meclisi'nin din adamlarından oluşan üyesini atama gibi önemli yetkileri vardır.¹³⁵

Dini Liderin, atama ve görevden alma yetkisini elinde tuttuğu askeri ve sivil kurumlarla bünyesinde topladığı muazzam gücü ve bu gücün seçilmiş hükümetin yetki ve gücünü büyük oranda sınırlandırmasıdır. Dini Lider, Anayasa'da sayılan görevlerine göre, düzenli ordu, Devrim Muhafızları, polis, jandarma ve devrim sırasında oluşan sokak komitelerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Güvenlik Kuvvetleri dahil tüm askeri kurumların komutanlarını, komutan yardımcılarını, genelkurmay başkanlarını, onların yardımcılarını, hava, kara ve deniz kuvvetleri komutanlarını atama yetkisini elinde bulundurur. Bunun yanı sıra, başkomutan sıfatına da sahip. Bu görevlerini temsilcilerine devredebilir. Örneğin Güvenlik Kuvvetleri Komutanlığı'nı, genellikle İçişleri Bakanına devreder ve İçişleri Bakanı onun adına bu görevi yürütür. Ama İçişleri Bakanı güvenlik kuvvetlerinin komutanlarını ve komuta kademesini değiştiremez. Böylece iç güvenlik gibi bir hükümetin asli görevi olan bir iş, bunu yürütmek için gerekli yetkiler olmaksızın hükümetin omuzlarına yüklenmiş olur ve Dini Liderin ya da onu etkileyen güç odaklarının çok hoşlanmadığı bir hükümet işbaşına geldiğinde bu ciddi bir handikap oluşturur. Elleri kolları bağlı ve kolluk kuvvetlerini yeterince denetleyemeyen, bir hükümet, Temmuz 1999'da Tahran Üniversitesi Öğrenci Yurdu'na polis

¹³⁵ ARI, Tayyar, a.g.e., s:35.

saldırısı olayında olduğu gibi, kritik anlarda verdiği emirlerin bilerek aksinin uygulandığını görmek zorunda kalan “uyguladığı liberal, gevşek politikalar nedeniyle rejimin güvenliğini tehlikeye düşürmek” suçlamasıyla yüzleşebilir Dini Lider, bunun yanı sıra, ekonominin bir hesaba göre yaklaşık yüzde 70’ini elinde tutan dini ve ticari vakıfların başkanlarını da bizzat atar. Ayrıca, İran Radyo Televizyon Kurumu Başkanı’nı doğrudan atar. Ordu, Devrim Muhafızları, Güvenlik Kuvvetleri, Üniversiteler, Vakıflar, resmi kuruluşlar olmak üzere birçok kuruma doğrudan atadığı temsilciler aracılığıyla bu örgütler üzerinde denetim gücüne sahiptir.¹³⁶

2.4.1.2. Cumhurbaşkanlığı

Doğrudan halk tarafından dört yıllığına seçilen cumhurbaşkanı ise yürütmenin başı görünümündedir. Yeni anayasaya göre (1979’da kabul edilen ve 1989’da gözden geçirilen cumhurbaşkanı en fazla iki devre üst üste seçilebilmekte ve yürütmenin sorumluluğunu yine kendisi tarafından seçilen ve Danışma Meclisi’nin onayladığı başbakan ile paylaşmaktadır. Aday gösterilecek başbakan konusunda önceden Fakih’in (dini lider onayının alınması gerekmektedir. Cumhurbaşkanı ve başbakan Yüksek Mahkeme ve Danışma Meclisi’nin önerisi üzerine görevden alınabilmektedir.¹³⁷

1989 yılı anayasa değişikliği ile Rafsancani İran siyasi hayatındaki Başbakanlık makamını kaldırarak, cumhurbaşkanlığını yürütmenin başı haline getirmiştir.¹³⁸

Cumhurbaşkanı hükümetteki bakanların yanı sıra, bazıları Cumhurbaşkanı Yardımcısı sıfatını taşıyan kişileri de atmaktadır. Aralarında Merkez Bankası Başkanı, Atom Enerjisi Kurumu Başkanı, Beden Terbiyesi Kurumu Başkanı, Çevre Koruma Örgütü Kurumu Başkanı, Bütçe ve Plan Örgütü Başkanının da bulunduğu bu kişiler “kabinenin”, Meclis tarafından güvenoyu alması gerekmeyen doğal üyeleri vardır. Kabine üyeleri arasında İran Radyo Televizyon Kurumu Başkanı da bulunmaktadır , bu kişi Dini Lider tarafından atanmaktadır.

¹³⁶ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:35.

¹³⁷ ARI, Tayyar, a.g.e., s:36.

¹³⁸ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:53.

1997 seçimlerine kadar Cumhurbaşkanı, Düzenin Yararını Teşhis Heyeti'nin de Başkanı olurken seçim sonrası "rejimin ve devrimin temellerinden" biri olarak görülen Rafsancani'nin Düzenin Yararını Teşhis Heyeti başkanlığına ismen atanmasından sonra, Cumhurbaşkanı ülke yönetiminde ancak üçüncü sırada geldiği spekülasyonla ağırlık kazanmıştır.¹³⁹

2.4.1.3. Diğer Siyasi Kontrol Organları

İran da ayrıca rejimine has rejimin devamlılığını ve koruyuculuğunu üstlenen; Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hobregan) ve Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Mecme-yi Teşhis-i Maslahatı Nizam) gibi organlar da mevcuttur.

• **Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hobregan):** Uzmanlar Meclisi yılda bir toplanmakta ve sekiz yıllık dönem için seçilen üyeleri başka görevlerde ve milletvekilliklerinde veya diğer konsey üyeliklerinde bulunabilmektedirler. 23 Ekim 1998'de yapılan son seçimlerle oluşan Uzmanlar Meclisi şu anda tamamı din adamı 86 üyeden oluşmaktadır. Halihazırda muhafazakarların yoğunluğu mevcuttur. Asıl görevi İran Dini Liderlik makamı boşaldığında, yerine yenisini seçmek olan Uzmanlar Meclisi aynı zamanda İran Dini Liderini denetleme, anayasada belirlenen niteliklerinde eksilme olması ya da bu nitelikleri başından beri taşımadığının ortaya çıkması durumunda onu görevden alma yetkililerine sahiptir.¹⁴⁰

• **Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Mecme-yi Teşhis-i Maslahatı Nizam):** Humeyni tarafından 6 Şubat 1988'de Meclis ile Anayasayı Koruyucular Konseyi arasında çıkan bir anlaşmazlığı çözmek üzere kurulan kurum; anayasa ve yasaların Şeriata uygunluğu konusunda Meclis ile Anayasayı Koruyucular Konseyi arasında çıkan anlaşmazlıkların son çözüm mercii ve aynı zamanda dini liderin, ülkenin genel politikalarını belirlemesine yardımcı olan danışman kuruluştur.

Ayrıca Anayasada belirlenen ve Dini Liderin görevini yerine getirememesi durumunda yerine yenisi seçilinceye kadar oluşturulacak

¹³⁹ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:44.

¹⁴⁰ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:41,42.

“Liderlik Konseyi”ne üye seçimi ve bu Liderlik Konseyi’nin lider yerine vereceği kararların yürürlüğe girebilmesi için dörtte üç çoğunlukla onaylanması gibi Anayasal görevleri vardır.

Daha önce kısmen belirtildiği gibi, Ali Hamaney, 18 Mart 1997’de Cumhurbaşkanlığı sona eren Rafsancani’yi bu kurumun başına getirmiştir. Oysa daha önceki uygulamada Cumhurbaşkanı bu görevi de yürütmekteydi. Bu yeni uygulama Hamaney’in şahsında rejimin Rafsancani’ye güvenini göstermesi yanında Rafsancani’nin de İran siyaset ve devlet hayatındaki özel yeriyle, bu kurumu neredeyse Rehberlikten sonraki ikinci makam haline getirmesi sonucu bakımından da önemlidir.¹⁴¹

2.4.2. Yasama

İran İslam cumhuriyetindeki yasam işlemlerinde ise kanun koyucu olarak Meclis (Meclis-i Şura-yı İslami), yasaların Anayasa ve ek olarak şeriata uygunluğunu denetleyen Anayasayı Koruyucular Konseyi (Şura-yı Nigehban-ı Kanun-u Esasi) kurumları mevcuttur.

2.4.2.1. Meclis (Meclis-i Şura-yı İslami)

Tam olarak “İslami Danışma Meclisi” adını taşıyan yasama organı niteliğindeki İran parlamentosu 18 Şubat 2000 seçimlerine kadar 270 üyeli idi. Bu sayı seçimlerden önce, ülkenin nüfusundaki artış dikkate alınarak, 290’a çıkarıldı. Meclis’in çıkardığı yasaların cumhurbaşkanı tarafından yürürlüğe sokulmadan önce Anayasayı Koruyucular Konseyi tarafından Anayasa ve şeriata uygun olduğunun onaylanması gerekmektedir. Konsey, bir yasayı bunlara uygun bulmazsa Meclis’e geri gönderilir. Meclis’in yasada aynı şekli ile direnmesi durumunda yasa, arabulucu konumundaki Düzenin Yararını Teşhis Heyeti’ne gönderilir.¹⁴²

2.4.2.2. Anayasayı Koruyucular Konseyi (Şura-yı Nigehban-ı Kanun-u Esasi)

Yasaların Anayasa ve ek olarak şeriata uygunluğunu denetlemektedir.

¹⁴¹ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:42,43.

¹⁴² OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:39.

Altı yıllığına atanan 12 üyesi vardır. Bunlardan altı din adamı üyesi Dini Lider tarafından doğrudan atanır, din adamı olmayan sivil hukukçu altı üyesini ise, Yargı Erki Başkanı'nın önerdiği adaylar arasından Meclis seçmektedir. İran Anayasası'na göre (Madde 91 ve 94) Konsey, Meclis'ten çıkan bütün yasaların Anayasa ve şeriatı uygunluğunu denetlemekle yetkilidir. Yasaların şeriatı uygunluğunu, Konsey'in din adamı üyelerinin çoğunluğu, Anayasa'ya uygunluğunuysa Konsey'in bütün üyelerinin çoğunluğunun oyları belirler.¹⁴³

Denetim Şurası'nın 99. madde uyarınca kullandığı seçimleri ve referandumları denetleme görev ve yetkisinin uygulamada tartışmalara neden olduğu, "muhafazakar" kesimin, bu kurumun kontrolünü öteden beri elinde bulundurduğu ve milletvekili, cumhurbaşkanı, Belediye ve Uzmanlar Meclisi seçimlerinde adaylığını veto ettikleri adaylara ilişkin gerekçeler ortaya koymamasının "reformcu" olarak bilinen kişi ve grupların eleştirilerine hedef olduğu bildirilmektedir.¹⁴⁴

2.4.3. Yargı

İran rejiminin temel dinamikleri çerçevesinde yapılandırılan Yargı erki (Guvve-yi Giza) ise, anayasaya da yargı gücünün bütün adli, idari ve rehberlik makamının icralarının sorumluluklarının yerine gelmesi için adil, yargı konularına vakıf, tedbirli ve idareci bir müçtehidin (içtihad / yorum yapabilen din adamı) Yüksek Yargı Gücü Başkanı olarak tayin edilmesi ve bunun en yüksek yargı gücü makamı olduğu ifade edilir. Adalet bakanı, yüksek yargı gücü başkanı tarafından Cumhurbaşkanı'na teklif edilen kişiler arasından seçilmektedir.

Bu başkan doğrudan "Ayetullah " Dini Lider tarafından altı yıllığına atanır. Son döneme baktığımızda Hamaney Ağustos 1999'da görev süresi dolan aşırı muhafazakar Ayetullah Muhammed Yezdi'yi Anayasayı Koruyucular Konseyi'ne kaydırarak yerine Ayetullah Mahmud Şahrudi'yi atamıştır.¹⁴⁵

¹⁴³ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:39.

¹⁴⁴ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:40,41.

¹⁴⁵ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:43.

2.4.4. Şii Mezhebinde Din ve Devlet İlişkisi

Emevi ve Abbasi yönetimlerinin baskısı nedeniyle takiyyenin Şii doktrininin esaslarından biri olması ve bir arada organize biçimde yaşayan bir Şii toplumun bulunmasının en önemli sonucu, Şii anlayışına uygun devlet kurumlarının bu dönemde var olmamasıdır. Dolayısıyla, Şii doktrininde devlet kurumlarına ilişkin somut fikirler bu dönemde oluşmamış ve Şii siyaset teorisi, gaybet-i kübrayla belirmeye başlamıştır. Oysa bu dönemde Şia'nın ne imamı ne de devleti vardı. Bu nedenle, Sünni'lerin tersine, Şia'nın siyaset teorisi, uygulanabilirlikten çok uzak bir nitelik kazandı.¹⁴⁶ Bunun bir diğer nedeni de dinsel anlamda Emevilerin giderek laikleşen karakterine karşı, Şii ulemanın daha dini bir muhalefet geliştirme zorunluluğunu hissetmesiydi.

Emevi hanedanlığı, aşiretlere dayanan bir tüccar oligarşisinin iktidarıydı. Bu iktidarın sınıfsal muhalefeti, Emeviler'in Sünni doktrinine muhalif Şii bir doktrini zamanla geliştirdi. Şii doktrinde devlet başkanının sıfatı halife değil 'imamdır.' İmam terimi, halifeden daha kapsayıcıdır, dini-dünyevi görevleri birbiri içine girmiştir ve bu yüzden kutsiyet içerir. Sünni halife, Şii imama göre laik sayılabilir. Sünni öğretideki icmanın aksine, Şii öğretide masum olan cemaat değil imamlardır. Sünnilerin fiilen icraat yapan, görülebilen bir kişinin halife olmasını istemelerine karşın, Şii imam gizlendiği yerden dünya üzerindeki etkinliğini sürdürebilir. Gaybet süresince Şia'nın yönetimini, gaib imamın nüfuzu altında bulunan ulema üstlenmiştir. Mehdi'nin dönüşüne kadar ulema, halka İslam'ı yorumlayacak, dünyevi idarecilere tavsiyelerde bulunacak, bazı yetkileri emaneten kullanacaktır.¹⁴⁷

Şiiliğe göre Şii ulema, dinsel metinler ile İslam kurallarının anlayabilecek ve yorumlayabilecek kadar bilgilenmiş kimselerdir. Bu durum, diğer insanların bunu asla yapamayacağı anlamını da içerir. Şii ulema arasında, Katolik hiyerarşisi gibi kutsal ve katı bir hiyerarşi yoksa da gayri resmi bir hiyerarşi vardır.¹⁴⁸

¹⁴⁶ AHAVİ Şahrüh, İran'da Din ve Siyaset, İstanbul, Yöneliş, 1990, s:26-29.

¹⁴⁷ FARSAKH, Andrea M., 'Sunni Halifelikle, Şii İmamlığın Mukayesesi,' İslam'da Siyaset Düşüncesi,' İstanbul, İnsan 1995, s:132-134.

¹⁴⁸ ROY, Oliver, Siyasal İslam'ın İflası, İstanbul, Metis, 1995, s:224.

Gaib imamın vekilliği iddiasında bulundukları zaman bile ulema, doğrudan yönetme değil, ancak dinsel ve hukuksal sorunlarda hükmetme veya hükümdara talimat verme yetkisine sahip olabilirler. Hükümdar imamın nihai egemenliğini tanıdığı takdirde, onun mevkisini gasbetmemiş olur ve imam ortaya çıktığında yönetimi ona devretmeye hazırdır. Şii ulemaya göre, ümmetin liderliği tesadüfe bırakılmayacak kadar önemlidir. Böyle önemli sorunlarda ilahi müdahaleye ihtiyaç vardır.¹⁴⁹

Şii ulema Sünni meslektaşlarına oranla, İslami olmayan fikirlere karşı daha açık bir tutum içindedir. Marksizm gibi ideolojileri inceler ve aldıkları kaynağı açıklamaktan çekinmeyerek, diyalektik yöntemi kullanırlar. Hatta, Pehleviler döneminde Şii İslam ile Marksizm öğretisinin birlikte ders programını oluşturduğu bir medrese (Hüseyniye'yi İrşad) toplumda önemli bir etkinliğe sahip olabilmıştır.¹⁵⁰

Ulema hiçbir zaman, devletten maaş alan bürokrasinin bir parçası olmamıştır. Kendilerine tahsis edilen çok geniş arazili vakıfların geliri bir yana, humus adı verilen 1/5 gelir vergisi ile ticari sözleşmeler, nikah gibi işlemlere ilişkin resimler ulemanın gelirini sağlar. Ayrıca bağışlar ve zekatlar'da ulemanın mali özerkliğinde önemli bir paya sahiptir. Özel bir vergi kurumu olmadan, tümüyle gönüllü olarak toplanan bu paranın miktarı önemli bir büyüklüktedir. Bu yüzden ara kalanı ulema ihtiyacı olana dağıtır. Bu büyük fonun yönetiminde olmanın ve halka bunu yardım olarak aksettirmenin verdiği güç sayesinde, ulema toplumsal alanda etkinlik kurabilmektedir. Ulemanın sahip olduğu etkinlik alanı ve onun halkla olan doğrudan ilişkisine devlet nüfuz edememiştir. Ulema, ekonomik yönden devletten elde ettiği hiçbir çıkar olmadığı ve tam tersine, tüm ekonomik varlığını ilişkide olduğu halka borçlu olduğu için devlete sorumluluk temelinde bağlı değildir ama halka karşı duyarlıdır.

Görüldüğü üzere Şiilik'te din adamının Sunni İslamiyet'teki din adamından rolü daha farklıdır. Şiilikte molalar dini yorumlayabilen tek zümredir ve bu bağlamda bir dinsel hiyerarşi vardır. Sıradan bireyin bu

¹⁴⁹ Madelung, W.F., 'Oniki İmam Şiasında İmamın Gaybeti Zamanında Otorite,' İslam'da Siyaset Düşüncesi, İstanbul, İnsan, 1995, s:151-153.

¹⁵⁰ ROY, Oliver, a.g.e., s:225.

yorumlar üzerinde tassarufu yoktur. Ayrıca, mollalar ve ulemanın gelir kaynakları devletten bağımsız oldukları için devletten ayrı bir şekilde büyüyüp özerk bir güç haline gelmişlerdir.

2.4.5. Siyasi Sistemdeki Kırılmalar

Genel olarak İran'daki sistem içinde “velayet-i fakih” düşüncesine yaklaşımdaki farklılıklar olduğu ve bu yönde tartışmaların varlığından bahsedilebilir. Bu yaklaşım farklılıkları yeni olmayıp devrimin ilk günlerinden itibaren yaşanmaya başlanmıştır. 1979 akabinde, devrimci kadro içinde bir muhalefeti oluşturan Şeriatmedari ve Talegani'nin başını çektiği grup “ümmetin meselelerinin, tek bir fakih'in değil, müştereken tüm fukahanın sorumluluğunda olduğunu” savunmuş ve Humeyni'ye karşı durmuşlardır. Talegani, peygamberin ve halifelerinin devlet yöneticiliği ile alakasının olmadığını, onların devlet için gerekli zemini hazırladığını ileri sürmüştür.

Mehdi Bazargan'ın da «velayet-i fakih» teorisine yönelik eleştiriler dile getiren kişilerden biri olduğu bilinmektedir. Bu eleştiriler arasında; ilahi dinlerin hükümetlerden uzak olduğu, dinin sadece ferdi ve onun kulluk vazifelerini ele aldığı, Peygamberin ve Ali'nin meşveret esasında halkın görüşüne başvurduğu, Kur'an'da «velayet-i fakih» teorisine veya kavramına yer verilmemiş olduğu, bu kavramın kayıtsız ve şartsız hakimiyeti doğurduğu vb. hususlar işlenmiştir.

Köklü bir ulema ailesinden olan Ayetullah Tabatabai Kummi ise, tartışmalarda daha net ve sert ifadelerle eleştiriler getirmiş bir din adamıdır. Tabatabai, “hükümetin din adamları (devrimci) hükümeti olmadığını, bu hükümetin ideolojisinin Avrupa solu, üçüncü dünya klişeleri ve yarım yamalak bir takım dini fikirlerin karışımından oluştuğunu” ileri sürerek, velayet-i fakih doktrinini bütününden eleştirmiş ve din ile devletin birbirinden ayrılımları gerektiğini, 1979'dan beri süren ulema yönetiminin İslam'a, Şiiliğe ve ulemaya yalnızca kötü nam bıraktığını, İslam'da yeri olmayan terörizm, işkence, bombalama, rehin alma gibi kötülüklerin İslam'la özdeşleştiğini, tüm

dünyada kötü intiba bıraktığını belirtmiştir.¹⁵¹

Humeyni'nin 3 Haziran 1989'da ölmesi üzerine Ali Hameney Uzmanlar Meclisi tarafından dini liderliğe seçilirken Ali Ekber Haşimi Rafsancani de 1989 Ağustosunda yapılan seçimleri kazanarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 1993'de bu göreve yüzde 63 oranında oy alarak yeniden seçilmiş olan Rafsancani'nin iki dönem devam eden görev süresinin bitirmesi üzerine 1997 Mayısında yapılan seçimleri kazanan Muhammed Hatemi İran'ın yeni Cumhurbaşkanı olmuştur.

İran'da, kadın ve erkek 15 yaşın üstünde herkesin oy kullandığı seçimler yukarıda da belirtildiği gibi gerek meclis gerekse cumhurbaşkanı için dört yılda bir yapılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı ve meclis seçimlerine bütün siyasal partiler aday gösterebilirse de siyasal yaşama uzun süre bütün gücü elinde bulunduran ve devrimden sonra kurulan İslam Cumhuriyeti Partisi egemen olmuştur. Esas mücadele bu parti içindeki gruplar arasında yaşanmıştır. Tudeh, Halkın Mücahitleri, Halkın Fedaileri ve İran Kürdistanı Demokratik Partisi gibi muhalefet partileri devrimden sonra yasa dışı ilan edilerek faaliyetleri yasaklanmıştır. Bununla beraber, İran İslam Cumhuriyeti Partisi dışında Hatemi'nin de mensup olduğu 1998'de kurulan İslami İran Katılım Partisi (IIPP: Islamic Iran Participation Party) ile yine seçimlerde Hatemi'yi desteklediği ifade edilen ve Katılım Partisi ile birlikte hareket eden Rafsanjani'nin ilişkide olduğu İnşa ve İcra Partisi (CEP: Construction Executive Party) artık siyasal yaşamda etkili olan diğer önemli partilerdir.

Şah'ın devrilmesinden sonra, ABD ile olan fiili ittifaka son verilerek artık ilişkilerin iki taraf arasında eşitlik ilkesi doğrultusunda yürütülmesi kararlaştırıldı. İran'ın dış politikasının bağılantısızlık politikası olacağını açıklayan geçici Başbakan Mehdi Bazargan'a göre, İran'ın büyük güçlere yönelik politikası, Musaddık'ın politikası gibi olmalıydı. Musaddık'ın bağılantısızlık politikası İngiltere'nin İran üzerindeki hakimiyetine son verilmesini amaçladığı gibi Bazargan da benzer şekilde, ABD'nin İran üzerindeki hakimiyetine son vermek istiyordu. Bu doğrultuda İran, 12 Mart

¹⁵¹ ÜSTÜN, İsmail Safa, "Humeyni'den Hamaney'e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi", İstanbul, 1999, s:19-56.

1979'da CENTO'dan ayrıldığını, arkasından 3 Kasım'da 1959 tarihli ABD-İran savunma anlaşmasının feshedildiğini açıkladı. Aynı gün, 1921 tarihli Sovyet-İran Dostluk Antlaşmasının özellikle İran'ın egemenliğine gölge düşüren 5. ve 6.maddelerinin de iptal edildiği açıklanmıştı.¹⁵²

1906 anayasa devriminden itibaren, hatta 1891-92 Tütün Tekeli'ni boykot hareketinden bu yana İran siyasi hayatında ulema önemli bir rol oynamıştır. Bu geleneksel örgütlenmenin çağdaş siyasi hayata ayak uydurmakta güçlük çektiği ifade edilmektedir. 1979 devrimi öncesinde ve sonrasında kısa bir dönemde , İran'da geniş bir siyasi parti ve gruplar çoğunluğu yaşanırken, Humeyni'nin liderliğindeki ulemanın devrime damgasını vurması ve iktidarı kendi tekeline almasıyla birlikte bu çoğulculuk sona ermiştir. Devrim sürecinde önde olan ulema kendi muhaliflerini devrim sonrasında birer birer tavsiye etmeye başlamış, son ana kadar humeyni'yi destekleyen Sovyet yanlısı komünist parti Tudeh'in 1982 yılında yasaklanması ile bu temizlik hareketi tamamlanmıştır. Bu tarihten itibaren ise İran siyaset sahnesinde kalan tek legal parti Humeyni yanlısı Cumhur-i İslami partisiydi.¹⁵³

Devrimin gerçekleştiği 1979 yılında kurulan Cumhur-i İslami Partisi'nin Rafsancani ve Hamaney'in girişimleriyle (ulema arasında ikilik yarattığı gerekçesiyle) 1987'de kapatılmıştır. Bu tarihten itibaren bir dönem İran siyasi hayatı partisiz olarak devam etmiştir. Bu kapatmanın Humeyni yanlılarının arasındaki bölünmeyi ortadan kaldırmadığı belirtilmektedir. Came-ye Ruhaniyet- i Mübariz (Militan / Mücadeleci Din Adamları Topluluğu) adındaki temel örgütün 1988'de "sol kanat" olarak anılan radikal ulemanın, Humeyni'nin de kişisel isteğiyle bir rakip karşı tarafının oluşturulduğu ve Mecme-yi Ruhaniyun-u Mübariz (Militan / Mücadeleci Din Adamları Birliği) olarak adlandırılan bu yeni din adamları örgütünün bugünkü siyaset sahnesinin temeli olduğu, sağ ve sol kanatların bu temelde oluştuğu ifade edilmektedir.¹⁵⁴

1989'da Humeyni'nin ölümüyle işbaşına geçen Rafsancani ile başlayan

¹⁵² ARI, Tayyar, a.g.e., s:37.

¹⁵³ OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:48.

¹⁵⁴ ÜSTÜN, İsmail Safa, a.g.e., s:148; OĞUZ Sami ve ÇAKIR, Ruşen, a.g.e., s:48.

dönüşüm ve daha ılımlı bir İran imajı oluşturmaya dönük çabalar 1997 Mayısındaki seçimlerde Rafsancani'nin yerine daha açık ve liberal bir toplum ve devlet vaadiyle Cumhurbaşkanı seçilen Hatemi ile ivme kazanmıştır. Dini lider Ali Hamaney ile siyasi lider Rafsancani arasındaki rekabet, bu defa da Ali Hamaney ile Hatemi arasında devam etmekle beraber bu konuda açıktan bir mücadele yaşanmadığı ifade edilebilir. Bununla beraber, 1998'de gerçekleşen bazı olaylar, özellikle Hatemi'ye yakınlığı ile bilinen İçişleri Bakanı Abdullah Nuri'nin gensoru ile Meclis tarafından, Tahran Belediye başkanının ise yolsuzlukla yargılanarak görevden alınması Hatemi ile muhafazakarlar arasındaki mücadelenin boyutlarına biraz olsun işaret etmektedir. İran'da hala Meclis ve yargı sisteminin çoğunluğunu değişime karşı olanlar oluşturmaktadır.¹⁵⁵

¹⁵⁵ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:38.

3. TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE İRAN

3.1. 1979 Devrimi Öncesi İran

Türkiye ve İran yüzyıllardır aynı bölgede beraberce komşu olarak yaşayan iki ülkedir. Bölge ve çevre koşulları dikkate alındığında bu iki ülkenin bölgelerinin önde gelen iki büyük ülkesini oluşturduğu görülmektedir. Milattan önceki yüzyıllara dayanan iki ülke tarihi, insanlığın gelişimi açısından önemli bir birikim meydana getirmektedir. İran tarihi M.Ö. 5000'li yıllarda başlar ve günümüze kadar çeşitli dönemlerden geçerek gelir. İnsanlık tarihinde önemli yeri olan İran aynı zamanda Türk tarihinde de önde gelen bir konuma sahiptir.¹⁵⁶

İran'da bilinen tarih ve devlet teşkilatının Elamlarla başladığı (M.Ö.3000) ve feodalite temeline dayanan bir devletin varlığı belirtilmektedir.¹⁵⁷ Elam krallığı Asurlarla yaptıkları savaşların sonucunda yenilerek M.Ö. 640 yılında sona ermiştir.¹⁵⁸ Elam krallığının ardından bu coğrafyada; Manna, Med, Saka krallıklarının kurulduğunu söylenir. Bu krallıkları kuran halklardan Saka'ların Turani oldukları konusunda görüş birliği varken, tarih kaynaklarının tamamına yakınının Manna Devletinin merkezinin bugünkü Urmiye gölü çevresi ve bu devletin de Azerbaycan-Türk devleti olduğunu kabul ettikleri belirtilmektedir.¹⁵⁹

Medleri bir Pers hanedanı olan Ahamenişlerin (Hakhamenesh) kurduğu imparatorluğu takip eder. Bu imparatorluk İran'ın yakın doğuda bağımsız bir siyasal kimlik kazanmasında önemli bir dönüm noktası sayılır. Çok sayıda halkı ve değişik kütlleri barındıran Ahameniş imparatorluğunun hükümdarının çevresinde güçlü bir bürokrasi varlığından dahi söz edilmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ ÇEÇEN, Anıl, Bir İran Değerlendirmesi, Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s.343.

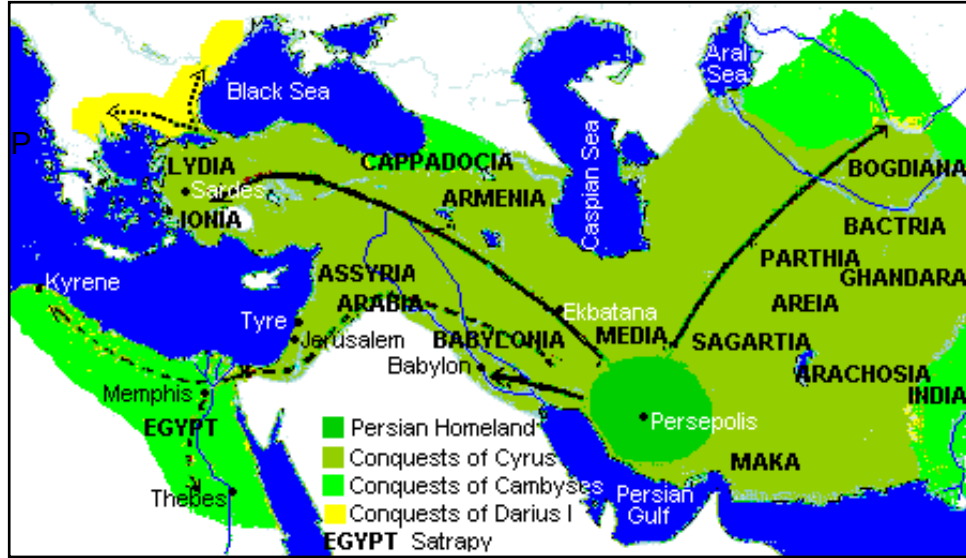
¹⁵⁷ GÜNALTA, Şemseddin, İran Tarihi XIII. Dizi S.9, İkinci Baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s.75.

¹⁵⁸ ZENGİN İsmail, İran devrimi ve Ortadoğu'ya etkileri, İstanbul, 1991, s.16.

¹⁵⁹ ELÇİBEY, Ebulfez, Bütöv Azerbaycan Yolunda, Ankara, 1998, s.61.

¹⁶⁰ ZENGİN İsmail, a.g.e., s.16,17.

Medler ve Persler kuzeybatı İran'a Kafkaslar yoluyla gelmişlerdir. Anadolu'da Kızılırmak 'a kadar ilerlemiş olan Medler'e Persler son vererek (MÖ.550), güçlü bir İmparatorluk kurmuşlar MÖ.546 'da Lidyalılara son vermişler ve Anadolu'yu egemenliklerine almışlardır.

Şekil 3.1. Pers İmparatorluğu Coğrafi Sınırları

Sınırları doğuda Hindistan ve Orta Asya'ya , batıda Trakya'ya ,kuzeyde Kafkasya'ya güneyde Basra körfezi ve Mısır'a kadar uzanmıştır. Pers kralı Büyük Darius (522-486 M.Ö.) Pers imparatorluğunun resmi başkenti olarak İran güneyindeki Persepolis'i kurmuştur.

Pers imparatorluğunun ise M.Ö. 533 yılında başlayan egemenliğinin M.Ö.331'de İskenderin istilasına 224 yıl kadar ayakta kalabildiği görülür. İskenderin M.Ö. 323'te Babil'de ölümünü müteakip Part asıllı Arsakesin'in kurduğu Part İmparatorluğu 476 yıl kadar bugünkü İran coğrafyasında hakim olmuştur.¹⁶¹ Roma devletinin saldırıları ile zayıf düşen Part imparatorluğunun yerine ise Sasani soyunda gelen 1.Ardeşir Sasani egemenliği sağlar.¹⁶²

Farsların kökleri eski çağlara giden bir devlet gelenekleri olduğu, ve bunun da "İran" devlet geleneğini yarattığı şeklinde özetlenebilecek bir genel kanaat olduğu söylenebilir. Ancak bugünkü İran coğrafyasında, eski çağlarda kurulan devletlere baktığımızda kurucu halkların çoğunun Fars olmadıklarını

¹⁶¹ BOZGEYİK Burhan, Bütün Cepheleri ile İran Meselesi, İstanbul, 1981 s:18.

¹⁶² ZENGİN İsmail, a.g.e.,s.16,17.

görmekteyiz. Esasen Farsların devlet kurmaktan çok hazırda bulunan devlet mekanizmalarında hakim mevkileri ele geçirmek hususunda başarılı oldukları, bunun Ahamenişler (veya Ahamenhler / Akameniler) tarafından Medya devletinde, Sasaniler tarafından Part-Arsak (veya Arşak) devletinde, Büveyhiler tarafından Abbasi hilafetinde, hatta Pehleviler tarafından da Kaçar devletinde uygulandığı doğrultusunda fikirler mevcuttur.¹⁶³

Blaga'nın yaptığı tasnife göre günümüz İran coğrafyası üzerinde kısmen veya tamamen hakim olan yönetimler şunlardır; Sacoğulları (889-930), Gazneliler (962-1187), Selçuklular (Büyük Selçuklular:1037-1157, Irak Selçukluları: 1117-1194, Kerman Selçukluları: 1041-1187), Azerbaycan Atabegleri / İldenizliler (1146-1227), Kerman Karahitayları /Kutlukhani (1120-1303), Harzemşahlar / Anuştekinler (1096-1230), İlhanlılar /Hulaküiler (1253-1355), Celayirliler (1339-1434), Çobaniler (1337-1365), İncuiler (1323-1392), Doğu Teymuriler / Timuriler (1336-1409), Tiymuriler /Timuriler / Miranşahlar (1369-1515), Karakoyunlular/Baharlu (1408-1468), Akkoyunlular/Bayundurlu (1350-1384;1469-1502), Safeviler(1499-1735), Afşarlar(1735-1803), Azerbaycan Hanlıkları(18. yy.-20. yy.), Kaçarlar (1785-1925), Pehleviler (1925-1979), İslam Cumhuriyeti (1979-...) şeklinde sıralanmaktadır.¹⁶⁴

20. inci yüzyıla Kaçar hanedanının egemenliğinde giren İran, coğrafyasında dikkat çeken ülke içi iki büyük hareket vardır; Tütün Protestosu ve 1906 Anayasa devrimi. Bu iki hareket yukarıda da anlatıldığı üzere, Şii mezhebinde ulemanın rolünü ve bu rolün İran İslam Devrimi'ne nasıl tezahür ettiğini anlamamız için önemlidir.

İran'daki ulemanın etkinliğini gösterdiği ve kimi yorumculara göre milli kitlesel çapta ilk kez ortaya çıktığı hareket olan tütün protestosu, 1892 yılında meydana gelmiştir. 1872 yılında daha sonraları ünlü bir haber ajansının sahibi durumuna gelecek olan İngiliz iş adamı Baron De Reuter'e İran'ın tüm kaynaklarından faydalanma hakkı tanınmıştır. 1890'da Major Tablot 50 yıllık bir süre için tütün üretim, satım ve ihraç hakkı tekelini kazanmıştır. Bu ayrıcalık molları ve dolayısıyla halkı galeyana getirmiştir. Tebriz'de

¹⁶³ ELÇİBEY, Ebulfeyz, a.g.e., s:65.

¹⁶⁴ BLAGA, Rafael, a.g.e., s:12,13.

ayaklanmalar patlak vermiştir. Şirketin memurları kent içine girmesin diye ayaklanan halk yolları kapatmıştır. Bir grup ayaklanmacı Aşure günü memurların öldüreceğini ilan etmiştir. Nasireddin Şah ayaklanmacıları cezalandırmak için ferman çıkarmıştır. Ancak halktan gelen tepkiler karşısında fermanı geri çekerek, adı geçen şirketin Tebriz'deki faaliyetlerini durdurmuştur.¹⁶⁵

20 nci yüzyıl içinde İran'daki ulemanın belirgin bir siyasal etkinlik gösterdiği ve mutlak monarşinin sınırlandırılmış parlamenter monarşiye dönüştürme çabalarının yer aldığı bir diğer hareket ise Anayasa döneminde görülür. 1906 anayasasının en önemli ve bugün bile üzerinde en çok konuşulan hükmü ise beş kişilik bir dini kurulun oluşturulmasını öngören 2.maddesidir. Bu maddeye göre kurulacak olan bu kurul çıkarılması istenen kanun tekliflerinin şeriata uygunluğunu onaylarsa kanun meclise geliyor ve çıkarılıyordu. Aksi halde yani gayri islami bir kanunun değil çıkması, meclise gelmesi bile mümkün olmuyordu.

I.Dünya savaşı sırasında Rusya ile İngiltere İran'ı işgal ederek paylaştılar 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra İran tümüyle İngiltere'nin etkisi altına girdi. Ancak İngiltere'nin ülkeyi koruyuculuğu altında olmak istemesi, İran hükümetinin devam eden çürümüşlüğü ve Şah'ın ülkeyi yönetmedeki yeteneksizliği, 1921 yılında Tahran da yeni bir milli' hareket başlattı. Hareketin önderi Ziyaeddin Tabatabay-i, Rus yardımı ile kurulmuş bulunan Kazak Tugayına güveniyordu. Kendisini başbakan, Tugay Komutanı Rıza Han'ı savunma bakanı yaptı. Ancak Rıza Han 1923 yılında Tabatabay-i'ni devirerek önce başbakan oldu ve daha sonra 1925'te de Şah olarak taç giymiştir.¹⁶⁶

İkinci dünya savaşının sıcaklığının hissedilmeye başladığı bir dönemde 8 Temmuz 1937'de Irak, İran , Afganistan ve Türkiye arasında bölgesel barışı korumaya yönelik Tahran'daki Sadabat sarayında Sadabat Paktı olarak bilinen anlaşmayı imzalamışlardır.

¹⁶⁵ BAYIR, Emre, İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası; "İranlılık" Düşüncesine Giden Yol, Stratejik Analiz, Sayı:9, 2001, s:93.

¹⁶⁶ SANDER Oral, Siyasi Tarih, İmge Kitabevi, Ankara,1991, s:204.

1933'te Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi ve Hitler'in hem Batılılara ve hem Rusya'ya cephe alması üzerine, İran dış politikasını Almanya'ya kaydırıldı. Almanya ile İran arasında ekonomik münasebet de genişleyerek Almanya, İran'ın dış ticaretinde Rusya'nın yerini aldı. Almanya'nın 1941'de Rusya'ya saldırması üzerine İran, İngiltere ile Sovyet Rusya'nın işgaline uğramıştır.¹⁶⁷

1942 yılında iki müttefik devlet arasında yapılan anlaşmaya göre taraflar savaşın bitiminden altı ay sonra birliklerini İran'dan çekeceklerdi. Zamanı geldiğinde İngiltere Petrol bölgesindekiler hariç, birliklerini çektiyse de 1946 yılında Sovyet Birlikleri halen İran'ın kuzey bölgesinde bulunuyordu. Sovyetler baskı ile petrol ayrıcalıkları elde etmeye, Azerbaycan bölgesinde özerklik hareketlerini desteklemeye ve anlaşmalara aykırı olarak işgal sürelerini uzatmaya çalışıyordu. Daha sonra A.B.D.'nin araya girmesi ve baskısıyla iki devlet aralarında bir anlaşmaya vardı. Varılan anlaşmaya göre Sovyetler Birliği askerlerini çekecek, Azerbaycan'a özerklik tanınacak ve İran kuzey bölgesinde Sovyetlere petrol ayrıcalıkları verecekti. 6 Mayıs 1946'da Sovyet askerleri İran'dan çekildi ve İran hükümeti birlik göndererek Azerbaycan'daki özerklik hareketini bastırdı.¹⁶⁸

Musaddık ile İran Şahı arasındaki iktidar mücadelesi 1950'de başlamıştır. Muhammed Musaddık (1880- 1967) ve Ulusal Cephe Partisi 1951 yılında tamamen demokratik yöntemlerle, halk oyuyla iktidara gelmiştir... İran, zengin petrol yataklarına sahipti ama, bunları işleten İngiliz devlet şirketi Anglo- Iranian Oil Company (İngiliz- İran Petrol Kumpanyası, şimdiki özelleştirilmiş BP'nin başlangıç biçimi) olağanüstü büyük kazançlar sağlıyordu ve İran'ın yoksul halkı kendi petrolünden yararlanamıyordu. Halkı tarafından çok sevilen yaşlı ve hastalıklı Başbakan Muhammed Musaddık, kesinlikle komünist değildi ve ABD'nin önceki aşırı sağcı başkanı Truman ile de arası çok iyi idi. Buna karşın, ülkesini de seviyordu. Musaddık'ın en önemli özelliği, rüşvet yemeyen ender namuslu politikacılardan biri olmasıydı. Başbakan Musaddık, Ülkeyi ve halkını içinde bulunduğu acıklı durumdan kurtarmak düşüncesiyle 1952 yılında petroleri millileştirdi ve güçlü İran

¹⁶⁷ ARMAOĞLU Fahir, 20.YY. Siyasi Tarihi, Ankara, Alkım Kitap,1989, s:210.

¹⁶⁸ SANDER Oral,a.g.e.,s:205.

komünist partisinin dışarıdan desteğini aldı. Musaddık'ın bir diğer "günahı" da, İran'da çok güçlü olan büyük toprak sahiplerini tasviyeye kalkışması, feodal beylerin elindeki geniş toprakları köylüye dağıtarak kooperatifler aracılığıyla kollektif tarıma geçmeye çalışması olmuştur... Petrol şirketinin millileştirilmesi karşısında İngiltere yönetimi çılgına dönmüştü ve İngiliz dış istihbarat örgütü MI6, İran'ı karıştırmak için hemen harekete geçti. Şüphesiz bu işi tekbaşına başaramazdı ve CIA'yı yardıma çağırdı...

CIA Direktörü olan Allen Welsh Dulles, Dışişleri Bakanı olan küçük kardeşi John Foster Dulles ile birlikte, Anglo- Amerikan petrol şirketlerinin kârları için, halkın geniş desteği ile iktidara gelmiş ve petroleri millileştirmiş olan İran Başbakanı Musaddık'ı 1953'de kanlı bir askeri darbe ile iktidardan indirdi ve Avrupa'ya kaçmış olan Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yi Ağustos 1953'de tekrar eski yetkileriyle tahta oturttu. Sokak çatışmalarında 300'ü aşkın insan ölmüştü. Başarılı darbenin bir bedeli olarak Anglo- Iranian Oil Company'nin petrol tekeli 1955'de kaldırılacak ve petrol gelirlerinin yüzde kırkı Gulf Oil, Standart of New Jersey, Standart of California, Texaco ve Socony- Mobil adlarındaki beş ABD şirketine devredilecekti. Kazancın yüzde 20'si de Royal Dutch Shell'e ve bir Fransız şirketine gidecekti...

Şah oturduğu yerde 1979 yılına dek kalabilecekti. Ülkeye yönelik bazı modernleştirme çabalarının yanında 1962'de sınırlı bir toprak reformu da yapacak olan Pehlevi, 1979'da gerçekleşen ve Musaddık'a yönelik darbenin bir rövanşı gibi olan İran İslam devrimi ile tahtını yitirecekti. İktidarda kaldığı süre içinde ülkesini, CIA'nın ve İsrail gizli servisi MOSSAD'ın yardımlarıyla 1953 yılında inşa edilen ve bu servislerle ortak çalışan İran gizli polisi SAVAK'ın kanlı yöntemleriyle elinde tutacaktı.¹⁶⁹

İkinci dünya savaşı'ndaki Anglo-Amerikan ittifakı, ABD'ye körfezdeki güçlü pozisyonunu kurmada yardımcı olmuştur. ABD bu dönemde, Sovyet karşıtı ittifak sistemleriyle bölgede kontrol üstünlüğünü sağlamaya çalışmış ve bu doğrultuda Sovyet yayılmacılığına karşı Orta Doğu'da bir Savunma Teşkilatı'nın kurulması fikri ile 24 Şubat 1955'te Türkiye ile Irak arasında "Karşılıklı İşbirliği Antlaşması" Bağdat Paktı kuruldu. 5 Nisan 1955'te

¹⁶⁹ URAS, Güngör. "Böyle Geldi Ama Böyle Gidemeyecek", Milliyet 2004

İngiltere'nin üyeliği paktı güçlendirirken 23 Eylül 1955'te Pakistan ve 3 Kasım 1955'te İran'ın pakta dahil olması ile beş üyeli hale gelmiştir. Irak'ta 1958 yılında yaşanan Kasım darbesi, Irak'ın Paktan çıkmasına ve paktın CENTO'ya dönüşmesine neden olmuştur. 12 Mart 1979'da Pakistan'ın ve İran'ın ayrılması ile dağılma noktasına geldi. Türkiye, 13 Mart 1979'da, bu devletlerin CENTO'dan ayrılması kararlarını saygıyla karşıladığını ve bu durumda CENTO'nun bölgedeki işlevini fiilen kaybettiğini, örgütün ilgili anlaşma hükümleri gereğince sona erdirilmesi için gerekli işlemlerin yapılacağını açıklamıştır.¹⁷⁰

Soğuk savaş boyunca bölgede ABD'nin sadık müttefiki olan İran Şahının 1970'li yıllara gelindiğinde, neredeyse ABD savunma sanayini finanse edecek kadar silah alımı yapmakta olduğu ileri sürülmüştür. ABD-İran ilişkilerinin Şah'ın düşüşüne kadar sorunsuz geliştiği belirtilse de İran'ın aşırı silahlanması, İran'daki sol hareketlerin tedricen toplumsal hareketlerin ön saflarını tutar hale gelmesi gibi etkenlerin devrim sürecindeki etkilerinin düşünülmesi gerekir. Şah, Amerikan "*Time*" dergisine verdiği beyanatta "uzun yıllardan beri beni devirmek isteyen muhaliflerimle CIA'nin temas halinde olduğu kanısındayım" ifadelerini kullanmıştır.¹⁷¹

3.2. 1979 Devrimi ve Sonrası

3.2.1. Devrimin Nedenleri ve Devrim

İran devriminin oluşum sürecinde, sosyo-ekonomik sebepler ile iç ve dış politikayı içeren siyasal sebeplerin genel durumunun ortaya konması devrimi ve sonrasındaki İran'ın iç ve dış dinamiklerini betimlemek maksadına hizmet edecektir.

Ekonomik olarak İran'daki devrimin oluşma sürecinde, 1973 petrol krizi ve arkasından ortaya çıkan gelişmeler oldukça önemli rol oynamıştır. Petrol fiyatlarındaki artışla birlikte İran'da hükümetin artan gelirine paralel olarak halkın yaşam standardında da bir iyileşmenin olması bekleniyordu.

¹⁷⁰ YILMAZ, Veli, Siyasi Tarih, İstanbul, Menekşe Kitabevi, 1998, s:269-270.

¹⁷¹ ÖREN, Mehmet Metin, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, Ankara, 1997, s:172.

Gerçekten bu iyileşme ilk başlarda kendisini hissettirmişti. Bu çerçevede OPEC fiyat artışlarının hemen öncesinde, 180 dolar olan kişi başına düşen milli gelir, ertesi yıl 810 dolara ve bir yıl sonra da 1521 dolara çıkmıştı. Bu arada 1970-80 arası dönemde ortalama yıllık büyüme oranı yüzde 11.4 olarak gerçekleşmiştir. Oysa bu oranın sanayileşmiş ülkelerde bile yüzde 3.1 dolaylarında olduğu dikkati çekmektedir. Yine aynı dönemde Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) 17 milyar dolardan 54.6 milyar dolara yükselmişti.

1963'ten 1973'e kadar geçen dönemde hemen hemen toplumun bütün kesimleri rejimden memnun görünmekteydi. Çünkü bu dönemde hızlı ekonomik büyümeye karşılık enflasyonun düşük olmasından dolayı halkın reel gelininde bir artış gözlenmişti. Ayrıca bu dönemde, işsizlik söz konusu olmadığı gibi iş imkanı öylesine boldu ki İran, çalışmak için gelen ve çoğunluğunu Afganlı ve Pakistanlıların oluşturduğu yabancıların akınına uğramıştı. Fakat bu tarihten sonra gelir dağılımı hızla bozulurken, halkın daha iyi bir yaşam standardı yönündeki talepleri de yükselmeye başlamıştır.

Ancak toplumsal olarak bakıldığında, kontrolsüz gelişme ve sektörler arasında düzensiz harcama, ekonomide büyük bir dengesizliğe yol açmış ve toplumdaki istikrarı olumsuz şekilde etkilemiştir. Gerçi zenginlikten herkes pay almaktaydı, fakat bu paylaşımının eşit olduğu söylenemezdi. Yoksul halkın durumu geçmişe göre biraz daha iyi olmakla beraber, gelir dağılımındaki eşitsizlikten dolayı nispi olarak durumları daha da kötüye gitmekte, böyle olunca da sınıflar arası uçurum giderek büyümekteydi. Ekonomik alandaki eşitsizliğin bu şekilde büyümesi sınıflar (Batı eğilimli liberal burjuva sınıfını oluşturan "Boutique" ile çoğunluğunu çarşı esnafının ve orta sınıfın oluşturduğu "Bazaar" arasında çatışmalara yol açıyordu. Hükümet halkın yaşam standardında vaat ettiği iyileşmeyi gerçekleştiremediğinden ülkede hemen herkes durumundan şikayet etmekte ve dolayısıyla ülke çapında genel bir hoşnutsuzluk hüküm sürmekteydi. Gelir dağılımındaki dengesizlik bütün alanlarda kendini hissettirirken petrolden elde edilen gelirin önemli bir kısmı silahlanmaya ayrılmaktadır.¹⁷²

¹⁷² ARI, Tayyar, a.g.e.,s:129-131.

Şah, bu para ile ABD silah ihracatının üçte birini satın alıyordu. İran, silahlarının büyük bir kısmını ABD'den geri kalanını İngiltere, Fransa, İtalya, Kanada ve Sovyetler birliğinden alıyordu.¹⁷³

Devrimi hazırlayan sebeplere siyasi açıdan bakıldığından İran'daki mevcut siyasal yapı, kitlelerin siyasal katılım yönündeki taleplerini karşılayacak nitelikte değildi. Sosyo-ekonomik gelişme ile siyasal gelişme arasındaki dengesizlik İran'daki istikrarın bozulmasında önemli rol oynamıştır.

İran'daki duruma bakıldığında, siyasal gücün Şah'ın elinde toplandığı merkezi bir otoritenin söz konusu olduğu oldukça ilkel bir siyasal yapı ile karşılaşılır. Diğer taraftan ülkede, halkın siyasal katılım yönündeki beklentisi artarken, seçimlerde oy verme ve örgütlü siyasal faaliyetlere katılma ile ilgili demokratik normlar her geçen gün biraz daha azalmaktaydı. Altmış yedi yıllık anayasal hükümet döneminde birkaç istisna dışında doğru dürüst serbest seçimler yapılmamış, yapılanlar da rejime ve sisteme meşruluk kazandırmak için baskı ve kontrollü olarak gerçekleşmişti. Şah, 1977'de çıkarılan bir yasa ile ülkenin tek partili sisteme geçtiğini açıklamış ve "Diriliş Partisi'nin dışındaki bütün partilerin faaliyetlerini yasaklamıştı. Şah'ın tek endişesi belli ki sadece Pehlevi hanedanının devamını sağlamaktı¹⁷⁴

Genel duruma bakıldığında o döneme ait hızlı sosyo-ekonomik gelişme, gerekli siyasal değişikliklerle bütünleştirilmeyince böyle bir sonuçla karşı karşıya kalınmıştır. İran Devrimini Şah'ın iç politikasına olduğu kadar dış politikasına yönelik bir tepkinin sonucu olarak da düşünmek gerekir. İran, ABD'nin doğal müttefiki durumundaydı ve bu çerçevede Amerikan yönetimleri Körfez'deki ulusal çıkarlarını korumak düşüncesiyle bu ülkeye aşırı miktarda silah satmışlardı. Çünkü İran, Körfez'de 1000 km.lik kıyısıyla ve Sovyetler Birliği'nden bölgeye gelebilecek bir tehlike için tampon durumunda olmasıyla stratejik bir konuma sahipti. Dolayısıyla İran'ın bu jeopolitik özelliği ABD'nin Körfez bölgesine yönelik stratejisindeki önemini arttırıyordu.

¹⁷³ YÜCE, Mustafa, Türk-İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul, 1994, s:112.

¹⁷⁴ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:131.

1972’de Başkan Nixon, nükleer silahların dışında Şah’a her türlü konvansiyonel silahın verilebileceğini açıklamıştı. Oysa aynı dönemde ABD, İsrail dışında bölgedeki hiçbir devlete bu şekilde bir açık bono vermemiştir. Nitekim 1973’te petrol fiyatlarının aşırı şekilde artması, Şah’ın silahlanma yönündeki amaçlarını gerçekleştirmesine yardım etmişti. 1977’de İran, ABD’den 6 milyar dolar tutarında silah alırken 12 milyar dolarlık da sipariş vermiştir. Şah, İran’ı dünyadaki sayılı konvansiyonel güçler arasına sokmak isterken, bir taraftan da Körfezin polisliğini yapmak istiyordu. Halbuki İranlıların çoğu ABD’ye bu kadar yakın olmayı bağımsızlığın erozyona uğraması olarak görüyordu.¹⁷⁵

Şah silahlanma nedeni olarak ise şu sebebi açıklıyordu; “Eğer Irak yarın bize saldırırsa ne olacaktır? ABD ve CENTO böyle bir saldırıya karşı bizi desteklemek için bir adım atacak mı? Hint- Pakistan savaşında Hint askerleri Lahor’un birkaç kilometre ötesindeyken, Pakistan zorunlu olarak; ateşkese boyun eğdiğinde CENTO herhangi bir eylemde bulundu mu? Pakistan ile ikili anlaşması olan ABD yardım etti mi ? Hayır. O zaman bizi tehdit eden tehlikelere karşı sınırlarımızın savunmasında kimseye dayanmamız mümkün değildir. Bu nedenledir ki ben ordumuzun güçlü olmasında ısrar etmekteyim.”¹⁷⁶

Şah, ABD’den aldığı bu silahlarla bir taraftan bölgedeki durumunu güçlendirmeyi amaçlarken, diğer taraftan içerde oluşturduğu baskı yöntemiyle, ortaya çıkabilecek muhalefeti kontrol etmeyi düşünmekteydi. Gerçi Şah’ı ayrılıkçı hareketler ve kabile ayaklanmaları geçmişte de uğraştırmış ve bunlar ordunun yardımıyla bastırılmıştı. Fakat bu defa ki öncekilerden oldukça farklı görünüyordu. Üstelik ABD, Şah’ı daha ziyade Sovyetlerin destekleyeceği bir iç ayaklanmaya karşı hazırlamış ve baskı rejiminin kitlelerde ortaya çıkaracağı hoşnutsuzluktan dolayı oluşacak böylesine ulusal bir muhalefeti pek dikkate almamıştı.¹⁷⁷

Bütün bu gelişmelere rağmen devrim esas olarak 1978 Ocağında başlamıştır. Devrimin mimarı Ayetullah Ruhullah Humeyni’dir. Humeyni,

¹⁷⁵ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:133.

¹⁷⁶ ZENGİN İsmail, İran devrimi ve Ortadoğu’ya etkileri, İstanbul, 1991, s:49-45.

¹⁷⁷ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:133.

1963'teki ayaklanmalar sırasında tutuklandı ve dokuz ay hapse mahkum edildi. Politikaya karışmamak sözü ile serbest kalan Humeyni'nin Goma dönmesine izin verildi. Ancak Humeyni, yasağa aldırmadı. Vaazlarında rejime sert saldırılarda bulundu, dini yazılar kaleme alarak iman sahiplerini direnişe çağırdı. Humeyni'nin Şah'a karşı sert tutumu, genç din adamları arasında taraftarlarının çoğalmasına neden oldu. Bunun üzerine Şahlık rejimi, Humeyni'yi 1965 yılında önce Türkiye'ye daha sonra da Irak'ın Necef Kentine sürgüne yolladı.¹⁷⁸

Sürgünde bulunduğu yıllarda Humeyni, Pehlevi Hanedanı'nı şiddetli bir şekilde eleştirdi. 1978'li yılların başında Humeyni, Rıza Şah'ı vatan haini ilan ederek, devrilmesinin şeriatın gereği olduğunu belirtti. Monarşi ve Şah'ın devrilmesini o güne kadar sözleri arasında açıkça belirtmeyen Humeyni, 1978 yılının sonuna gelindiğinde İran'ın İslami monarşiye uygun olduğunu savundu.¹⁷⁹

O zamana kadar hiç kimsenin Şahlık rejiminin yıkılmasını isteyecek yürekliliği göstermemesinden ötürü Humeyni kısa sürede kahraman oldu. Şii İslam'ın şahadetçilik, yas, ahretçilik gibi özel kategorilerini Humeyni devrim arifesinde çok iyi kullandı. Temelini Şii doktrininden alan bir başkaldırı potansiyelinin mevcut olduğu ve ölü seven bir şehadet kültürü geliştiren İran'da Humeyni, Şah'a karşı mücadelede genç İranlıları devrim süreci içerisine çekti. Dinselliği yeniden formüle eden Humeyni, dini, gelenek ve şehadetçilikle de birleştirerek devrimde en iyi şekilde kullandı. Kerbela paradigması'nı yani Şia'nın temel özelliklerinden olan ezilmişlik ve zalimlere karşı ayaklanma şeklindeki aşırı duygunun, her türlü siyasi protesto hareketini beslemesini Humeyni, diğer Şii ilahiyatçılarından daha fazla kullandı.¹⁸⁰

Humeyni, ekim 1978'de Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in tüm politik faaliyetlerini yasaklaması ve Kuveyt'in de kendisini ülkeye sokmaması

¹⁷⁸ NİRUMAND Bahman, İran'da Soluyor Çiçekler, İstanbul: Belge Yayınları, 1988, s.15.

¹⁷⁹ NİRUMAND Bahman, a.g.e, s.28.

¹⁸⁰ AKYOL, Taha, 'Ezilenlerin Yezidi İsyanı,' *Milliyet Gazetesi*, 25.12.1996.

üzerine Paris'e gitti. Humeyni Paris'e gittikten sonra tüm dünya basınını kullanarak dünya çapında bir üne kavuştu.¹⁸¹

Hükümetin, 1978 Ocak ayında Humeyni aleyhinde gayet aşağılayıcı bir açıklamada bulunmasının hemen arkasından Humeyni'nin kitleleri bir gösteri düzenlemeye çağırdığı mesajı "Ettela'at" gazetesinde yayınlanmıştır. Humeyni yayımladığı mesajla "mücadelenin amacının şah rejiminin ve monarşi sisteminin yıkılması ve bunun yerine bir İslam Cumhuriyetinin kurulması olduğunu" belirtiyordu.¹⁸²

Bu bağlamda 1978 yılında Humeyni'nin yayımladığı mesaj üzerine tekrar olaylar başladı ve bunun üzerine sıkıyönetim ilan edildi. 8 Eylül 1978'de Tahran'ın güney mahallelerinde toplanan yüz binlerce kişi şehir merkezine doğru yürüyüşe geçen göstericiler üzerine açılan ateşte hükümete göre 200 , muhaliflere göre ise 4000 kişi ölmüştü. İran tarihine 8 eylül olayları "Kara Cuma ve Kanlı Cuma" olarak geçmiştir. Kara cumadan sonra olaylar hızla gelişti ve diğer kentlere de sıçradı. Şah'ın baskısı ile Humeyni Irak'ı terk ederek 6 Ekim 1979'da Paris'e gitmek zorunda kaldı.¹⁸³

Diğer taraftan Şah, 1978 Aralığında bir Ulusal Cephe politikacısı olan Şahpur Bahtiyar'ı Başbakanlığa getirmişti. Bahtiyar'ın ilk girişimi halkın desteğini kazanmak için ABD'de silah alımlarını durdurmak, İsrail ve Güney Afrika Cumhuriyeti'ne petrol satımına son vermek, siyasal mahkumları salıvermek, İran'ın CENTO'dan ayrıldığını açıklamak ve İran Milli İstihbarat SAVAK'ı dağıtmak oldu. Bahtiyar'ın yaptıklarının bir yıl öncesine kadar hayali bile imkansızken, o gün için sadece geç kalmış bir uygulama olarak değerlendirildi. Bu arada Ulusal Cephe, Şah ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle Bahtiyar'ın Cephe'den atıldığını açıkladı.¹⁸⁴

Şah'ın 16 Ocak 1979'da tatil gerekçesiyle İran'dan ayrılması, başka bir deyişle ülkeyi terk etmesi halk tarafından bir bayram havası içinde kutlanırken, bundan sonra gösteriler Bahtiyar aleyhine yapılmaya başladı.

¹⁸¹ NİRUMAND Bahman, a.g.e., s.41.

¹⁸² ZENGİN İsmail, a.g.e.,s:67.

¹⁸³ YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:114.

¹⁸⁴ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:139.

Öte yandan Şah'ın gidişi en çok o duyu etkilemiştir. Bu kesim Bahtiyar'ı pek sevmiyordu. Dolayısıyla birçok komutan ordudan ayrılmayı tercih ederken, bir kısmı muhalefetin safına geçti ve bir kısmı da ülkeyi terk etti. Bu arada Humeyni, 1 Şubat'ta sürgünde bulunduğu Paris'ten İran'a döndükten dört gün sonra Mehdi Bazargan'ı, Bahtiyar'ın yerini alacak olan geçici hükümeti kurmakla görevlendirdi.

Bundan sonraki gelişmeler şu şekilde cereyan etmiştir. 1979 Martında İslam Cumhuriyetinin kurulması için referanduma gidilmiş ve halkın yüzde 99 oyu ile monarşiye son verilerek İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Geçici Bazargan hükümetinin hazırladığı anayasa taslağının benimsenmemesi üzerine, Ağustos'ta yapılan seçimlerle oluşturulan 73 üyeli Konsey (kurucu meclis) tarafından hazırlanan yeni anayasa Aralık ayında yapılan referandum sonucu kabul edildi ve arkasından 1980 Ocağında yapılan seçimlerle de Ebu-l Hasan Beni Sadr Cumhurbaşkanlığına seçildi. Ancak Beni Sadr'ın Cumhurbaşkanlığı içinde birtakım güç mücadelelerine neden olmuştur. Öte yandan 1980 Mart ve Mayıs aylarındaki genel seçimlerle oluşturulan ilk parlamentoda, 1979 Şubatında aşırı İslamcı grup tarafından kurulmuş olan "İslam Cumhuriyeti Partisi" büyük bir çoğunluk sağlamıştır. Arkasından bu Parti'nin önde gelen liderlerinden Muhammed Ali Rejai Meclis Başkanlığına bir süre sonra da Başbakanlığa getirilirken, hükümette Beni Sadr ile Rejai arasındaki mücadele de 1981 Haziranında Beni Sadr'ın görevden alınmasıyla sonuçlandı. Bu arada İran, 1980 Eylülünde Irak'ın saldırısıyla kendini sekiz yıl sürecek bir savaşın içinde buldu.¹⁸⁵

3.2.2. Devrim Sonrası İran Dış Politikasında Devrim İhracı Yönelimi

Devrim sonrası İran'ın kısa, orta ve uzun vadeli olmak üzere üç temel amaca yöneldiği görülmektedir. Bunlar, kısa vadede içinde İslam Cumhuriyeti'nin savunulması ve rejimin korunması, orta vadede İran'ın bölgesel güvenliğinin sağlanması, uzun vadede ise İslami değerlerin hakim olacağı bir dünya düzeninin kurulmasıdır.

¹⁸⁵ ARI, Tayyar, a.g.e.,s: 140-141.

Bu dönemde, dış politikaya yönelik İran İslam Cumhuriyeti'nin uygulamaya koyduğu ana esaslardan birinin de, İslam ideolojisi adı altında İranlı Şii'lerin kendilerine has yorumlarını içeren sistemin ideolojisini başta Müslüman ülkeler olmak üzere dünya ülkelerine yaymak olduğu görülmektedir.

Humeyni, İran'daki İslam Devrimini, öncelikle komşu ülkelere yayılmasının diğer bir deyişle devrim ihracının kendi misyonu olduğuna inanıyor ve çeşitli konuşmalarında bunun kendileri için zorunlu bir görev olduğuna yer veriyordu. Humeyni, bu devletleri, İslami birer devlet olarak kabul etmediği gibi, bunların da İran tipi bir İslam Cumhuriyeti modelini benimsemelerini istiyordu.¹⁸⁶ Humeyni, devrim ihracatının bir mecburiyet olduğunu şu sözleri ile ifade etmektedir:

“Biz devrimimizi dünyaya ihraç etmeye çalışmalıyız. İhraç etmediğimiz devrim fikrini bir kenara bırakmalıyız, çünkü İslamiyet çeşitli Arap ülkelerini farklı bir şekilde düşünmez. İslamiyet tüm ezilmiş dünya halklarının destekleyicisidir. Diğer yandan, bütün süper güçler ve büyük kuvvetler bizi yok etmek için ayağa kalkmışlardır. Şayet biz kapalı bir çevrede kalsaydık, kesinlikle yenilgi ile karşı karşıya kalacaktır”.¹⁸⁷

Amacının bir İslami Dünya Düzeni kurmak olduğunu söyleyen Humeyni, görevlerinin bunu en son aşamada gerçekleştirecek ve “Ahir Zaman”da gelecek olan “Mehdi”nin (on ikinci imam) yapacağı göreve hazırlık niteliği taşıdığını belirtiyordu. Bu duruma göre, on ikinci imam gelinceye kadar İslam devletleri “Fakih”ler tarafından yönetilecekti. Humeyni'ye göre, İran Devrimi yalnız Şii toplumları ve Müslüman ülkeleri hedef almayıp “ezilen ve baskı altındaki bütün toplumları” hedeflemekteydi. Bundan dolayı devrimin bütün halklar tarafından kabul göreceği ve kolayca yayılacağı düşüncesindeydi. İran'ın amacının evrensel nitelikte oluşu, tüm komşu ülkeleri tedirgin etmekle birlikte, Körfez ülkelerinin monarşik yapıda olması, oldukça kalabalık Şii toplumlarının yanı sıra, bu ülkelerin belli oranlarda İran uyruklu nüfusu

¹⁸⁶ ARI, Tayyar, a.g.e.,s: 151.

¹⁸⁷ YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:119.

içermesi ve birtakım etnik sorunlarla karşı karşıya bulunmaları bu ülkeleri daha duyarlı hale getirmekteydi.

Devrim ihracını İran'ın bölgedeki çıkarları açısından da gerekli gören Humeyni'nin temel hedeflerinin, Basra Körfezi başta olmak üzere Afganistan, Lübnan, Orta Asya ve Sovyet Kafkasya'sı olduğu ileri sürülmekteydi. Sovyetler Birliğinde Azerbaycan ve Türkmenistan, Körfez Bölgesinde ise Irak'ın yanı sıra Suudi Arabistan, Kuveyt ve Bahreyn özel hedefler olarak seçilmişti.¹⁸⁸

3.2.3. İran-Irak Savaşı

Bölgede büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda güdülenen iki devlet, 1970'lerin sonuna kadar, soğuk savaş şartlarının da etkisiyle büyük silahlanma çabaları içine girmişlerdir. İran ve Irak arasındaki tarihten gelen Şatt-ül Arap, kuzey Irak'taki Kürtler, güneyindeki Şiiler ve İran'da yaşayan Araplar vb. meseleler ile 1979 devriminin bölgesel ve küresel etkileriyle, kökeninde bir mezhep mücadelesi olduğu kadar, daha gerilere giden bir siyasi üstünlük mücadelesini içeren sebepler yumağı içerisinde 1980 yılında sekiz yıl sürecek bir savaş başlatılmıştır.

1958 Temmuz'unda Irak'ta monarşinin yıkılmasından sonra İran ile Irak arasındaki münasebetler bir türlü düzgün gitmemiştir. Bu tarihten sonra Irak'ta daima sol rejimlerin hakim olması, Batı'ya dönük bir politika takip eden İran Şahı Rıza Pehlevi'nin hiç hoşuna gitmemiştir. Diğer taraftan, 1970'de İngiltere'nin körfezden çekilmesinden sonra İran Şahı, İran Körfezi (Persian Gulf) dediği Basra Körfezini bir İran gölü haline getirmek istemiş ve bu faaliyetinde de Irak karşısına bir engel olarak çıkmıştır. Bu siyasi mücadelede İran 1961'denberi Irak'ın başına dert olan Kürt meselesini, zaman zaman Irak'a karşı bir koz olarak kullanmış ve Kürt ayaklanmalarını desteklemiştir.¹⁸⁹

Şatt-ül Arap su yolunun kontrolü, Osmanlı İmparatorluğu ile İran Şahlığı arasında da uyuşmazlık konusu olmuş, bu doğrultuda 1823 ve 1837 Erzurum

¹⁸⁸ ARI, Tayyar, a.g.e.,s: 151.

¹⁸⁹ YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:119.

antlaşmaları yapılmış ise de sorun yine de tam olarak çözülememiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra İngiltere'nin desteğiyle kurulan Irak Krallığı ile İran Şahlığı arasında sürtüşme devam etmişti. 1937'de ilgili tarafların katılmasıyla gerçekleştirilen antlaşma ile Şatt-ül Arap'ın denetimi önemli ölçüde Irak'ın eline geçmiş, ne var ki İran, bu antlaşmayı bir türlü kabul edememiş ve sürekli olarak denetimin kendinde olmasını savunmuştur. İran, Irak'ta 1958 ve 1968 darbeleriyle yönetimi tamamen ele geçiren Baas'ın Körfez devletleri üzerindeki olumsuz etkisinden ve darbeler dolayısıyla zayıf durumundan yararlanarak 1969'da 1937 antlaşmasını tek taraflı feshetmiş ve Şatt-ül Arap'ın denetiminin kendisine ait olduğunu açıklamıştır. Diğer taraftan İran, bunu Irak'a kabul ettirebilmek için ABD'den aldığı silahlarla askeri kapasitesini geliştirirken bir taraftan da bu ülkenin kuzeyinde yaşayan Kürtlere silah ve cephane yardımı yaparak Irak'a karşı ayaklanmalarını desteklemeye başlamıştır.¹⁹⁰

6 Mart 1975 yılında Cezayir'de İran ile Irak bir anlaşma yaparak Şatt-ül Arap sınırını kesin olarak çizirken, İran'ın Kürtlere yardımlarını da anlaşma gereği kesiyordu.¹⁹¹

Ancak Saddam zorunlu şartlar altında imzaladığını iddia ettiği bu antlaşmadan hoşnut değildi. dolayısıyla, Irak, İran'da 1979 Şubatında gerçekleşen devrimden sonra ortaya çıkan kargaşa ortamından yararlanarak 18 Eylül 1980'de Cezayir Antlaşması'nı tanımadığını açıkladı. Saddam, İran'ı kesin bir yenilgiye uğratarak bölgede hakim güç haline gelirken, Şatt-ül Arap üzerinde mutlak egemenliği tesis etmeyi, bunu yaparken de Kürtlere yapılan İran desteğini Kuzistan Araplarıyla dengelemeyi düşünüyordu.¹⁹²

1979 Şubat'ında Şahın devrilmesi ve Humeyni rejiminin başlaması ile birlikte Irak-İran münasebetleri hızla kötüye gitmeye başladı. Humeyni rejimi Irak için rahatsızlık verici idi. Çünkü İran'da bir Şii rejiminin kurulması, halkının asgari yüzde 40'ı Şii olan Irak için tehlikeli bir gelişme idi. Kaldı ki, Humeyni daha ilk günden itibaren bütün Arap ülkelerindeki Şiileri ayaklanmaya kışkırtmış ve bununla da yetinmeyerek bir takım yıkıcı

¹⁹⁰ ARI, Tayyar, a.g.e.,s: 193.

¹⁹¹ YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:126.

¹⁹² ARI, Tayyar, a.g.e.,s: 194.

faaliyetlere de girişmişti. Irak lideri Saddam Hüseyin, Milli Meclis'te yaptığı konuşmada Cezayir Anlaşmasını feshederken, bu noktaya şu şekilde değiniyordu “Dinsel çağrı kisvesi, Acem ırkçılığı gizlemek için bir maskeden başka bir şey değildir. Acem ırkçıları din kisvesi altında, Araplara karşı besledikleri kinlerini gizlemeye çalışmakta, din kisvesi bölge halkları arasında ki gericilik ve bölücülük duygularını körüklemekte ve ister bilerek, ister bilmeyerek, uluslararası siyonizmin tasarılarına hizmet etmektedirler.”¹⁹³

Humeyni'nin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte Kuzistan bölgesindeki Araplar özerklik isteğiyle ortaya çıkmışlardı. Araplar özerklik isteklerinin yanı sıra petrol gelirlerinden pay ve siyasal alanda daha fazla temsil edilmelerini istemekteydiler. Şeyh Muhammed Tahir Hakani önderliğindeki Arapların istekleri Humeyni tarafından kabul edilmeyince, 1979 Mayıs'ında Araplarla Devrim Muhafızları arasında Hürremşehir'de çarpışmalar başlamış ve Irak çarpışmalar sırasında Araplara silah ve cephane yardımı yapmıştı. Bu durum İran ile Irak arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştur.¹⁹⁴

Genel olarak bakıldığında, Saddam'ın amacı, İran'daki Şii kökenli İslam Devriminin ülkesindeki etkilerini sınırlamak, 1975 Cezayir Antlaşması ile İran'a bırakmak zorunda kaldığı toprakları geri almak, Şah üzerindeki denetimi ele geçirmek, Kürtler üzerinde kesin hakimiyet kurmak, Kuzistan Araplarının özgürlüklerini kazanmalarına yardım ederek İran'ın bu bölgede sahip olduğu petrol alanlarından mahrum kalmasına yol açmak, ulusal birliği sağlamak ve hepsinden önemlisi bölgede egemen güç haline gelmekti. Irak'ın saldırı açısından böyle bir zamanı seçmesinin arkasında yatan nedenler ise, daha çok İran'ın zayıf olduğu yönündeki değerlendirmeye ilgilirdi. Rehineler Krizi dolayısıyla ABD ile ilişkileri bozulmuş olan ve bu devletin desteğinden yoksun kalan İran, Arap dünyasından da tecrit edilmiş vaziyetteydi.

Irak-İran savaşı 8 yıl sürmüştür. Sekiz yıl boyunca ne Irak ve ne de İran, zaman zaman çok şiddetli muharebeler olmasına rağmen, birbirlerine karşı bir üstünlük sağlayamamışlardır. 22 Eylül 1980'de başlayan savaş Güvenlik

¹⁹³ YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:127.

¹⁹⁴ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:195.

Konseyi'nin 598 sayılı kararını 17 Temmuz 1988'de Irak'ın ve 18 Temmuz 1988'de de İran'ın kabul etmesi üzerine, 20 Ağustos 1988'de bütün cephelerde ateşkesin yürürlüğe girmesi ile sona ermiştir.¹⁹⁵

Türkiye savaşın başından itibaren 'aktif tarafsızlık' politikası takip etmiştir. Yani, tarafsızlığını ileri sürüp her iki komşusuna da uzak durmamış, aksine her ikisi ile de yakın münasebetler içinde olmuştur. Türkiye'nin her iki tarafa da "eşit" muamelesi, savaş sırasında bu iki ülke ile olan ticaret hacmini milyarlarca dolara çıkarmıştır. Halbuki savaştan önce Türkiye'nin bu Ülkelerle ticaret hacmi, petrolün dışında, birkaç yüz milyon doları geçmemekteydi. Her iki tarafın da Türkiye'yi kendi taraflarına çekme çabalarının başarısızlığına rağmen, Türkiye'nin aktif tarafsızlık politikası her iki tarafı da hoşnut etmiş olmalı ki, Irak ve İran, savaşa rağmen sürdürdükleri diplomatik münasebetlerini 1987 Temmuz'unda kesince, her ikisi de menfaatlerinin korunmasını Türkiye'ye, Türkiye'nin Tahran ve Bağdat büyükelçiliklerine tevdi etmişlerdir.¹⁹⁶

İran sınır komşu'su ile yaptığı savaşı kazanamayınca, güneye doğru sürdürmeyi düşündüğü emperyalist planlarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Irak savaşının istendiği gibi sonuçlanamaması, İran İslam devriminin hızını kesmiştir ve içe dönük bir rejim durumuna sürüklemiştir.¹⁹⁷

Savaş sona erdikten bir yıl sonra 4 Haziran 1989'da Humeyni öldü. Humeyni'nin ölümü ile dini liderliğe Ali Hamaney getirildi. Cumhurbaşkanlığı görevine Haşimi Rafsancani seçildi. Bir yandan Irak-İran savaşının sona ermesi arkasından da Rafsancani'nin iktidarı ile İran'ın dış politikasında yeni bir dönem açılmaktaydı. "İslami" İran'ın dış politikasının ana sütunları Temmuz 1988 ile Ağustos 1991 arasında çöktü. Ateşkes'in Temmuz 1988'de Humeyni tarafından kabulü, artık, "Kudüs'e giden yolun Kerbela'dan geçmediğini" gösteriyordu. Bu Ortadoğu'daki statükonun de facto kabulü anlamına geliyordu. Haziran 1989'da Humeyni'nin ölümü devrimci dönemin de sona erdiği anlamına gelmekteydi, halefi Hamaney, büyük Ayetullah

¹⁹⁵ YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:126.

¹⁹⁶ YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:138.

¹⁹⁷ ÇEÇEN, Anıl, a.g.e., s:347.

değildi ve ne politik karizması ne de dini meşruiyeti vardı.¹⁹⁸

Türkiye, İran devrimi sonrası seksenli yıllarda küresel stratejik tercih olarak İran'ın aksine ABD'ye yönelmesinin ortaya çıkardığı gerilim alanının Türk-İran ilişkilerine yansması beklenirken ekonomi-politik ve bölgesel zorunluluklar aksine bir yönelişi beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin yetmişli yılların sonunda yaşadığı yoğun ekonomik krizden sonra benimsediği ihracata dönük ekonomik politikalar Ortadoğu piyasalarını Türkiye açısından stratejik önemi haiz alanlar haline dönüştürürken, İran-İrak Savaşının yol açtığı bölgesel dengeler Türkiye'yi aktif tarafsızlık politikasına yöneltmiştir. İran da Irak ile yürüttüğü savaş şartları içinde batıdaki ikinci büyük sınırını teşkil eden Türkiye ile olan ilişkilerinin gerilmemesine özen göstermiştir. Bu karşılıklı zorunluluklar her iki ülkenin siyasi ve bürokratik elitinde ikili ilişkilerde zaten varola gelen teenni ve ihtiyat politikasının sürmesini sağlamıştır. Bu dönemde özellikle ABD-merkezli olarak geliştirilen İran Azerbaycanı'nın parçalanmasına yönelik senaryolara Türkiye'nin ihtiyatlı ve mesafeli bir tavır sergilemesi küresel ve bölgesel tercihler arasında kurulmaya çalışılan dengenin bir yansıması olarak görülmelidir.¹⁹⁹

3.2.4. Körfez Krizi- Kuveyt'in işgali

90'lı yıllar geldiğinde, Rusya Federasyonu'nun Sovyetler Birliği'nden çekilmesiyle beraber bu ideolojik imparatorluk tarihin tozlu sayfalarına geçmiş ve Ortadoğu'da büyük bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. O zamana kadar Sovyetler Birliği ve Batı blokları arasındaki soğuk dengede yaşamını sürdüren Ortadoğu ülkeleri birden batılı emperyalistlerin hedef tahtası durumuna sürüklenmişlerdir. İşte bu aşamada, Amerika Birleşik Devletleri atak davranarak, bölgede bulunan batılı şirketlerin petrol kuyuları ile İsrail'i güvence altına almak üzere çekiç güç adı altında bir askeri birliği Ortadoğu bölgesine göndermiştir. Ayrıca bölgeye savaş gemileri de gönderen ABD, İran ve Irak 'gibi petrol deyi ülkelerin dışarıdan aldıkları silahlarla kendi çıkarları doğrultusunda bir maceraya yönelmelerini önlemeye çalışmıştır. Ekonomik rakipleri olan Almanya ve Japonya'nın körfez bölgesinde

¹⁹⁸ ROY, Oliver, a.g.e., s:227.

¹⁹⁹ DAVUTOĞLU, Ahmet, a.g.e.,s:431.

mevzilenmesine izin vermek istemeyen Amerika Birleşik Devletleri, bölgeye getirdiği askeri güç ile hem bölgenin yeni egemeni olarak dünyaya kendini göstermiş, hem de bölgenin önde gelen ülkeleri olan Irak ve İran'ın petrol alanlarında yeni manevralara geçmesini önlemiştir. Yeni dünya düzenine geçiş aşamasında ortaya çıkan bu yeni duruma Irak karşı çıkınca, körfez savaşının ikinci etabı olarak ABD-Irak savaşı çıkmıştır.²⁰⁰

İran'la Irak arasındaki ilişkilerde özellikle Humeyni'nin ölümünden sonra hissedilir bir gelişme olduğu gözlenmiştir. Saddam ile Rafsancani arasındaki karşılıklı mektup teatilerinde olumlu ve yapıcı ifadeler kullanılmaktaydı. Irak batı ülkelerinin özellikle de ABD, İngiltere ve İsrail'in yoğun baskısı altında olduğundan müttefik arayışı içindeydi ve güç dengesi sisteminin bir gereği olarak İran'la ilişkilerini düzeltmek istiyordu. Diğer taraftan İran, Irak'la ilişkilerini geliştirerek hem kendine karşı savaş sırasında oluşmuş olan Arap koalisyonu ile ilişkilerini düzeltmeyi amaçlıyor hem de diplomasi yoluyla Şatt-ül Arap sorununu 1975 Cezayir Antlaşmasına uygun olarak çözümlemeyi umuyordu.²⁰¹

2 Ağustos 1990 günü Irak'ın Kuveyt'i işgalinden sonra Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin meydana gelen o kritik ortamda 15 Ağustos 1990 günü İran devlet başkanı Haşimi Rafsancani'ye "Kardeşim" hitabı ile yazdığı mektupta İran'a şu tekliflerde bulunuyordu

- Şatt-ül Arap'ı ikiye ayıran 1975 anlaşması yeniden yürürlüğe girecektir.
- Irak, 17 Ağustos 1990'dan itibaren işgal altında tuttuğu 1500 Km² 'lik İran toprağından çekilecektir.
- 70.000 Irak'lı esir ile 30.000 İranlı esir yine 17 Ağustos'tan itibaren mübadele edilecektir.
- Irak'ın iyi niyetini göstermek üzere, yine 17 Ağustos'tan itibaren İran sınırında bulunan kuvvetler geri çekilecek ve ancak bir miktar sembolik kuvvet bırakılacaktır.

²⁰⁰ ÇEÇEN, Anıl, a.g.e.,s.:348.

²⁰¹ ARI, Tayyar, a.g.e.,s:219.

▪ Irak ve İran, Basra Körfezi'ni bir barış gölü haline getirmek için "İslam ülkeleri çerçevesinde" işbirliği yapacaklardır. Yani Irak, İran'a Basra Körfezi'ni paylaşmayı teklif ediyordu.

İran'ın bu teklife tepkisi, teklifi kabul etmekle beraber, Kuveyt konusunun bundan tamamen ayrı olduğu, Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesi gerektiği şeklinde idi.²⁰²

Saddam, 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesinin ardından bu ülkede kontrolü sağlamlaştırmaya çalışmış ve 8 Ağustos'ta ilhak ettiğini, 28 Ağustos'ta ise on dokuzuncu ili olduğunu açıklamıştır. Saddam Hüseyin Kuveyt'i işgal ederek başlattığı hatalı tutumunu sonuna kadar sürdürdüğünden, sorunun diplomatik yolla çözülmesi de mümkün olmamış ve BM Güvenlik Konseyi'nin 29 Kasım 1990 tarihli ve 15 Ocağa kadar koşulsuz bir şekilde Kuveyt'ten çekilmediği takdirde güç kullanılmasına izin veren 678 sayılı kararı doğrultusunda ABD'nin önderliğindeki çok uluslu gücün 17 Ocak'ta başlayan hava saldırıları 24 Şubat'ta kara harekatına dönüşmüş, Irak'ın 27 Şubat'ta Kuveyt'ten çekilmeye başlaması ve 28 Şubat'ta ABD Başkanı'nın savaşın durduğunu açıklaması ile Körfez Krizinin askeri boyutu sona ermiştir.²⁰³

İran için İslam Devrimi ezilen kitlelerin umudu olarak iktidara gelmiş ama zamanla şah rejiminin otoriterizminin yerini almıştır. Yeni rejim kitlelerin isteklerine karşılık veremediği sürece, daha katı bir din anlayışına yönelerek dinsel düşüncelerle toplumsal ve ekonomik sorunları örtbas etmenin yollarını aramıştır. Şahta toplanan mutlak güç bu kez dinsel önder Ayetullah Humeyni'de toplanıyordu. Şahın ağzından çıkan nasıl kanun ise, dinsel önderin ağzından çıkan da mutlak emirdi. Hanedan monarşisinin yerini din monarşisi almıştı. İslam Devrimi, halkın nefret ettiği Şah'a başkaldırı olarak başlamış ama daha sonra da çağımızın en büyük emperyalist gücü olan ABD'ye karşı çıkış olarak gelişme göstermiştir. Amerikanın Körfez bölgesinde oluşturmak istediği kendine bağlı yeni petrol düzenine şiddetle karşı çıkan İran bir petrol ülkesi olarak kendi çıkarları doğrultusunda bölgede etkinliğini

²⁰² YÜCE, Mustafa, a.g.e.,s:129-130.

²⁰³ ARI, Tayyar, a.g.e., s:228.

korumak istemiştir. Anglosakson petrol tekellerinin İran'ı hedef alan ambargo ve benzeri ekonomik müeyyidelerine karşı, petrol zenginliğinden gerekli payı alamayan, ihtiyaçlarını karşılayacak derecede yararlanamayan İran halkının ABD'ye karşı nefreti giderek büyüyordu. İşbaşına geldikten sonra, batılı ülkelerin sıkıştırması ile kendi ülkesine hapsolup kalan İran İslam rejimi de elinin kolunun bağlanması karşısındaki kızgınlığını ABD'ye karşı halk arasındaki kin ve nefreti yükselterek gidermeye çalışıyordu.²⁰⁴

3.2.5. 11 Eylül Sonrası İran

11 Eylül sonrası İran, ABD'nin '*şeytan üçgeni*' tanımlamasına dahil edilerek, Washington'un sakıncalı bulunduğu ülkeler listesi içine girmiştir. Washington İran'ı, nükleer silah geliştiren ülkeler listesine almış ve zaten siyasi olarak uyguladığı çevreleme politikasının dozajını daha da arttırmıştır. Her ne kadar İran uzun süredir ABD'nin çevreleme politikası içinde kendi nüfuzunu korumaya çalışmaktaysa da, 11 Eylül sonrasında, ABD'nin nükleer silah yapan ülkeler listesine girmesi sonucunda Ortadoğu'da gerilim arttırmıştır.²⁰⁵

11 Eylül sonrası ABD'nin '*Bush Doktrini*' olarak adlandırdığı ve gelebilecek tehlikeleri önceden yok etme olarak özetlenebilecek bu politika sonucunda, ABD hem Afganistan'ı ve hem de Irak'ı işgal etmiştir.²⁰⁶ Bu bağlamda da Irak'ta bulunan güçlü bir ABD varlığı, 11 Eylül sonrasında İran'ı rahatsız etmeye başlamış, İran'da aşağıda da daha detaylı görüleceği üzere, bu çevreleme politikasından Suriye, Rusya, Çin ve Türkiye gibi ülkelerle ittifaklar kurarak aşma politikası içersine girmiştir.

Buna karşılık ABD yönetimi İran'a karşı yüksek profilli bir politika benimsemekte ve Tahran'ı Irak'ta örtülü faaliyetler yürütmekle ve kitle imha silahları üretmekle itham etmektedir. 11 Eylül sonrası Bush iktidarı İran'ın nükleer yakıt zenginleştirme tesislerinin gelişimini göz önüne alarak nükleer silahlar elde etmeye çok yaklaştığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Bush, İran'ın nükleer materyal geliştirmesini yavaşlatmak için ülke üzerindeki ekonomik

²⁰⁴ ÇEÇEN, Anıl, a.g.e., s:349.

²⁰⁵ MANNING Selwyn, 'Two Suns in The Sunset,'www.scoop.co.n2.

²⁰⁶ ZİZEK, Slavoj, Irak Çaydanlığı, İstanbul, Encore, 2004, s.19.

yaptırımları sıklaştırmaktan nükleer tesisleri vurmaya kadar bir seri tedbir almaya yönelmektedir.²⁰⁷

Bu çerçeve de İran'ı 11 Eylül sonrasında çok karmaşık bir uluslararası ilişkiler tablosu beklemektedir. ABD'nin Ortadoğu'daki varlığı ve Ortadoğu'yu Batılılaştırma politikası çerçevesinde İran'a uyguladığı yaptırımların artması ve Tahran'a yapılabilecek bir askeri müdahale, İran'ın farklı uluslararası kombinasyonlar içine girmesine neden olacaktır. Bu ilişkileri analiz etmek için aşağıdaki bölümde Tahran'ın komşularıyla ilişkileri ve 11 Eylül sonrası süreç dahil edilerek anlatılacaktır. Daha sonra verilen bilgiler ışığında İran üzerine gelişebilecek senaryolar sayesinde 11 Eylül sonrası oluşabilecek bu farklı kombinasyonlar analiz edilecektir.

²⁰⁷ ARAS, Bülent, 'Türkiye-İran-Suriye İlişkileri:Ortadoğu'da Bölgesel Politikaların Limitleri,' 2023 Aylık Dergi, sayı 4., 2005, s:1.

4. İRAN'IN KOMŞU ÜLKELER, BÖLGESEL VE KÜRESEL GÜÇLERLE İLİŞKİLERİ

Soğuk Savaşın sona ermesi ve SSCB'nin dağılması ile birlikte küresel tercihlerle bölgesel dengeler arasındaki rasyonel uyumun oluşturduğu istikrar yerini belirsizliğin yanı sıra karşılıklı bağımlılık ile rekabetin dokuduğu dinamik bir konjonktüre bıraktı.

SSCB'nin dağılmasının özellikle Kafkaslar ve Orta Asya'da yol açtığı jeopolitik boşluk alanları Türkiye gibi bir bölge gücüyle İran'ın hem birbirine olan ihtiyacını ve bağımlılığını artırdı, hem de küresel tercihlerle bölgesel dengeler arasındaki çelişkilerin yol açtığı rekabet alanlarını genişletti. ABD'nin İran ve Irak'a uygulamaya başladığı çifte-kuşatma politikası ile Türkiye'nin yeni jeopolitik boşluk alanlarına ABD'nin stratejik ortağı olarak girme tercihi arasındaki paralellik Türk-İran ilişkilerinin rasyonel nitelikli bölgesel ve ikili ilişkiler boyutlarının küresel tercihlerin gölgesinde kalması sonucunu doğurmuştur.

Türkiye ve İran'ın çok yönlü jeopolitik yapılanması bu iki ülke arasındaki ilişkiler, dolayısıyla da Türkiye'nin İran'a dönük politikasının, en azından Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya'yı içerecek şekilde üç kanatlı olması gerektirmektedir. Her iki ülkenin de temelde birer Batı Asya ülkesi konumunda bulunmaları gerek tek tek bu bölgelere yönelik politikalarda gerekse bu bölgeler arasındaki etkileşim alanlarında her iki ülkenin de bir diğerini gözetten politikalar geliştirmesini kaçınılmaz kılmaktadır.²⁰⁸

Bu çerçevede İran'ın bu üç bölge arasında bir geçiş ülkesi konumunda bulunması Türkiye'nin bu üç bölgeyle ilgili politikalarında da İran faktörünü göz önünde bulundurmasını stratejik bir zorunluluk haline getirmektedir. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, dinamik uluslararası konjonktürün bu üç bölge üzerindeki etkileri ve iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi derinliği, Türkiye-İran ilişkilerinin sadece üçüncü taraflarla ilgili küresel tercihlerin sıradan bir uzantısı olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir.

²⁰⁸ DAVUTOĞLU, Ahmet, a.g.e., s:435.

Özellikle soğuk savaş sonrası dönemde İran yönetimi, Bağımsız Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışını uluslararası arenada devam eden yalnızlığından kurtulabilmek için bulunmaz bir fırsat olarak algılamıştır. Uluslararası politikadaki sistem değişikliği ilk planda Amerikan nihai zaferini dolayısıyla ABD ile zıt kutuplardaki ülkeleri zor günlerin beklediğini çağırırsa da, İran için durum genel eğilimden bir miktar farklı gelişmiştir. İran'ın ABD yönetimi tarafından uzun zamandır potansiyel 'fundamentalist tehlike' olarak göz önünde tutulduğu ve 'devrim ihracı endişesi' hatırlanırsa, Sovyet bloğunun çöküşünü takip eden dönemde oluşan güç ve nüfuz boşluğunun İran tarafından doldurulması ihtimali başta ABD olmak üzere tüm Batı dünyasında bir panik oluşturmuştur.

İran, SSCB'nin dağılmasını takip eden süre içerisinde bölgenin yeni haritasının ortaya çıkardığı imkan ve tehlikeleri göz önüne alarak ciddi atılımlar içerisine girmiştir. İran'ın diğer Ortadoğu ülkelerine göre en önde gelen avantajı Orta Asya ve Kafkasya bölgesine rahat geçiş imkanına sahip olmasıdır. İran, jeopolitik üstünlüğü ile Bağımsız Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerine kendi topraklarına geçiş ve altyapı imkanları vaat ettiği kadar bu ülkeler için dış dünyaya yönelik bir köprü olabileceğini de vurgulamaktadır.²⁰⁹

4.1. Kafkasya-İran

SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni durum Türkiye'nin Kafkaslar ve Orta Asya politikalarındaki İran ağırlığını önemli ölçüde artırmıştır. Daha önce NATO-Varşova Paktı ya da Türkiye-SSCB ilişkilerinin doğal ve statik bir boyutu gibi görülen Kafkaslardaki stratejik yapılanma yeni dönemde küresel güç dengeleri ile Türk-Rus-İran bölgesel dengelerinin kesişim alanında şekillenmeye başlamıştır. Bölgeyi kuşatan önemli güçler olarak Türk-Rus-İran çapraz dengelerinin bölgede daha yerel güç niteliğinde bulunan Gürcü-Azeri-Ermeni dengeleri ile olan karşılıklı ilişkisi bölgeyi son derece dinamik çıkar ilişkilerinin seyrettiği bir alan haline getirmiş

²⁰⁹ ARAS, Bülent. "Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu", Avrasya Dosyası, Ankara, Sonbahar 1999, s.238.

bulunmaktadır. Bu bağlamda konuyu iki noktada toparlamak mümkündür. İlki konunun enerji boyutu ve ikincisi ise konunun siyasi ve uluslararası boyutudur.

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması ile ortaya çıkan yeni bağımsız devletler, bölgede devletler arası yeni ilişkilerin kurulması ve yeni dengelerin oluşturulması zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Sovyet Bloğunun çöküşünü takip eden dönemde oluşan güç ve nüfuz boşluğunun İran tarafından doldurulması ihtimali başta ABD olmak üzere tüm Batı dünyasında bir panik oluşturdu. İran, ABD tarafından uzun zamandır potansiyel 'fundementalist tehlike' olarak değerlendirilmekte ve İran'ın devrim ihracından korkulmaktaydı. Azerbaycan Milli Savunma bakanlığı sözcüsü Araz Kurbanov, 1999 yılı Haziran ayında, İran hakkında bu korkuları doğruluyacak açıklamalarda bulunmuş ve İran'ı Azerbaycan içindeki radikal İslami akımları desteklemekle suçlamıştır. Zaman içinde, korkulanın aksine, İran'ın Kafkasya ve Orta Doğu'da kendi modelini yaymak amacı doğrultusunda değil, daha çok stratejik ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda geliştiği görülmüştür. Bunun yanında bölgedeki ülkelerin Azerbaycan dışında Sünni İslam geleneğine sahip olması, Şii İran'ın bölgede İslami akımlar üzerindeki etkisini zaten azaltmaktadır. Diğer taraftan bölge ülkelerine sunabileceği 'İran modeli' de İslami unsurları içereceği için bölge devletleri tarafından kabul görmeyecektir. Bir diğer olguda Kafkas ve Orta Asya Cumhuriyetinin sorunların çözümünde devrimci yollardan çok evrimsel çözüm yollarını tercih ettikleri ve en önemlisi, Batı tipi ekonomik modele geçiş yönündeki karalılıklarıdır.²¹⁰

4.1.1. İlişkilerin Ekonomik ve Siyasi Boyutu

4.1.1.1. İran ve Kafkasya- (Ekonomik Boyutu)

İran'ın Kafkasya ve hatta Orta Asya ülkelerinin ekonomik olarak diğer ülkelere göre en önemli avantajı coğrafi konumudur. 1992 yılında Tahran'da Orta Asya Cumhuriyetlerinin üyeliğe kabul edildikleri ECO toplantısında İran Cumhurbaşkanı Rafsancani,

²¹⁰ ÇOLAK, İhsan, 'Değişen Stratejiler Işığında İran-Türk İlişkilerinde Yeni Gelişmeler,' Avrasya Dosyası, cilt.5, sayı.3, 1999, s. 214.

“Haritada görüldüğü gibi İran, ECO ülkelerini birbirine bağlayan bir konumdadır. Kuzey-güney, doğu-batı, yeni ülkeler-Avrupa, Avrupa Asya doğrultusundaki bütün petrol ve doğal gaz boru hatları, demir yolları, iletişim hatları ve uluslararası hava yolu İran üzerinden olmalıdır” .²¹¹

Diyerek İran’ın önemli stratejik konumuna dikkat çekmiştir. İran’ın önemini belirten bir diğer politik elit ise Dış işleri bakanı yardımcısı Abbas Malekidir. Maleki İran İslam Cumhuriyeti’nin Hazar Denizi ve İran Körfeziyle bir köprü olarak hizmet edebileceğini belirtmiştir.²¹² Taşıma maliyetindeki düşüklük, İran firmalarına Orta Asya pazarlarında rakiplerine oranla %10’luk bir avantaj sağlamaktadır. Orta Asya ve Kafkaslara giden ithalat mallarının taşımacılığı için de İran ideal bir yoldur.

Bu avantajı çerçevesinde, İran’ın Kafkaslar politikasında izlediği politika bölgedeki boşluktan yararlanarak, bölgeye ABD ve yabancı güçleri sokmayarak, kendi petrolünü global piyasada değerlendirmek ve bölge ülkeleriyle ekonomik alanda işbirliği yapmaktır.²¹³ Bir diğer amacı ise ABD’nin çevreleme politikasından kurtulmaktır.

İran bu çerçevede global güçler arasındaki rekabeti iyi bir şekilde kullanmaktadır. Global güçler arasında Kafkasya’da, İran üzerinde bir çıkar anlaşmazlığı görülmektedir. Almanya ve Fransa’nın ABD-İngiltere ittifakından ayrı hareket ettiği bilinmektedir. Japonya ise İran’dan petrol almaya devam etmektedir. ABD’nin İran’ı kontrol altına almak için her türlü yöntemi uyguladığı, gerektiğinde bu ülke ile ticaret yapanları caydırmak için ‘D’Amato’ yasasıyla ticarete sınırlama getirdiği bir dönemde Fransız petrol şirketi *Total* İran ile normal ticari yatırımlara girmekte bir sakınca görmemiştir. Paris, D’Amato yasasından önce de İran havayollarına Boing 727 uçaklarının satışına izin vererek Washington ve Londra’nın Tahran’ı uluslararası sistemden izole etme çabalarını sekteye uğratmıştır. Tahran ise merkezi

²¹¹ EHTESHAMİ, Anoushiran ve Murphy, Emma C., ‘The Non-Arab Middle East States and the Caucasian/Central Asian Republics: Iran and Israel,’ *International Relations*, no.1, 1994, s.82.

²¹² ‘Iran’s Relations With The States Of Central Asia and Transcaucasia’, *Background Brief of Foreign and Commonwealth Office*, London, Foreign and Commonwealth Office, 1998, s:1.

²¹³ Konu daha detaylı şekilde aşağıda Hazar Bölgesi bölümünde anlatılacaktır.

lkeler arasındaki anlaşmazlığı derinleştirmek ve D'Amato (ABD yaptırımı) yasasını delmek için yabancı yatırımcılara son derece kolaylıklar sağlamaktadır.²¹⁴

Tahran'ın bölgesel dengeleri de gözeterek Kafkasya'dan kendisini dışlayan Washington yönetimine karşı Moskova ile işbirliğine gitmesi ABD'yi rahatsız etmektedir. Ocak 2000'de İran ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi sekreteri ile meclis başkan yardımcısı Moskova'da yetkililerle askeri, nükleer ve ekonomik işbirliği konusunda görüşmelerde bulunmuş, İran körfezinde nükleer enerji santrali yapımı, balistik füze ve Tupolev 234'n yeni geliştirilmiş modelinin üretimi alışmaları ABD ve İsrail yöntemlerini rahatsız etmiştir. Tahran yönetiminin Moskova ile gelişen ilişkilerini ise Washington yönetimi Ankara ile işbirliğiyle dengelemeye çalışmıştır.²¹⁵

1979 devrimiyle birlikte İran'dan dışlanan ABD ve İngiltere bu ülkeyle körfez ülkeleri üzerinden dolaylı olarak ticaretlerini sürdürmektedirler fakat Fransa, Almanya, Japonya gibi ülkeleri bu ülke ile yaptıkları ticarete aslan payını aldığı için ABD ve İngiltere'de Tahran'la ilişkileri geliştirmeye başlamıştır.²¹⁶ Shell'in yan kuruluşu olan Shell Exploration ile İran Ulusal Petrol şirketi arasında körfezde günde yaklaşık iki yüz bin varil üretim yapacak bir anlaşma imzalamıştır. Avusturya, İran'da boru hattı yapımı için Tahran'la işbirliğine girerken, Fransız Elf şirketi de Total'ı takip ederek körfezde petrol –gaz arama izni almıştır.

Tahran yönetimi bölgedeki ABD evreleme politikasından büyük güçlerin açığını bularak bir başka deyişle ticaret yoluyla açmaktadır. Bu erevede İran petrol rezervlerini Japonya, Almanya gibi aktörleri kullanarak çevreleme politikasından kurtulmaya çalışmaktadır.

²¹⁴ GÜRSES, Emin, 'Kafkasya'da Uluslararası Rekabet,' Avrasya Dosyası, Cilt. 7, Sayı.1, 2001, s:265-266.

²¹⁵ GÜRSES, Emin, a.g.e, s:266.

²¹⁶ Milliyet, 19 Mart 2000.

4.1.1.2. İran ve Kafkasya Politikası: Uluslararası İlişkilerden Etnik Probleme

İran İslam Cumhuriyeti Sovyetler Birliğinin dağılmasını müteakip Kafkasya'da ortaya çıkan durumu dış politikada hem bir fırsat, hem de bir tehdit olarak algıladı. Bir fırsat olarak gördü çünkü İran da Türkiye gibi iki yüz yıllık Rus tehdidinden kurtulduğu için rahatlamıştı.²¹⁷ Ama, bu durumdan tehdit algılaması daha belirleyici oldu. İran “bir anda” milliyetçi ideolojiye sahip etnik temelli devletlerle komşu olmuştu. Özellikle ilk iki yıl bu tehdit algılaması bölgeye yönelik dış politika önceliklerini belirlemede etkili oldu. Ağustos 1991 'deki darbenin ardından Yeltsin'in güçlenmesinden hoşnut olmayan ve Gorbaçov'un SSCB'nin lideri olarak görevine geri dönmesini destekleyen İran'ın bu tutumu, SSCB'nin dağılmasını daha çok kendine yöneltmiş tehditlerin ortaya çıkması olarak algıladığını göstermiştir.²¹⁸

Orta Asya'dan daha belirgin biçimde, Kafkasya'da milliyetçi ideolojiler (şüphesiz dinsel motiflerle bezenerek) tutunum ideolojileri haline geldi ve ortaya Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan gibi anti-statükocu üç ulus-devlet çıktı. Ama Bu bağlamda konu iki bölümde ele alınacaktır ilk bölümde İranlı Azeriler bölümü incelenecek İkinci bölümde İran-Azerbaycan ve İran Azerbaycanı arasındaki ilişkiler bölgedeki diğer aktörler çerçevesinde incelenecektir.

4.1.2. Etnisitenin İlişkilerdeki Konumu

4.1.2.1. İran Azerileri

İran devletinin geleceğini etkileyecek en önemli meselelerin başında topraklarında çeşitli etnik grupları barındıran İran'ın etnik milliyetçilikle nasıl başa çıkacağı konusu gelmektedir. Bugün, İran'ın nüfusunun yüzde 40'ını oluşturan Fars kökenli insanların yanı sıra İran'da 15'e yakın etnik grubun yaşadığı göze çarpılmaktadır. Bu gruplar içinde nüfusun üçte birine karşılık gelen ve çoğunlukla kendilerini “Türk” olarak adlandırılan İran Azerileri gerek nüfus içindeki payları gerekse de İran pazarına (özellikle Tahran ve

²¹⁷ KARPAT, Kemal H., a.g.e.,s:2168.

²¹⁸ ARAS, Bülent, a.g.m., s:171.

Tebriz`de) hakimiyetleri açısından önemli bir potansiyel güce sahiptirler. Tebriz, Erdebil ve Urumiye bölgelerinde yoğun olarak yaşayan Azeriler başkent Tahran`ın nüfusunun da önemli bir kısmını oluşturmaktadırlar.

ABD`lilerin, İran`daki Azerilerin lideri kabul edilen İranlı muhalif, Güney Azerbaycan Ulusal Uyanış Hareketi`nin lideri Mahmut Ali Çehregani (çehresi kanlı) ile yaptıkları görüşmeler olmuştur. Washington Times`ın (5 Haziran 2003 tarihli) haberine göre, Çehregani, hareketinin amacının İran`daki mevcut rejimin yerine demokratik, laik ve Azerilere belli ölçüde özerklik sağlayacak federal bir sistemin kurulması olduğunu söylemektedir.<sup>219</sup> Pentagon kaynakları ise, görüşme talebinin Çehregani`den geldiğini, ABD`nin bu konuda henüz herhangi bir politik hamleye girişmediğini aslında Çehregani`nin arkasında ABD`yi göstererek gücünü arttırmayı amaçlamış olabileceğini belirtmektedirler.

İslam Devrimi sonrasında İran liderliği, etnik gruplar ve ulusal azınlıkların temsilcilerini hükümete dahil etmiş ancak dil ve muhtariyet konusunda taviz vermeyen bir politika izlemiştir. İran Meclisi`ndeki 292 milletvekilinin 100`den fazlasının Azeri olduğu ileri sürülürken, dini lider Ayetullah Ali Hamaney`in de Azeri kökene sahip olduğu bilinmektedir. Azeriler, bireysel olarak yönetici seçkinler sınıfı içinde yerlerini almışlar, ancak Farslar dışında hiçbir etnik grubun kolektif isteklerine izin verilmemiştir.

Azeriler, Farslar ortak tarih, ortak inanç ve kendilerine sunulan haklar nedeniyle toplumsal olarak kaynaşmış ve üst kimlikleri olan İranlılıkla ön plana çıkan bir grup olmuşlardır. İran Azerilerine alt kimliklerinin daha yoğun olarak farkına vardırıan aslında bir dış gelişme olmuştur. Sovyetler Birliği`nin çözülmesi ve kuzeyde Azerbaycan`ın bağımsız bir devlet olarak ortaya

²¹⁹ Çok etnikli bir yapıya sahip İran`da toplumu aynı potada eritmeye yönelik “İran milliyetçiliği” Şah`la birlikte gücünü yitirirken İslam Devrimi sonrasında bunun yerini dinin aldığı görülmektedir. Bu bağlamda gerek Farsların gerekse de Azerilerin Şii mezhebine bağlı olmasının, bu iki grubu din temelinde birbirine daha da yaklaştırmıştır. Devrim sonrasında İran Anayasası`nın 15`inci maddesinde yer alan hükme göre, anadilleri Farsça olmayanlar her ne kadar okullarında Farsça eğitim görme mecburiyetindeyseler de kendi dilleri ve edebiyatlarını öğrenme ve anadillerinde gazete ve televizyon yayını yapma hakkına haizdirler. Bugün İran`da yasal haklar ile uygulama arasında büyük bir farklılık dikkat çekmektedir.

çıkması İran liderliğini fevkalade ürkütmüştür. Tek başına Azerbaycan`ın varlığının bile İran Azerbaycan`ına etkide bulunacağından ve buradaki milliyetçi hareketi canlandıracağından korku duyulmuştur. İran liderliği içerisinde özellikle üst-düzey politikacı ailelerden gelen Azeriler, Azerbaycan devleti denilen bu 'eski kutsal toprakları' İran'a katmayı ve Azeri parlamentosunu da İran'a taşımayı düşünmüşlerdir. Ancak bu gelişme, İran'daki Azeri nüfusunu daha da arttıracığından ve Azeri nüfusunun siyasallaşmasına katkıda bulunacağından, İran devleti açısından tercih edilmeyecek bir durum olarak görülmüştür.²²⁰

İran Devrimi Azerbaycan'a ihraç edilmeye çalışılmış ve nihayetinde burada İran yanlısı bir rejimin hakim olmasının yolları aranmıştır.²²¹ Devrim ihracı politikasının en önemli sonucu böyle bir gayenin başarıya ulaşip ulaşmamasından çok Kuzey Azerileriyle Güney Azerilerinin amaç ve ülküde birbirlerinden ayrılması ve tek bir vücut olarak hareket etmekte zorlanmaları olmuştur.

BM Özel Temsilcisi Maurice Danby Copithorne'un İran Azerileri konusunda hazırladığı raporda Azerilerin talepleri olarak şu hususlar belirtilmektedir:

- Anayasa'nın 15. ve 19'uncu maddelerinin uygulanması;
- Bir televizyon kanalının Türkçe yayın için tahsis edilmesi;
- Üniversitelerde Azeri Türk dili ve edebiyatı için bölümlerin, Azeri Türkleri kültür merkezlerinin kurulmasının kolaylaştırılması;
- Kültürel muhtariyetin reddedilmesine son verilmesi;
- Kültürel hakları savunan eylemcilerin taciz edilmesi ve hapsedilmesi uygulamasından vazgeçilmesi;
- Azeri dilinin okullarda kullanılmasına ilişkin yasağın kalkması;

²²⁰ KILIÇ, Yavuz, a.g.e., s.40-.44.

²²¹ KILIÇ, Yavuz, a.g.e, s.39.

- Televizyon ve radyolarda, Farsça–Azerice karışımı melez bir dil yerine saf Azerice'nin kullanılması;

- Okullarda, İran halkının, Pers kabilelerinin gelişiyle doğduğunun, Azerilerin, Moğolların istilası sırasında dillerini zorla değiştirmiş İranlı Aryanlar olduğunun öğretilmemesi;

- Azerice coğrafi isimlerin değiştirilmemesi ve çarpıtılmaması;

- Çocukların nüfus kayıtlarının Azerice isimlerle yapılabilmesi.²²²

İran Azerilerinin hem İran'da, demokrasi yönünde yükselen taleplerin önemli bir parçası olduğu hem de İran'da rejim değişikliğine yönelik dış desteğin bir aracı olma durumunda oldukları söylenebilir. Ancak, İran pazarının temel gücü olan Azerilerin aslında İran'daki devrimin de önemli bir güç kaynağını oluşturduğu, bugün ise tutucu unsurları içinde barındırmaya devam ettikleri ve Çehregani hareketinin bile reform taraftarı genç nesille birlikte hareket etmekte zorlandığı bir gerçektir.²²³

4.1.2.2. İran-Azerbaycan ve İran Azerileri: Milli Tehditten- Bölgesel Tehdide

Yukarıda belirtildiği üzere, İran, Azerbaycan'ın varlığıyla diğer Kafkas devletlerine göre daha fazla ilgilendi. Bunun temel nedeni, İranlı Azerilerin yüzünü çevirebileceği bir Azeri ulus-devletinin, İran'ın üç Azeri eyaletinin kuzey sınırında yer almasıydı. İran'ın bu endişesini körüklemek istercesine, Bakü'de iktidarı ele geçiren Milliyetçi Halk Cephesinin dış politika ilkelerinde ilk sırayı İran'ın (ve Ermenistan'ın) "işgal altında" tuttuğu bölgelerin kurtarılması alıyordu. Öyle ki Mart 1989'da kurulmuş olan Halk cephesi lideri Elçibey'in Rus askeri birliklerinin Bakü'den çekilmesi ve Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalmasının sağlanmasından sonra uzun

²²² Aktaran. AYMAN, S. Gülden, "ABD'nin Yeni Orta Doğu Vizyonu ve İran" Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu, İstanbul, Aralık 2003, s:11-14. Bu tip taleplerin İran hükümeti tarafından yerine getirilmemesinin İran'ın devlet ideolojisi olan Fars milliyetçiliği ile bağlantısı vardır. Fars milliyetçiliğine dayalı yürütülen bu politikalarla merkezîyetçi bir yapıya sahip, sadece İranlı olma bilincine ulaşmış, tek bir İran milleti yaratılmaya çalışılmaktadır.

²²³ Aktaran. AYMAN, S., a.g.e, s:11-14.

dönemde İranın İran Azerbaycan'ı ile birleşmeye geleceğini açıklaması, Tahran'ın bölgeye yönelik yeni politikalar geliştirme çabalarını da gündeme getirmiştir.²²⁴

Tehdit ve ortak çıkar alanı olarak gördükleri Azerbaycan'a karşı İran ve Ermenistan işbirliği yapma yolunu seçmişlerdi. Güçlü olmayan bir Azerbaycan'ın her iki ülkenin de çıkarları için önemliydi. İran'ın Kafkaslarda ve Orta Asya'daki politikası şunları kapsamaktadır: İran için bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunu engellemek, bunu başarmasa dahi bu devletin Güney Azerbaycan'ı etkileyerek İran'ın toprak bütünlüğünü ve iç istikrarını bozmasını önlemek, Kafkaslar ve Orta Asya'da A.B.D ve Türkiye'nin daha etkin konuma gelmesini önlemek, Türk Cumhuriyetleri arasındaki işbirliğinin önünü kapamak, Azerbaycan Cumhuriyeti gibi pazarlar kazanmak. Devrim ihracı politikası çerçevesinde kendi rejimini Azerbaycan Cumhuriyeti'nde tesis etmek olmuştur.²²⁵

Ermenistan'la olan çatışmanın sona ermesinden sonra sıranın kendisine geleceğini düşünen İran, resmen bunu yalanlamasına rağmen, Azeri-Ermeni savaşı sırasında Ermenistan'ı desteklemiştir. İran'ın Ermenistan'ı desteklemesinin yukarıda anlatılanlar bağlamında iki önemli nedeni vardı. Bunlardan ilki ABD'nin uyguladığı çevreleme politikasını batılı devletlerde etkin lobisi olan Ermenistan'la aşmak istemesiydi. Öte yandan, İran içindeki Ermenilerin gücüdür. Bu azınlık İran'ın ekonomi ve politikasında oldukça aktiftirler ve Ermenistan'la ilişkilerin iyi olmasını istemektedirler. Bunun yanında Tahran, Ermenistan ile ticari ilişkilerine çok önem vermektedir. Bu amaçla Tahran ile Erivan arasında ticari işbirliği komiteleri kurulmuş ve bu komitelerin çalışmaları neticesinde özellikle Aras Nehri'nin ortak kullanımı ile alakalı projeler geliştirilmiştir.²²⁶ O noktadan itibaren günümüze kadar Ermenistan-İran yakınlaşması gelişerek devam ede gelmiştir. Ama, Ermenistan'ın Laçın'i ele geçirmesinin ardından İran'a sığınan binlerce Azeri sivilin ve onların İranlı Azerilerin üzerinde yarattığı etkinin

²²⁴ GÜRSES, Emin, a.g.e, s:255.

²²⁵ KILIÇ, Yavuz, *İran'ın Azerbaycan Politikası*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, Gebze İleri teknoloji Enstitüsü, 2003, s.44-45.

²²⁶ YILMAZ, Yunus, *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra İran'ın Azerbaycan Politikası*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, s. 51-52.

artmasından sonra, İran Ermenistan'ı frenledi. İki ülke arasında arabuluculuk çabalarına girişen İran, sıcak savaşın durdurulmasına çalıştı. Böylece Azeri-Ermeni savaşı (Ermenistan'ın ilerlemeyi durdurmasıyla) donduruldu.

Azeri-Ermeni çatışması İran için endişelerini giderme ve bölgede etkin bir rol oynayabilme şansı doğurdu. İran'ın başarısı, Ermeni-Azeri sıcak savaşını sona erdirmek ama soruna kalıcı bir siyasi çözüm bulunması çabalarını sabote etmek ve Azerbaycan'ın politik enerjisini bu alana saplanmış halde tutabilmektir. Üstelik İran bu sayede hem Erivan hem de Bakü üzerinde nüfuz sahibi olabilecekti.²²⁷

Bu gelişmenin hemen ardından İran'ın "Şii Kardeşliği" propagandası altında Bakü'yle ilişkileri normalleştirme girişimi başladı. Ama bunun olabilmesi için Rusya'nın Türkiye'ye rağmen gerçekleştirdiği bir darbeye Halk Cephesinin ve Elçibey'in iktidardan düşürülmesi gerekti. Yeni iktidarı Hüseyinov'a ve Muttalibov'a bırakmama becerisini gösteren Nahcivan Başbakanı Haydar Aliyev Bakü'de iktidarı ele geçirdi. Aliyev'in hem söylemde hem de pratikte, İran'a karşı uygulanan milliyetçi politikaları terk etmesiyle, İran-Azerbaycan ilişkilerinde bir dönüm noktası başladı. Hamaney'in Bakü'yü ziyaretıyla zirveye çıkan olumlu hava içerisinde İran, Azerbaycan'da Türkiye'nin ağırlığını dengelemeye çalıştı.²²⁸

Bazı analistlere göre İran'daki Türkçü hareketinin gelişme seyrinden ABD, Elçibey döneminde ürkmüştür. ABD bölgede baskı altında tutulması zor bir lider öncülüğünde bölgeyi kapsayacak bir Türk potansiyel; istememiştir. Elçibeyi sona götüren amillerden birisi de budur. ABD, İran'ın etnik realitesini, demokratik bir İran oluşması için baskı unsuru olarak kullanmış, bölgede jandarmalığı yüklenmek zorunda kalabileceği yeni etnik kaos istememiştir.²²⁹

Ermenistan ile sınır komşusu olan üç Müslüman ülkeden biri olan İran, bu ülkeyi tanıyarak burada diplomatik temsilcilik açan ilk devlet olmuştur.

²²⁷ ARAS, Bülent, a.g.m. s:173.

²²⁸ KARPAT, Kemal H., 'Orta Asya Devletleri, Türkiye ve İran'ın Dış Politikası,' Yeni Türkiye Türk Dünyası, Özel Sayısı 2, Sayı.16 ,1997, s.:217.

²²⁹ KALAFAT, Yaşar, 'Azerbaycan-İran Bağlamında Güney Kafkasya'da Etno-Sosyal Yapı', Avrasya Dosyası, İlkbahar 2001, s:240.

İran'ın bu dönemde, Ermenistan ile ilişkileri teknik ve ekonomik konularda yoğunlaştırdığı ancak Azerbaycan-Ermenistan savaşıyla birlikte ilişkilerde kapalı bir stratejik uyumun izleri görülmeye başlandığı ifade edilebilir.

İran ve Ermenistan 1992 yılında, yıllık 1 milyon metreküp taşıma hacmine sahip 140 kilometrelik bir boru hattı inşa etmek üzere anlaşmışlardır. Bu da 1995 yılında yeniden düzenlenmiştir. Boru hattı Azerbaycan anakarası ile Nahcivan'ı birbirinden ayıran Megri bölgesinden geçerek iki ülkenin kısa sınırı arasında uzanmaktadır. Teknik ve uzman kadroların değişimi ve Aras nehri üzerinde karayolu ulaşımını kolaylaştıracak bir köprü inşaatına karar verilmesinin yanında, İran çeşitli disiplinlerde çalışan bilim adamlarının ülkesinde istihdam edilmesine de imkan vermiş; Ermenistan da buna karşılık olarak ülkesindeki yaklaşık 200 bilim akademisinden İranlıların faydalanmasına imkan sağlamıştır. İran'ın Ermenistan ile geliştirdiği ilişkilerin bu dönemdeki bir başka boyutu da ağır sanayi ve sağlık sektörlerine ilişkin olmuştur. Bu dönemde İran'ın Ermenistan'ın ağır sanayi alanındaki tecrübesinden istifade etmeye çalıştığı ifade edilmektedir.²³⁰

Görüldüğü gibi İran Ermenistan'a güneyden nefes aldırırken, Azerbaycan'a kuzeyden nefes aldırmaktadır. İran- Ermenistan ve Yunanistan ittifakı İran'ı Avrupa'ya taşıma anlamına gelir. Türk Yunan ihtilafı bilinirken, ABD, Yunanistan ve ermeni lobileri tarafından, AB içerisinde faaliyet göstererek batıya açılımı sağlamaya çalışan İran itibariyle AB'nin tutumunu onaylayacaklardır. Öte yandan İran doğal gazının Ermenistan üzerinden Ukrayna'dan batıya açılımı ekonomik dengeleri de etkileyecektir.²³¹

Sonuç olarak, İran Kafkaslarda önemli bir bölgesel güç olarak hem ABD gibi global bir gücün çevreleme politikasından Japonya, Almanya gibi global güçlerle ticaret yaparak kurtulmaya çalışmaktadır. Bir diğer deyişle Tahran bölgede hakimiyet kurmak için global ve yerel güçlerle ilişkiler kurarak ABD'nin politikalarından kurtulmaya çalışmaktadır. Bu politikanın bir diğer ayağı da Ermenistan ile kurulan ilişkilerdir. İran Ermenistan'la ilişkiler kurarak

²³⁰DURDULAR, Ercan, İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası, Avrasya Dosyası, İlkbahar, 1995, s:130.

²³¹ KALAFAT, Yaşar,a.g.m., s:242.

Avrupa Birliği gibi Batılı aktörlerle ilişkiye geçmek istemektedir. Buna karşılık İran'daki Azeri azınlık ve bu azınlığın Kuzey Azerbaycan ile ilişkileri İran'ı korkutmaktadır. Tahran kendi ülkesindeki Azerilerin İran'dan ayrılacağından korkmaktadır. Bu bağlamda da Azerbaycan'a karşı Ermenistan'la ilişkiler kurmakta ve Azerbaycan'ı güçsüz düşürmeye çalışmaktadır. Bunun nedeni ise Bakü'nün gücünü kırarak Azerbaycan'ın İran Azerileri için çekim merkezi olmasını engellemek istemektedir.

4.2. Orta Asya- İran

SSCB'nin dağılması ile birlikte Orta Asya ve Kafkasya'da büyük bir tampon bölge ortaya çıkmış ve bu bölge üzerinde büyük bölgesel güçlerin ve global bölge dışı güçlerin hakimiyet mücadeleleri tekrar başlamıştır. Sovyet İmparatorluğunun çökmesi ile jeopolitik önemi bir kat daha artan bölgenin önemli aktörlerinden birisi olan İran da, kendisini bölgenin diğer iki önemli gücü ile birlikte (Rusya ve Türkiye) bölge dışı aktörlerin bölgedeki nüfuz ve ekonomik mücadelelerinin içerisinde buluvermiştir. Baştaki fırsatların kendi varlığını da tehdit etme durumu, İran'ı bölgedeki güç oyunlarının içine çok hızlı bir şekilde çekmiş ve İran yeni bağımsızlığını kazanmış. Bu ülkelerle genişlemiş olan yeni jeopolitik ve ekonomik pozisyonuyla bağlantılı yeni bir strateji geliştirme gerekliliği içerisinde kendisine en uygun rolü saptamaya çalışmıştır.

4.2.1. İran-Orta Asya Ülkeleri İlişkilerine Genel Bir Bakış

Orta Asya'da yüzyıllara dayanan siyasal ve kültürel nüfuzuna rağmen İran'ın 1991 sonrası Orta Asya politikasına adeta deneyimsiz bir aktör görüntüsü ile çıktığını ileri süren Sadriya, İran'ın Orta Asya stratejisini üç döneme ayırmaktadır: 1. Dönem, 19 yy.'ın 2.yarisından başlayıp Bolşevik İhtilaline ve İran'da Pehlevi Hanedanlığının kurulmasına kadar süren devredir. Bu devrede Rusya her geçen gün Orta Asya'daki etkisini artırırken, İran, daha çok savunma pozisyonunda olup, Orta Asya üzerinde kayda değer bir etkiye sahip değildir. 2.Dönem, Pehlevi Hanedanlığının kurulmasından İran İslam Devrimi'ne kadar olan devreyi içine almaktadır Bu dönemde İran

modernleşerek dünya sistemine entegre olmaya çalışırken, Ruslar da SSCB entegrasyonu içerisinde Orta Asya Cumhuriyetlerini dahil etmeye başlamıştır. İran'ın Orta Asya ile ilişkileri, SSCB politikalarına endeksli olarak gelişmiştir. Başka bir ifadeyle, İran'ın bir Orta Asya stratejisi mevcut değildir. Üçüncü dönemde ise kendi içerisinde ikiye ayrılabilir. 1979-1988 arasını kapsayan üçüncü dönemin birinci kısmında İran daha çok devrim sonrası kurumsallaşma ve yapılanma süreci içerisinde olup, Irak'la uzayıp giden bir savaşın içerisindeydi. Devrimin ilk heyecanı geçmeye başlamakta ve yerini daha gerçekçi bir politika almaktadır.²³² Yine de uluslararası ilişkilerde daha gerçekçi davranmanın gereğini görmeye başlayan İranlı liderlerin Orta Asya'ya yönelik politikaları Gorbaçov'un SSCB'yi dağıtmasına kadar söz konusu değildir.

İran, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte temkinli bir şekilde Orta Asya ile ilişki kurmaya başlamış ve bunun için de adeta Rusya'dan onay almıştır. Kasım 1991'de İran İslam Cumhuriyeti Dış İşleri bakanı Ali Akbar Velayeti, Gorbaçov ve Yeltsin ile Moskova'da yaptıkları iki ayrı toplantı sonucunda, 8-10 milyar Dolar'lık bir Pazar olarak ifade ettiği Orta Asya cumhuriyetlerine (OAC) yönelik İran dış politikasını oluşturmaya başlamıştır.²³³

Her ne kadar bu toplantıların detayları basına verilmişse de, İran bundan sonra OAC'yle ilişkilerinde Moskova ile olan stratejik bağlarını korumaya özellikle dikkat edecektir.

İran'ın bölgeye ilgisi, " güvenlik, siyasi ve ekonomik menfaatler" olarak üç genel başlık altında toplanmakta, İran bu menfaatleri çerçevesinde OAC ile ilişkilerini kurma ve geliştirme politikası izlemektedir.²³⁴ İran'ın bölgedeki Stratejik çıkarları ise şu şekilde ifade edilebilir.²³⁵

²³² MODJTABA, Sadria, "Iranian Strategies in Central Asia", I, Kobari and M.H Glantz (der), Central Eurasian Water Crisis: Caspian, Aral, and Dead Seas, United Nations University Press, New York, 1998, s:85-88.

²³³ OKTAY, Hasan, Batı'ya Yanaşan İran, Strateji, 95/1, s:130.

²³⁴ Daha sonra detaylı bilgi için bkz. EDMUND, Herzig, Iran and Former Soviet South, Royel Institute of International Affairs Publications, Londra, 1995, s:3.

²³⁵ FAIRBANKS, C., FREDERICK, Starr., C.R., NELSON, WEISBRODE, K., Strategic Assessment of Central Eurasia, Central Asia- Caucasus (SAIS) Publications, Washington DC, Ocak 2001, s:73-74.

- Bölge ülkeleri ile ilişkiler kurarak, ABD'nin çevreleme politikasından ve uluslararası siyasal yalnızlıktan kurtulmak,
- Komşularının istikrarı açısından da ehemmiyet araz eden kendi sınırlarının güvenliğini sağlamak, İran devrimini, ABD ve İsrail karşıtlığı politikaları Batıya ve Güneye yönelik kullanmak.
- Özellikle Türkmenistan, Kazakistan ve Ermenistan'la ticari ve ekonomik ilişkilere dayanan, olumlu siyasi ilişkiler geliştirmek.
- Rusya ve Türkiye ile ilişkilerini seviyeli bir şekilde geliştirerek devam ettirmek.
- Pakistan, Suudi Arabistan ve Özbekistan'ın varlıklarını ve etkilerini dengeleyici politikalar izlemek.
- Yeni enerji boru hatlarının açılması suretiyle enerji sevkiyatını sağlamak ve enerji temelli sanayi sektörlerini geliştirmek.
- İran'ın ekonomik etkisini ve gelişimini engelleyici ABD politikalarını aşmak.
- İran'ın uluslararası iş birliğini arttırmak için AB, Çin ve Japonya'yla ilişkilerini güçlendirmek.²³⁶

İran, bölgenin yeni haritasında önemli bir yere sahip olmasını, bu konudaki avantajlarını kullanmaktaki heveslerini kamçılayıcı bir etken olarak algılamaktadır. İran'ın en önde gelen avantajı Orta Asya'ya rahat geçiş imkanına sahip olmasıdır. İran, jeopolitik üstünlüğü ile Türk Cumhuriyetlerine kendi topraklarına geçiş ve altyapı imkanları vaat ettiği kadar bu ülkeler için dış dünyaya yönelik bir köprü olabileceğini de vurgulamaktadır.²³⁷

Bu doğrultuda Rafsancani, yeni bağımsız devletlerin Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (ECO) dahil edildiği 16-17 Şubat 1992 tarihli Zirve Konferansı'nda yaptığı konuşmada İran'ın, kuzeyinde ortaya çıkan yeni alana ilgisini ve bu bölgeye ilişkin iddiasını şu sözlerle ortaya koymuştur; "İran, haritada görebileceğiniz gibi ECO ülkelerini birbirine bağlamaktadır. İşbirliği kesinlikle İran üzerinden sağlanmalıdır. Kuzey ve Güney, Doğu ve Batı, bu ülkeler ile Avrupa, Avrupa ile Asya arasındaki bütün bağlantılar, petrol ve gaz boru

²³⁶ EROL, Mehmet, S., 'İran'ın Orta Asya Politikası : Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu Ya Da Ava Giden Avlanı' Stratejik Analiz, sayı 28, Ağustos 2002, s:70.

²³⁷ ÇOLAK, İhsan, a.g.e., s:212.

hatları, demiryolları, iletişim hatları ve uluslararası havayolları hepsi İran'dan geçmelidir."²³⁸

Türkiye, İran ve Rusya bölgede rakip çıkarları olan güç merkezleridir. Türkiye'nin askeri ve siyasi gücü siyasi bir nüfuz alanı oluşturabilmek için yeterli değildir. Türkiye kendini daha ziyade Türkçe'nin farklı lehçeleri ile konuşan toplulukların lideri olarak görmek istemektedir. Bu noktada kendisini modern, laik, piyasa ekonomisine sahip cazip bir ülke olarak sunmaktadır. İran ise kendisini M.O. 500'lerin Pers imparatorluğunun etkisinde görebilir. Pers imparatorluğunun sınırları içinde bu gün İran'ın yanı sıra Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan, Suriye, Türkiye, Irak, Kafkasya, Lübnan ve İsrail gibi devletler yer almaktadır. İran, Türkiye'nin modern devlet sunumuna karşı kendisini İslam dininin temsilcisi olarak sunmuştur.²³⁹

İran, Orta Asya'sının kültürel olarak İranlı olduğunu ilk mirasına dönmesi gerektiğini iddia etmektedir. Ancak bu çağrı Farsça konuşan ama Sünni olan Tacikistan'da ve Şii ama Türkçe konuşan Azerbaycan'da bile dikkate alınmamıştır.²⁴⁰

İran Orta Asya'da etkin olabilmek için rejim ihracından vazgeçerek çok yönlü ilişkilere girişmiştir. Coğrafi yakınlık kozunu çok iyi kullanarak bölge ülkelerinin dışı açılımında etkin rol oynamaya çalışmaktadır. İran rejim ihraç etmesinin önündeki engelleri çok iyi görerek bu iddiasından vazgeçmiş görünmektedir. Bu ülkeler, İran'ın en etkin olduğu Tacikistan dahil olmak üzere sünnidirler, Şii olan Azerbaycan'da da dini duygular çok zayıftır.

Aynı zamanda İran, Rusya ile rasyonel çıkar ilişkisine girerken bölgenin iç yapısını ve dengelerini iyi etüt eden bir yaklaşım sergilemiştir. Bu şekilde islami gelişimden korkan siyasi elitin bile İran karşıtı politika izlemelerini sağlamıştır.²⁴¹

²³⁸ EHTESHAMİ, Anoushiran ve MURPHY, Emma C., 'The Non-Arab Middle East States and the Caucasian/Central Asian Republics: Iran and Israel,' International Relations, No.1, 1994, s:82.

²³⁹ BRZEZİNSKİ, Zbigniew, Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere, İstanbul, Sabah yayınları, 1998, s:124-125.

²⁴⁰ KARPAT, Kemal H., a.g.e.,s:2169.

²⁴¹ DAVUTOĞLU, Ahmet, a.g.e., s:917.

İran yeni cumhuriyetler ile olan ilişkilerinde de köklü değişiklikler geçirmiştir. Önceleri bir nüfuz alanı olarak gördüğü bu cumhuriyetlere ideolojik model sunma düşüncesinden vazgeçmiş, ekonomik alanda gücünü arttırarak bölgenin önemli bir unsuru olarak dengelerde yerini alma çabalarına girişmiştir. Yeni nüfuz alanının ortaya çıkışı ile hem yeni devletlerden faydalanma, hem de toprak bütünlüğüne sahip çıkabilme açılarından yeni stratejiler üretmek gündeme gelmiştir.

İran'ın sunacağı modelin, bölgede kabul gören seküler-demokratik İsrail ve Türkiye modellerinin tersine özünde siyasal İslam'ın yer aldığı bir stratejiyi esas alacağı düşünülmekteyse de, bunun böyle olmadığını zaman göstermiştir. Ancak İran, Türk Cumhuriyetlerine İslami meselelerde çok dikkatle yaklaşmakta, Türkiye ve Mısır gibi laik ülkelerin, Pakistan ve Malezya gibi yeni-İslamcı devletlerin ve Sünni ağırlıklı Suudi Arabistan'ın kendisine göre nispi nüfuz kolaylıklarını dikkate almaktadır. Ayrıca, İran'ın farkında olduğu bir diğer gerçek, Türk Cumhuriyetlerinin sorunlarının çözümünde devrimci yollardan ziyade kademeli ve evrimsel çözüm metotlarını tercih ettikleri ve en önemlisi Batı tipi ekonomik modele geçiş yönündeki kararlılıklarıdır. İkinci tercih, öte yandan, Humeyni sonrası İran'ının yabancı olmadığı bir gelişmedir.²⁴²

İran'ın Özbekistan ile ilişkileri daha çok ekonomik alanda cereyan etmiştir. Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov, ülkesi için belirlediği rotanın işaretini birkaç kez vermiştir. Nitekim, Kerimov'un, "....şüpheye yer bırakmadan söylemek istediğim, öncelikle laik / medeni bir toplumsal kalkınma yolu olan Türk tarzı kalkınma bizim için daha fazla kabul edilebilir olandır. Türkiye'nin deneyimini temel alarak, kendi kalkınma hamlemizi gerçekleştirmeliyiz, İran modeli bizim için kabul edilebilir değildir... bana Öyle görünüyor ki bu tüm Türkistan'ın ortak fikridir. . ." şeklindeki sözleri bu yönelimin işareti olarak görülmelidir.²⁴³

Özbekistan'ın bu tavrında, ülkesinin jeopolitik konum itibarıyla siyasal İslami hareketlerin yeşerme imkanı bulduğu Tacikistan ve çeşitli İslami

²⁴² ÇOLAK, İlhan, a.g.e., s:211.

²⁴³ EHTESHAMİ, Anoushiran ve MURPHY, Emma C., a.g.e., s:91.

örgütlerin güç sahibi olduğu Afganistan coğrafyalarına yakın oluşu, ayrıca siyasal İslami hareketlerin Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'a nazaran Özbekistan muhalefetine de önemli bir yer edinmiş olması gibi faktörlerin etkisi olduğu söylenebilir. İran yönetimi de, Özbekistan'ın Tahran yönetiminin siyasal İslam eksenindeki manevralarından ve bunların ülkelerinde uygulama imkanı bulması ihtimalinden duyduğu rahatsızlığın farkında olarak politika belirlemiş görünmektedir.

Bununla birlikte Özbekistan, İran ile ekonomik zeminde ilişkiler geliştirmiş, ticaret ve teknik yardım konularında ilerleme kaydetmenin yollarını aramıştır. Özbekistan'ın bu eğilimi İran tarafından karşılık görmüş ve Kasım 1992'de Özbekistan ve İran arasında ekonomi, endüstri, bilim ve teknoloji alanlarında ortak projeler gerçekleştirilmesi, telekomünikasyon, bankacılık ve finans, merkez bankaları arasında işbirliği, özelleştirme ve yabancı doğrudan yatırımlar gibi konularda anlaşmaya varılmıştır. İran, Özbekistan ile ilişkilerinde çok fazla tarihi ve kültürel unsurlara vurgu yapmamış, Buhara ve Semerkant üzerindeki Özbek-Tacik anlaşmazlığından özellikle uzak durmaya çalışmıştır.²⁴⁴

İran'ın bu bölgede ilişki kurduğu diğer iki devlet ise Afganistan ve Pakistan'dır. İran çoğu zaman bölgede Pakistan'ın gücünü dengelemek için çabalamaktadır. Afganistan ise bu iki aktörün çarpıştığı bir alan olmuştur. Aşağıda bu iki ülkenin İran'la ilişkileri irdelenecektir.

4.2.2. İran'ın Afganistan ve Pakistan'la İlişkileri

İran'ın tarih boyunca Afganistan'la ilişkileri olmuştur ama İran İslam rejimi ve Pakistan'ın kuruluşuyla beraber, Tahran İslamabat ile çoğu zaman Afganistan üzerinden –pozitif veya negatif– ilişki kurmuştur. Bunun nedeni ise hem İran, hem de Pakistan için Orta Asya'daki güç merkezlerinin en önemli odak noktalarından birinin Afganistan olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede İran ile İslamabat'ın ilişkilerini belirleyen genelde Afganistan olmuştur. Bu bölümde Afganistan-İran ve Pakistan ilişkileri incelenecektir.

²⁴⁴ ARAS, Bülent, a.g.e., s:174.

Pakistan ile İran'ın ilişkileri Şah zamanında İran'ın jeo-stratejik çıkarları yüzünden iyi gitmekteydi. Bu bağlamda, 1971 yılının başında Bengladeş'in bağımsızlığı ile birlikte İran, Hürmüz Boğazı'nın doğu kısmının güvenliği konusunda endişeye kapıldı. Aynı yıl Pakistan'ın Belüçistan Vilayetinde karışıklıklar çıktı. O dönem İran'ın dış politikası ve bölgesel stratejisinde Şah Rıza Pehlevi'nin şahsi kanaatinin hakim olduğu kuşku götürmez gerçektir ve Şah, İran'ın çıkar alanının genişliğini abartıyordu. Bu ise ülkenin olanakları ve çıkarlarına karşı tehditleri gerçekçi değerlendirmeyi engelliyor ve İran'a inanılmaz maliyet yüklüyordu. İran sırf Hürmüz Boğazı'nın güvenliğini sağlamak için Pakistan'ın güvenliği ve toprak bütünlüğünü sağlama garantisi verdi ve İslamabat'a sınırsız yardımlarda bulundu.²⁴⁵

Ekonomik yardımların yanında, Pakistan'ın komşularıyla olan anlaşmazlıklarından da İran'ın yardımı oldu. İran, Hindistan'a ucuz ve kolay şartlarda petrol vererek, bu ülkeyi Pakistan'a olan ilişkilerinde ılımlı davranmaya teşvik etti. İran Belüçistan problemini ciddiye alıyordu. 1971 savaşı Pakistan'ın iç karışıklıklarının artmasına neden oldu. Özellikle Peştünistan ve Belüçistan bölgelerinde ayrılıkçı hareketler başladı. Bu sırada Karaçi'deki Irak elçiliğinin Belüçistan'daki asilere önemli miktarda silah sağladığı skandalının ortaya çıkması Tahran için talihsiz bir olaydı. Ayrıca ABD'nin savaşta CENTO üyesi olan Pakistan'a yardımda isteksiz davranması ve Yeni Delhi Yönetimi'nin Moskova ile yakınlaşması, Tahran'ı iyice tedirgin etti. Tahran'a göre Pakistan'ın birimlere bölünmesi, Rusların, İran'ı kuşatmaya alma planının bir parçası idi. Bunun için 1972 yılında Tahran'ın, Pakistan'a yapılan her saldırının İran'a yapılmış bir saldırı sayılacağı açıklaması yadırganmayabilir.²⁴⁶ Bu durum 1980'deki Sovyetlerin Afgan işgaline kadar devam etmiştir.

4.2.2.1. Afgan-Rus Savaşı:

1979'da İran Devrimi gerçekleşirken Afganistan da Sovyetler Birliği tarafından işgal edildi. İran'ın Afganistan'la ilk münasebetleri de bu zaman başladı. Sovyet büyük elçisi 1979 yılında İran'ı ziyaret etmesi ve Sovyetlerin

²⁴⁵ 'Arab Oil and Gas,' OECD 1977 Review, vol. 111, no.75, Nov.1974.

²⁴⁶ Zonouzi, Sadegh M., a.g.e., s. 27.

Afganistan'ı işgali konusunda İran'ı bilgilendirmek ve Humeyni'nin görüşlerini almak için Tahranı ziyaret etti.²⁴⁷

Her ne kadar bu dönemde büyük elçi Sovyetlerin Afganistan işgaline destek almak için geldiyse de, Tahran'ın desteğini bu konuda görememiştir. İran Afganistan'ın işgalini kınamış ve Afgan Müslümanlarının durumlarından üzüntü duyduklarını belirtmişlerdir. Bu açıklama İran'ın stratejik çıkarlarıyla bağlantılıydı. İran'ın bu açıklamasındaki sebep, Tahran'ın bütün Müslümanları temsil ettiği iddiasıydı. Her ne kadar bu sivri açıklamalar Moskova'ya karşı yapıldıysa da, İran'ın ABD'nin ekonomik ve politik baskılarını dengelemek için Sovyetlere ihtiyacı vardı ve zaten Tahran'da kendi içindeki iç karışıklıklarla uğraşıyordu.²⁴⁸ İran-Irak sınırındaki çatışma ise Tahran'ın, devrimin ilk yıllarında Afganistan'la ilgili aktif bir politika yapmasını engelliyordu. Her ne kadar durum Tahran açısından böyleyse de, Tahran olayların akışından kendini kurtaramamıştır. Sovyetlerin Afgan işgalinden kaçan 2 milyon Afgan mülteci İran'a sığınmıştır. İran ise bu mültecilere yemek ve barınak yardımı yapmıştır.²⁴⁹

Afgan savaşının getirdiği bir diğer husus ise Rusları Hürmüz Boğazı'nın 300 mil yakınına kadar getirmiş olmasıdır. Bu durum 1970'li yılların bütün stratejik önceliklerini alt üst etti. Pakistan bu durumda Batı ile ilişkilerini yakınlaştırdı ve böylece hem Batı ve hem Suudiler, Pakistan'ın yanı sıra Afgan Mücahitlerine de yardım etmeye başladılar. Pakistan Afganistan'dan kaçan mültecilere silah ve eğitim yardımıyla bulunmuş ve Afgan Mücahitleri'nin veya Amerikan başbakanı Ronald Reagan'ın deyişiyle 'özgürlük savaşçıların' güçlenmesine yardımcı olmuşlardır. Pakistan'ın ABD ile birlikte mücahitlere yardımının sebebini 3 kategoride toplamak mümkündür. Birincisi, Pakistan özgür bir Afganistan isteyerek Kabildeki Komünizm sonrası kurulacak hükümet üzerinde etki yapmak arzusundaydı. İkincisi İslamabat, Pakistan etkisindeki bir Afganistan senaryosuyla düşmanı Hindistan'a karşı Afganistan'ı tampon olarak kullanmak istemekteydi.

²⁴⁷ VINOGRADOV, Vladimir, 'Audience at Dawn: Qom Residence of Ayatollah Khomeini, 27 December 1979,' International Affairs, Nisan, 1991.

²⁴⁸ O dönemde İran Kürtleri, Şah yanlıları ve aşırı Marksist guruplar devletle çarpışıyorlardı.

²⁴⁹ MACKENZIE, Richard, 'The Price of Neglecting Afghanistan: the Succession,' New Republic, 14-21 Eylül, 1998, s.26.

Üçüncüsü ise Pakistan İran asırlı Taciklere ve Afgan Şii'lerine karşı Paştunları kullanarak Afganistan'daki İran etkisini kırmaya çalışmaktaydı.²⁵⁰

Buna karşılık, bu sırada İran'da Batı karşıtlığı gitgide artmaya başlıyordu. Ancak bu ilk başlarda Tahran'la İslamabat arasında bir çelişki yaratmadı. İran 1987-1988 yıllarında Afganistan'da daha aktif roller üstlendi ve Afgan mücahitlerine yardım edip, onların İran'da faaliyet göstermelerine olanak tanıdı. Fakat Pakistan'ın, ABD ve Suudlarla işbirliği İran'ın İslamabat'a karşı temkinli yaklaşmasına yol açmıştır.

Sovyetlerin dağılması ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışıyla bu ülkelerdeki petrol ve gaz önem kazanmıştır. Bu bağlamda her iki ülke içinde Afganistan'ın önemi bir nebze daha artmıştır. Bu çerçevede Pakistan, bu yeni Cumhuriyetlerdeki gaz ve petrolün Afganistan'dan bir koridor açarak dış dünyaya nakil etmek istemektedir. Buna karşılık İran ise bu hattın İran üzerinden geçmesini talep etmektedir. Her iki aktörde, bu bağlamda Afganistan için perde arkasında mücadele etmişlerdir. İslamabat Taliban'ı, İran Jamayat-i İslami ve Hezb-i-İslami'yi gibi iki gurubu destekleyerek birbirleriyle perde arkasından çarpışmışlardır. Taliban ve perde arkasındaki Pakistan bu gizli savaştan galip olarak çıkmış ve Taliban iktidara gelmiştir.²⁵¹

Tabii bu durum Tahran'da hayal kırıklığı yaratmış ve İran'la Afganistan arasında bir güvenlik sorunu haline gelmiştir. Hatta bu durum, Taliban'la Tahran'ın arasının gerginleşmesine kadar gitmiştir. Tahran'ın Taliban'ı istememesinin nedenini iki noktada toplamak mümkündür. Bunlardan ilki etnik ve dinsel farklılıktır. Taliban Paştunca konuşan Sünni Afganlardır ve Afganistan'daki şii'leri ve İran asıllıları müslüman olarak görmemektedirler. Afganistan-Rusya savaşında mücahit kuvvetleri toplumun her kesmini kendi içlerine davet etmişlerdir. Belirli bir zaman sonra Pakistan'da medrese eğitimi görmüş Ortodoks Suni İslamcı olan Paştunlar hareketinin başına geçmişler ve Şii'leri Müslüman olarak görmemişler ve hatta birçoğunu öldürmüşlerdir.²⁵² Örnek vermek gerekirse Taliban bir İran azınlığı olan

²⁵⁰ TROCK, Adam, 'The Politics of the Pipeline: The Iran and Afghanistan Conflict,' Third World Quarterly, No.20, Sayı.4.

²⁵¹ TROCK, Adam, a.g.e., s.25.

²⁵² İnsan Hakları İzleme Komitesi bu sayının 2000-5000 arasında olduğunu belirtmiştir.

Hazarlara, Suniliğe geçmelerini ve gayri Müslümler gibi vergi vermelerini istemişlerdir. Aksi Takdirde Hazarları öldüreceklerini ya da İran'a göç ettirecekleri tehdidinde bulunmuşlardır. Bu durum Taliban ile İran arasını açan önemli sebeplerden biridir.

İki aktörün arasını açan bir diğer konuda İran açısından Taliban'ın Orta Asya'yı istikrarsızlaştırıcı bir unsur olmasıdır. Afganistan'a göç eden göçmenlerinin Talibanlar tarafından ülkelerine gönderilmeleri, Şii azınlığın hor görülmesi ve toplu veya bireysel olarak öldürülmeleri, bu istikrarsızlaştırıcı unsurlardandır. Ama bu hususlardan daha önemlisi iki ülke arasındaki petrol ve gaz borusu yarışdır ve bu çatışmanın ana nedeni bu boru hattının dünya pazarlarına İran'dan mı yoksa Afganistan'dan mı geçeceği sorusudur. Bu çerçevede ABD ve Pakistan hükümeti boru hattı açısından Afganistan yolunu tercih ettikleri için bu iki ülkede İran'la sorunlar yaşamaktadır. Bu konu aşağıda daha detaylı olarak açıklanacaktır.

4.2.2.2. Boru Hattı Politikası

Sovyetlerin yıkılması, Türkiye, İran gibi bölgeye hakim birçok aktör tarafından birbirleriyle rekabet alanı haline gelmiştir. İran'ın Ortadoğu ile coğrafi, tarihi, kültürel ve dil bağları Tahran'a Pakistan'a göre avantaj sağlamaktaydı. Bir önemli noktada Tahran'ın Orta Asya'ya direkt açılabilirken, Pakistan bölgeye Afganistan'dan koridor açarak gitmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden İran etkisini kırabilmek için Pakistan ve ABD Taliban'ı desteklemişlerdir.

Sovyetlerin yıkılışından sonra ortaya çıkan Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan gibi Cumhuriyetlerde gelebilecek trilyonlarca dolarlık gaz ve petrolün hangi rotadan dünya pazarlarına açılacağı bir sorudur. Bunun petrol ve gaz şirketleri açısından iki kriteri vardır: ticari ve jeo-politik. Birincisi önemli olsa da ikincisi oldukça önem arz etmektedir. Aslında bu boru hattının İran'dan geçmesi petrol şirketleri açısından daha az maliyetlidir. Fakat ABD'nin Tahran'a uyguladığı çevreleme politikası dolayısıyla bu var olması zor bir ihtimaldir ama yukarıda görüldüğü gibi bu iki aktörün dış politikası Afganistan/Taliban bağlamında çatışmaya yol açmıştır.

Buna karşılık bir diğer yol ise Rusya hattıdır ama ABD, bu ülkeye petrol ve gaz üzerinde tekel kurmaması için bu yola sıcak bakmamaktadır.²⁵³

ABD'nin savunduğu bir diğer yol ise Bakü-Ceyhan boru hattıdır. Bu hat ABD tarafından üzerinde lobi yaptığı bir proje olmasına rağmen gaz ve petrol şirketleri bu yola da maliyetinden dolayı çok sıcak bakmamışlardır.²⁵⁴ Bu yüzden şirketler boru hattın üzerinden geçtiği Türkiye ve diğer ülkelerin maliyetinin bir kısmını karşılamalarını talep etmişlerdir. Konuyla ilgili Washington uzmanlarının önerdiği bir diğer yol ise Türkmenistan'dan geçen boru hattıdır. Bu yolda İran'ın yararınadır. İran bu rotadan geçiş ücreti almakta ve bu hattın yardımıyla da Güney Asya pazarlarında ve bu ülkelerde politik olarak etki yapmaktadır. Bu bağlamda bakıldığı zaman İran bu bölgede ABD'nin hegemonyasını kırıncı bir yapıya sahiptir.²⁵⁵ Bu da İran'ın jeopolitik açıdan bölgesel bir güç olduğunun göstergesidir.

Bir başka deyişle Asya ile kurulacak herhangi bir ilişki İran'a yapılan çevreleme politikasını kırmaktadır. Taliban ABD'ye söz vererek ülkesinden boru hattı geçirmeye söz vermiştir. Bu yüzden ABD ve Pakistan Taliban'ı destekleyerek Washington'un jeo-politik iktidarını sürdürmüşlerdir. Taliban ABD tarafından yıkıldıktan sonra ise, İran, Hamid Karzai yönetimindeki Afganistan ile İran'ın ve otomatik olarak da Pakistan'ın ilişkileri düzelmiş ve bölgede istikrarı sağlamak için birbirleriyle iyi ilişkiler kurmuşlardır. İran'ın bu iyi ilişkideki amacı ABD'nin çevreleme politikasından kurtulmaktır. Pakistan açısından ise Afganistan'da olan dost bir hükümetin, İslamabat'ın tehlike sırasında birinci sırada yer alan Hindistan'a karşı tampon bölgesi olmasıdır. Bunun yanında Pakistan Hindistan'la yapılacak bir savaşta ikinci bir cephe açmak istememektedir. İslamabat'ın İran politikası ise İran'daki anti Pakistan duyguları uyandırmamak ve bu ülkede istikrarsızlık olmaması diye

²⁵³ Bkz. NANAY, Julia, 'The US in the Caspian: the Development of Political and Commercial Interests,' Middle East Policy, Vol.6, No.2, 1998, pp.150-157.

²⁵⁴ Bu boru hattının 4 milyar \$ gibi bir maliyeti vardır.

²⁵⁵ CALABRASE, John, 'China and the Persian Gulf Energy and Security,' Middle East Journal, Vol.52, sayı.23, 1998, s:362.

yorumlanabilir. Hatta kurulan bu iyi ilişkiler Pakistan'ın İran'ın nükleer yapılanmasına yardımcı olmasına kadar gitmiştir.²⁵⁶

Kısaca özetlemek gerekirse Afganistan, İran ve Pakistan'ın jeo-stratejik çıkarları için bir güç alanı haline gelmiştir. Rusya'nın Afganistan'ı işgali bu iki ülkeyi çıkar birliğine götürmüş ancak, Pakistan'ın ABD ve Batılı güçlerle işbirliği ve Taliban'ı desteklemesi bu iki ülkenin arasını açmıştır. Pakistan'ın Taliban'ı desteklemesinin sebebi Afganistan yoluyla Orta Asya gaz ve petrollerini dünya piyasalarına satmaktır. Bu ABD'nin çıkarlarıyla örtüşmemiştir. Çünkü bu yolla ABD, İran'ı enerji kaynakları yolundan uzak tutacaktır. Taliban'ın iktidara gelmesiyle İran Afganistan ilişkileri açılmıştır. Taliban'ın Şii'leri ayrımcılık yapması ve hatta bunu toplu katliama kadar götürmesi ve bunun yanında jeo-stratejik çıkar kavgaları, iki ülkenin ilişkilerin açılmasındaki temel sebeptir. Taliban'ın devrilmesi ve Karzai hükümetinin gelmesi ile her üç ülkenin ilişkilerinde normalleşme olmuştur. Hem İran, hem Pakistan bölgedeki istikrar çıkarlarıyla örtüştüğü için ilişkilerini normalleştirme yoluna gitmişlerdir.

Sonuç olarak bakıldığında; İran SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya'da Rusya yardımıyla aktif bir politika izlemiştir. Bu bağlamda kendi rejimini ihraçtan çok Rusya'nın yardımıyla bu Cumhuriyetlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Her ne kadar Orta Asya konusunda karşısında Türkiye gibi önemli bir rakibi varsa da, Tahran bu Cumhuriyetlerle ikili ilişkiler kurarak bölgede hakimiyetini sürdürmek istemektedir. Pakistan ve Afganistan'ın her ne kadar enerji yolları bağlamında çıkarları çatışsa da Taliban'ın devrilmesiyle bu ilişkiler normalleşmiştir.

4.3. Hazar Denizi ve İran

1990'dan sonrası dönemde büyük devletlerin Hazar'daki petrol kavgaları ve nüfuz kurma faaliyetleri aktörler arası büyük karmaşalara yol açmaktadır. Hazar dünyanın ciddi boyutlarda araştırılmamış ve büyük bir

²⁵⁶ Khan, Feroz Hassan, 'Rough Neighbours: Afghanistan and Pakistan,' Strategic Insights, Vol.II, No. 1, 2003, s:6.

oranda da işletilmemiş son petrol bölgesidir.²⁵⁷ İran-Orta Asya-Kafkasya bölgesindeki bir diğer önemli konu ise Hazar Denizi ve İran'ın bu konudaki konumudur. Konun burada verilişinin nedeni İran- petrol ilişkisi bağlamında bölgedeki diğer aktörler ve ABD'ye göre nasıl konumlandığını analiz etmektir. Bu bağlamda ilk olarak Hazar Denizi bölgesinin coğrafi tanımı verilecek, daha sonra tarihsel süreci ve bu süreçteki İran eksenli bölge aktörlerinin konumu anlatılacak ve son olarak da 11 Eylül sonrası dönem anlatılacaktır.

SSCB, hukuken 21 Aralık 1991'de ortadan kalkmış olmasına rağmen, bıraktığı coğrafi ve siyasî miras, bölgesindeki riskler ve tehditler hâlâ varlığını sürdürmektedir. Bölgesel ve uluslararası alandaki genel belirsizliğin de hâkim olduğu eski SSCB coğrafyasındaki gelişmeler karşısında, bir umut olarak görülen Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) yapısal sorunlar nedeniyle bölgede istikrar ve güven ortamı oluşturamamış ve bundan sonra da oluşturması mümkün görünmemektedir.

SSCB sonrası ortaya çıkan sorunların en önemlilerinden birisi de Hazar Denizi'nin paylaşımıdır. Dünyanın üçüncü büyük petrol ve doğal gaz yataklarına sahip Hazar'ın statüsünü, hâlen Sovyetler Birliği ve İran'ın 70'lerde imzaladığı anlaşma belirlemektedir. Ancak, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan 1991'de bağımsızlıklarına kavuşunca, bu anlaşma tartışmalı hâle geldi ve hukukî bir problem ortaya çıktı. İran ve Türkmenistan yeni paylaşımın, deniz tabanının beş eşit parçaya bölünmesi şeklinde yapılmasını istemektedir. Böylece kendilerine %20'lik pay düşecek. Ancak diğer üç devlet; sahip olunan sahil uzunluğuna göre paylaşım istemektedir ki, bu da İran'ın payını %13'e indirmekte ve zengin petrol yataklarını Azerbaycan'a bırakıyor. Bu farklı yaklaşımlar Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde hangi uluslararası hukuk normunun uygulanacağı konusunda belirsizliğe yol açmaktadır. Bölge devletlerinin bu konuya hukukî çerçeveden değil, daha çok kendi politik ve ekonomik çıkarları açısından bakmaları sorunun çözümü karşısında önemli bir engeldir.

²⁵⁷ ATAY, Mehmet, 'Jeo-politik Teorisinde Güç Kaynakları ve Güç Merkezleri Kavramı,' Jeopolitik, Yıl.1., Sayı..1, s:37.

4.3.1. Hazar Denizi Bölgesinin Coğrafi Tanımı

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra kıyıdaş ülkelerin sayısının ikiden beşe çıkması ve derinlerinde “hidrokarbon definesi” yattığının keşfedilmesi Hazar paylaşılamayan pasta hâline getirmiştir. Tüm anlaşmazlıklara ve bu anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması çabalarına karşın, Hazar Denizi’nin hukukî statüsü konusunda, ilgili tüm ülkelerin katılımıyla gerçekleşen ilk zirve toplantısı Sovyetler Birliği’nin dağılmasından ancak on bir yıl sonra, 2001 yılında Türkmenistan’da yapılabildi. İlk kez bir araya gelen beş ülke lideri; onca hazırlığa ve ön görüşmeye rağmen ilerleme sağlayamadı. Zirve, bir sonuç bildirisi yayımlanamadan sona erdi. Üzerinde görüş birliğine varılan tek nokta, soruna güç kullanarak çözüm aranmamasıydı, ancak bu bile resmen kayda geçirilmedi.

Hazar’a beş kıyıdaş devlet vardır: Rusya Federasyonu, Kazakistan, İran, Türkmenistan ve Azerbaycan. Hazar, okyanusla doğrudan bağlantısı olmayan, yüz ölçümü 423 300 km² olan bir su havzasıdır. Kıyılarının toplam uzunluğu ortalama olarak 4000 km (ortalama olarak Azerbaycan, Rusya ve İran’ın her birinin 600 km Türkmenistan’ın 800 km, Kazakistan’ın ise 1400 km) olmaktadır. Ortalama eni 200-400 km, uzunluğu 900-1100 km arasında değişmektedir. Hazar’a bir deniz olarak bakarsak, klâsik deniz tanımlamasından farklı olarak okyanusla doğal bağlantısı yoktur. Göl olarak tanımlandığı zaman da kapsadığı alanın büyüklüğü, suyunun tuzlu olması onu bilinen göl tanımının dışına taşımaktadır. SSCB dönemindeki paylaşıma göre, Hazar’ın %86’sı SSCB’nin, %14’ü İran’ın denetiminde olmuştur. Bu su havzasının en önemli özelliği, zengin doğal gaz ve petrol rezervlerine sahip olmasıdır. Bilinen petrol rezervi 3,5-4 milyar ton (30 milyar varil) olmakla birlikte, bu rezervin 7 milyar tona (50 milyar varil) ulaşabileceği tahmin edilmektedir.²⁵⁸

²⁵⁸ Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, Nisan 1999

4.3.2. Hazarın Statüsüne İlişkin Tarihsel Süreç

4.3.2.1. SSCB'nin Dağılmasına Kadar Olan Dönem

7 ila 10 ncu yüzyıllar arasında Hazar, Arap-İslâm gölü olmuştur. Bu dönemde Hazar'ın tek bir gücün denetiminde bulunması ve belli bir düzenin olması, Hazar kıyılarında şehirleşmenin hızla gelişmesine yol açmıştır. Bu dönemde, bölgedeki ulaştırmanın hızla gelişmesi Orta Asya, İran, Yakın Doğu ve Doğu Avrupa arasında ticarî ilişkilerin büyümesine yol açmıştır. 13 ncü yüzyılın başlarında Hazar havzasında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Cengiz Han, Hazar'ın doğu kıyısını imparatorluğunun batı sınırı hâline getirmiştir. Cengiz Handan sonra ise, oğulları Hazar'ı imparatorluğun iç gölü hâline getirmiş, Hazar ortak bir politik ve kültürel yapı içinde yer almıştır. 16. yüzyıla kadar Hazar, Müslüman-Moğol gölü olmuştur. Bu dönemde de Hazar; Avrupa, Orta Asya, Çin ve Hindistan arasındaki ticarî ilişkilerde önemli rol oynamıştır. 16 ncı yüzyıldan 17 ve 18 nci yüzyıllara kadar Hazar'ın güneyine hâkim olan Safevilerle batısına hâkim olan Rusya arasında mücadeleler sürmüştür.²⁵⁹

Günümüze kadar Hazar'ın statüsü konusuna doğrudan açıklama getiren herhangi bir belge yoktur. Fakat bu konuyu aydınlatma açısından yardımcı olabilecek, önceleri Çarlık Rusyası ile İran, daha sonraları SSCB ile İran arasında imzalanan çeşitli antlaşmalar vardır. Bu antlaşmalarda daha çok gemiciliğin serbestliği ve çeşitli denizcilik aktiviteleri konuları düzenlenmiştir. SSCB ile İran arasında iş birliğini öngören bu antlaşmalara rağmen, Rusya her zaman Hazar'da hem denizcilik, hem de askerî konularda egemen durumda olmuştur. İki devlet arasında imzalanmış konuya ilişkin belgelerde, ancak balıkçılık ve gemicilik konuları ele alınmıştır. Bu antlaşmalarda Hazar'ın statüsü ve mineral zenginliklerinin kullanımı konusunda düzenlemeler yoktur.

²⁵⁹ RACZKA, Witt. "A sea or alike? The Caspian's Long Odyssey", Central Asian Survey, 2000, 19 (2), s:203.

1812 yılında İran'la Rusya arasında yaşanan savaşta İran yenilgiye uğramış ve barış yapılmasını istemiştir. Barış antlaşması 12 Ekim 1813 tarihinde Gülistan Sarayında yapılmış, her iki taraf bu antlaşma ile barış ve dostluk vaadinde bulunmuştur. İki ülke arasında sınır saptanmıştır. Antlaşmada Hazar'a ilişkin olarak serbest gemicilik hakkı tanınmıştır. Antlaşmada Rusya için Hazar'da askerî güç bulundurma hakkı getirilmiştir. Rusya ve İran arasında yapılmış bu antlaşmanın 5. maddesine göre, İran Hazar'da gemicilik haklarına sahip olabilecek, fakat askerî gemi bulundurmayaacaktır.

Sonraki yıllarda Rusya'nın sınırlarını güneye doğru genişletme girişimlerinde bulunmasıyla, İran'la yeniden masaya oturma ihtiyacı doğmuştur. Yeni koşullara uygun düzenleme, 22 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması ile yapılmıştır. Bu antlaşma ile Rusya, Kafkasya'da ve Hazar'da tek egemen güç hâline gelmiştir. Türkmençay Antlaşmasının 8 nci maddesine göre, İran, Rus bölgesi de dâhil olmak üzere askerî olmayan gemilerini Hazar'da dolaştırabilecek; askerî gemiler açısından bu hak yalnız Rusya'ya ait olacaktır.

28 Şubat 1921 tarihinde, Sovyet Rusya ile İran arasında egemen eşitliği esas alan Dostluk Paktı yapılmıştır. 1813 ve 1828 antlaşmalarını yeniden düzenleyen bu belge ile İran'a, Hazar'da yeni haklar tanınmıştır. Biçimsel değişikliğe rağmen, balıkçılık, gemicilik, doğal kaynakların kullanımı ve askerî güç bulundurulması konularında SSCB her zaman baskın rol oynamıştır.²⁶⁰ Bu paktın 11 nci maddesinde, her iki taraf için kendi bayrakları altında eşit gemicilik hakkı olduğu kabul edilmiştir.²⁶¹

Hazar'la ilgili SSCB ve İran arasında imzalanmış antlaşmalarda, sınır tespitine ilişkin düzenlemeye rastlanmaktadır. Böyle bir sınır çizgisi hakkında ilk bilgi, 1964 yılında İran ve SSCB arasındaki hava sahasında FIR hattının (uçuş bilgilenme bölgesi) tespitine ilişkin anlaşmada görülmektedir. Bu sınır,

²⁶⁰ RACZKA, Witt. a.g.e. s:204.

²⁶¹ MEMMEDOV, Rüstem, "Mejdunarodno-Pravovoy Status Kaspiyskogo Mor'ya Bçera Segodnya Zavtara" (Hazar Denizinin Hukuk Açısından Statüsü: Dün, Bugün, Yarın.) (Rusça), Orta Asya ve Kafkasya Bilgi-Analiz Merkezi, <http://www.co-c.org/journal/cac09/2000/19.Mamedov.shtmal>

Hazar'ın karşılıklı iki yakasında yer alan Astara ve Hasangulu limanı arasında çizilen çizgi boyunca uzamaktadır.

1970 yılında SSCB Petrol ve Sanayi Bakanlığı, petrol işletmeciliği ve jeolojik araştırmalar yapılması için Hazar'ın Rusya Federasyonu, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında millî sektörlere bölünmesi projesini onaylamıştır.²⁶² Bu bölüşüm yapılırken uluslararası alanda uygulanmakta olan esaslar dikkate alınmıştır. Şöyle ki, Hazar'ın ortasında çizilen hat ile adı geçen ülkelerin sınırlarını birleştiren noktalardan uzatılan hatların içinde kalan alanlar bu ülkelerin alanı olarak değerlendirilmiştir.²⁶³

Hazar'da çeşitli alanlarda girişimleri düzenlemek amacıyla genel antlaşmaların dışında 1924, 1925, 1927, 1957, 1963, 1972, 1980 yıllarında çeşitli spesifik antlaşmalar imzalanmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra bu cumhuriyetler bağımsızlığını kazanmış ve aralarında Hazar'ın statüsü bir sorun olarak doğmuştur.

4.3.2.2. SSCB'nin Dağılmasından Sonraki Dönem

SSCB sonrası yeni var olan Cumhuriyetlerle birlikte Hazar Havzasının rolü daha da artmış ve bu alan bir mücadele alanı haline gelmiştir. Bu bölümde Hazar'ın tarihi ve burada gerçekleşen güç ilişkileri İran açısından anlatılacaktır. İran'ın Hazar'a ilişkin beklentilerine bakılacak olursa:

- İran'ın başlıca amacı batılı güçlerin, özellikle ABD'nin bölgeye yerleşmesini engellemektir.

- Batılı devletlerin Hazar'daki yatırımlarının güvenliğini sağlamak için atacakları adımlar (bölgede askerî güç bulundurmak, iş birliği yaptıkları kıyıdaş ülkeyi askerî ittifaklara alma gibi), İran'ın kendi güvenliğini zedeleyecek bir boyut kazanabilir.²⁶⁴

- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin petrol gelirleri ile kısa sürede ekonomik kalkınma sağlaması, ülkesinde yetersiz ekonomik koşullar altında yaşayan,

²⁶² AHMEDOV, 1998: Azadlıg gazetesi.

²⁶³ Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1999, s:72

²⁶⁴ HASANOĞLU, Mürteza, 'Paylaşılamayan Pasta :Hazar Denizi Bölgesi Sorunları: Belirtiler ve Bölge Devletlerinin Sorunları' 2004.

yaklaşık olarak 30 milyon Azerî'nin bu Cumhuriyete sempatisinin artması İran'ın bütünlüğü için tehlike arz edecektir.²⁶⁵

- İran tarihin hiçbir döneminde, Rusya ve SSCB karşısında, Hazar'da önemli varlık gösterememiştir. Ortaya çıkan bu tarihî fırsat, İran'a alternatif olarak bu olanağı tanımaktadır.²⁶⁶

- İran, Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve doğal gazını taşımada kullanılacak boru hattının kendi topraklarından geçmesini istemektedir. Hazar'ın millî sektörlere bölünmesi durumunda, bu boru hattının Hazar'ın dibiyle Azerbaycan üzerinden geçmesi olasılığı vardır. Buna engel olmak, yalnız Hazar'da veto hakkı edinerek söz sahibi olmakla mümkündür. İran kendi toprakları üzerinden geçecek hattın daha güvenli olduğunu ve diğer hatların güvenlik riski taşıdığını göstermek amacıyla bölgedeki çatışmaların devamından yana politikalar izlemiştir. Bu ülkenin Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorununda Ermeni yanlısı politikalar izlemesinin sebeplerinden biri de potansiyel boru hattı üzerinde bulunan bu bölgedeki belirsizliğin devam ettirilmesi isteğidir. İran, Azerbaycan'a karşı uyguladığı petrol ve boru hatları politikalarında Rusya ile ortak hareket etmektedir. Bölgedeki Rus çıkarları ile İran çıkarları örtüşmektedir. Her iki ülke de bölgeye yabancı yatırımcıların gelmesinden rahatsızlık duymaktadır.²⁶⁷

- Bölgede, Türk Cumhuriyetleri arasında iş birliği sonucu oluşabilecek güçlü birlik, İran'ın bölgesel hedefleri ile bağdaşmamaktadır. Böyle bir birliğin oluşmasında bu ülkeler arasında doğrudan sınırların var olması çok önemlidir. Hazar'ın tamamının millî sektörlere bölünmesi Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan arasında böyle bir ortak sınırın oluşmasına yol açacaktır. Hazar'ın ortak mülkiyet altına alınması hâlinde, böyle bir durum söz konusu olmayacaktır.

- İran'ın günümüzde ve gelecekte kendine müttefik olarak gördüğü Rusya ile doğrudan iletişim sağlayabileceği tek sınır, Hazar üzerinden olabilir. Hazar'ın millî sektörlere bölünmesi bu olanağı ortadan kaldırmaktadır.

²⁶⁵ HASANOĞLU, Mürteza, a.g.e., s.42

²⁶⁶ HASANOĞLU, Mürteza, a.g.e., s.42

²⁶⁷ YILMAZ, Yunus, Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra İran'ın Azerbaycan Politikası, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, s:107-108.

Yukarıda da değinilenlerin ışığında Batılı devletlerin ve Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslar'da nüfuz alanı yaratmasını istemeyen İran, bu konuda aynı görüşte olduğu Rusya ile uzun yıllardan beri birlikte hareket etmektedir. Hazarın statüsünün belirlenmesi konusunda da bu durum değişmemiş, İran ve Rusya 1998 yılına kadar aynı görüşü savunmuşlardır. Bu bakımdan İran, Hazar'ın statüsü sorusunda Rusya'nın destek vermesini ve Hazar'ın enerji işlerine katılımını, Orta Asya ve Transkafkasya'da kendi nüfuzunu artırma buna karşın Türkiye ve Batılı ülkelerin ise nüfuzun azaltmada bir unsur olarak kullanmıştır.

Rusya ve İran Hazar'ın statüsü konusunda başlangıçta hemen hemen aynı görüşü paylaşmışlardır. 1992'e kadar hazar Denizi, Sovyetler Birliği ve İran arasında bölünmüş ve petrol üretimi bu iki devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. İran karada büyük petrol rezervlerine sahip olması nedeniyle Hazar'daki petrol yataklarını işletme konusuna uzun yıllar ilgi göstermemiştir. Ancak Sovyetler sonrası dönemde Hazar'dan çıkarılan petrolün batıya taşınması İran'ı bir hayli endişelendirmiştir. Çünkü Hazar'dan çıkarılan petrolün artmasıyla İran petrolüne olan talebin azalması ve böylece petrol fiyatları düşmesi ihtimali ortaya çıkmıştır. Hazardaki İran-Rusya ortaklığı, Rusya'nın İran'ı 1998 yılında kendi çıkarları doğrultusunda fikirlerinden vazgeçerek desteğini çekmesi ile zor duruma düşmüştür. Temmuz 1998'de imzalanan Rusya-Kazakistan Anlaşması ile İran ve Rusya'nın Hazar'daki yolları ayrılmıştır.²⁶⁸ Kazakistan ve Rusya arasında imzalanan bu anlaşmaya göre, Rusya'ya Kazakistan'ın yer altı doğal kaynaklarından yararlanma hakkı tanınmış bunun yanı sıra deniz yüzeyi de iki ülkenin ortak kontrolüne açılmıştır. Bu durum her ne kadar bölgesel paylaşım anlamına gelmese de anlaşma ile 'de facto' olarak Rus-İran anlaşması İran'a danışılmadan geçersiz hale gelmiştir. Olaya İran açısından bakıldığında, Rusya'nın İran'a resmi olarak danışmadan bu tip kararlar alması siyasi açıdan İran için bir hezimet olmuş ve İran, Rusya ve Kazakistan'ın

²⁶⁸ Radikal, 09.07.1998.

Hazar'ın deniz dibini paylaşmalarını Mayıs 1998'de BM nezrinde protesto etmiştir.²⁶⁹

Ayrıca İran, Türkmenistan ile 7 Temmuz 1998'de (Rus Kazak Anlaşmasından bir gün sonra) ortak bir bildiri yayınlayarak Moskova ve Astan'ın imzaladıkları anlaşmayı reddetmiş ve Hazar'ın ancak tek hukuksal statüsü olabileceğini kaynakların da adil ve eşit bölüşülmesi gerektiğini belirtmiştir. Asrın projesi olarak adlandırılan anlaşmada uluslararası konsorsiyumda bulunan Rus enerji devi Lukoil'in baskısıyla, özellikle SSCB çöküşünden sonra ekonomik olarak da çöküntüye uğrayan Rusya'nın liderleri daha fazla Hazar konusundaki fikirlerinde direnmemişler ve bölgesel bir paylaşımaya yönelik davranışlarda bulunmuşlardır. Ruslar'ın görüşlerinde yaptıkları bu ani değişikliği Ruslardan hiç beklemeyen ve Rusya'yı bir stratejik bir müttefik olarak gören İran, hazırlıksız yakalanmış ve bölgede yalnız kalmıştır. Her ne kadar İran bu durumda ilk önce bölgedeki haklarının %50 olduğunu ve bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin paylarının Rus toplamına dahil olduğunu iddia ettilerse de bu tutumlarından vazgeçerek, 7 Haziran 1998'de Tahran Hazar'ın statüsünün kıyı sahibi bütün ülkelerin tam ittifakı ile sonuçlanacağı ilan edilmiştir. Fakat son zamanlarda yaşanan Rusya'nın bağımsızlığını yeni kazanan devletlerle girdiği ikili görüşmelerde İran'ın Hazar statüsü sorununda yalnız kaldığını söylemek mümkündür.²⁷⁰

İran'ın Hazar'ın göl olduğunu ve kıyıdaş devletler arasında buradan elde edilecek kaynakların bölünmesi gerektiği tezine rağmen, İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın imzalamış olduğu petrol sözleşmelerini tanımamış, ama ABD'li şirketlerin katılmadığı Şah denizi anlaşmasını imzalayıp uluslararası konsorsiyuma katılarak, Hazar'dan petrol ve doğal gaz elde edilmesi çalışmalarında bulunmuştur. Haziran 2000'deki EKO Zirvesinde, İran önceki düşüncelerinden vazgeçmemesine rağmen Hazar'ın %20'lik parçalara bölünmesi fikrini de ortaya atmıştır. İran'a göre Hazar'ın statüsü tam olarak çözüme kavuşturulmadıkça, Hazar'daki yer altı kaynakları ile ilgili kıyıdaş devletlerin imzalayacağı bütün anlaşmalar

²⁶⁹ ARAS, Dr. O. Nuri, Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

²⁷⁰ KILIÇ, Yavuz, İran'ın Azerbaycan Politikası, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze İleri teknoloji Enstitüsü, Gebze, 2003, s: 69-70.

geçersizdir.²⁷¹ Öte yandan hem İran hem de Rusya her ne kadar Hazar'ın statüsü konusundaki fikirlerinde ayrılık yaşasa da, Hazar geçişli boru hatlarına karşı çıkmaktadırlar. Bu sebeple de boru hatları projesinden henüz bir sonuç elde edilmemiştir. Boru hatları konusundaki belirsizlik Hazar'ın hukuki statüsünün belirsizliğine de neden olmuştur. Bu belirsizlikten dolayı Batılı petrol şirketleri daha statü sorunu çözülmeden, yüksek maliyetli, petrol yatakları ve trans- Hazar boru hattına yatırım yapma konusunda endişeleri olmuştur. Bu çekinceden dolayı petrol fiyatları yüksek kalmış ve petrolden büyük gelir elde eden Rusya ve İran buradan büyük karlar elde etmişlerdir.²⁷²

AGİT'in 18 Kasım 1999 tarihli İstanbul zirvesinde ABD'nin desteği ile Bakü-Ceyhan Boru Hattına öncelik veren bir anlaşma imzalanmıştır. Türkmenistan ile Türkiye arasında Türkmenistan'dan Türkiye'ye doğal gaz taşınması için Trans-Hazar boru hattının inşasıyla ilgili deklarasyon imzalanmıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinin hayata geçirilme ihtimalinin yükselmesi Rusya ve İran'ı bu projeyi engellemek üzere harekete geçirmiştir. Buna karşılık İran'ın Hazar Denizi ve İran Körfezi arasındaki pozisyonu ve Hazar'dan Amman ve İran Körfezlerine kadar uzanan petrol ve doğal gaz boru hatları İran'a olağanüstü fırsatlar vermektedir. İran'ın sadece Hazar Denizi'nden Japonya'daki ve Uzakdoğu'daki pazarlara en kısa gaz ve petrol boru hattını sağlayan jeopolitik konumu değil ayrıca İran'ın 90 yıllık gaz ve petrol konusundaki deneyimleri ve tesisleri önemli avantajlar sağlamaktadır.²⁷³

4.3.3. 11 Eylül Sonrası Hazar ve Jeopolitik Gerginlik

Yukarıda da anlatıldığı üzere Hazar'ın statüsü ve Hazar Denizi'nde payı olan devletlerin çıkarları birbirinden farklıdır ve bu bağlamda Hazar Denizi bu ülkelerin birbirleriyle mücadele alanıdır. Bu çerçevede her ne kadar İran çıkarları doğrultusunda bir politika çizse de, bu diğer ülkelerin çıkarlarıyla örtüşmeyebilmektedir. Bu da bölge ülkelerinin gizli ittifaklar kurmasına veya düşmanlıklar beslemesine neden olmaktadır.

²⁷¹ Radikal, 09.07.1998

²⁷² KILIÇ, Yavuz, a.g.e., s:71.

²⁷³ SOLTAN, Elnur, 'Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü: Çizilmeyen Sınırlar' Stratejik Analiz, Mayıs 2001, sayı. 13, ASAM.

Bu ittifak ve düşmanlıklara örnek vermek gerekirse, 23 Temmuz 2001 yılında İran hava kuvvetlerine ait iki uçak Hazar Denizi'ndeki BP/Amoco petrol gemileri üzerindeki uçuşu Türkiye-İran ilişkilerini germiştir. Aynı günün akşamı İran savaş gemileri Azerbaycan kara sularına girmiş ve bölgeyi terk etmediği takdirde *Geophysics-3* adı verilen gemiyi bombalayacağını açıklamıştır. İran, petrol rezervlerinin olduğu bölgenin isminin Alborz olduğunu, Azerbaycan ise Arz-Şargh olduğunu ileri sürmüştür. Azerbaycan'daki İran elçisi Akad Gazi, 1920, 1921 ve 1940'ta İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan antlaşmaların, iki devletin Hazar Denizi'ndeki denizcilik haklarını belirlediğini ve denizin paylaşımının söz konusu olmadığını belirtmiştir. Buna karşılık Moskova, Sovyet dönemi antlaşmalarını reddetti fakat, deniz yatağının sınırının, denize kıyısı olan diğer devletlerle birlikte, her bir ülkenin Hazar Denizi'ne olan kıyısı doğrultusunda yeniden belirlenmesini kabul etmiştir. Böyle bir belirleme, İran'ın yaklaşık %20 olduğunu iddia ettiği deniz yatağının %13'e düşmesi demektir. Eğer İran'a hak ettiği %20 verilse idi bu, 1991'den beri Azerbaycan-Türkmenistan-İran sınırı olarak kabul edilen Astara (Azerbaycan) Hassan Kuli (Türkmenistan) çizgisinin İran tarafından reddi anlamına gelecekti. Araz-Alov-Şargh/Alborz yatağı, Astara-Hassan Kuli çizgisinin oldukça kuzeyinde idi²⁷⁴

Buna karşılık Türkmenistan hemen İran'ın faaliyetlerini ve iddialarını desteklemiştir. 27 Temmuz'da Tahran ve Aşkabat'ın bir anlamda ortak hareket ettiği sırada, Aşkabat Bakü'ye diplomatik bir nota göndermiş ve Osman, Hazar ve Atın-Asır olarak adlandırdığı bölgelerin Türkmenistan'a ait olduğunu iddia etmiştir. Tahran ve Aşkabat, Bakü'ye karşı birlikte hareket etmişler ve Rusya ve Kazakistan ise bu gelişmeleri fırsat bilerek Hazar Denizi'ndeki sınırların yasal bir şekilde teyit edilmesi için görüşmeler yapılmasını önermişlerdir. 23 Temmuz olayından Ağustos'un sonuna kadar, Azerbaycan'ın, İran'ın hava sahasını ihlal ettiğine dair bir çok şikayet olmuştur. Ankara hemen Bakü'nün yanında yer almıştır. Bunun yanında 8 Ağustos'ta Ariel Şaron Ankara'yı ziyareti sırasında İsrail'in Azerbaycan'la

²⁷⁴ OLSON, Robert, Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004:Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik , Ankara, 2005, s:113.

ilişkilerini geliştirmek ve İran-Rusya-Azerbaycan ittifakına karşı Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan ittifakına yakın olmak istediğini söyledi.²⁷⁵

Hazar havzası Dünya enerjisi açısından önemli ve bakir bir alandır. Bu alanda ABD, Rusya, İran gibi oyuncular pazar paylarını arttırmak için mücadele etmektedirler. Bu bağlamda Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi yeni cumhuriyetlerle birlikte Türkiye, İran ve Rusya gibi bölgesel ve ABD gibi global güçler farklı kombinasyonda ortaklıklar kurarak karlarını maksimize etmek istemektedirler. Bu çerçevede İran'ın başlıca amacı batılı güçlerin, özellikle ABD'nin bölgeye yerleşmesini engellemektir. Batılı devletlerin Hazar'daki yatırımlarının güvenliğini sağlamak için atacakları adımlar (bölgede askerî güç bulundurmak, iş birliği yaptıkları kıyıdaş ülkeyi askerî ittifaklara alma gibi), İran'ın kendi güvenliğini zedeleyecek bir boyut kazanabilir.²⁷⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin petrol gelirleri ile kısa sürede ekonomik kalkınma sağlaması, ülkesinde yetersiz ekonomik koşullar altında yaşayan, yaklaşık olarak 30 milyon Azerî'nin bu Cumhuriyete sempatisinin artması İran'ın bütünlüğü için tehlike arz edecektir.

İran, Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve doğal gazını taşımada kullanılacak boru hattının kendi topraklarından geçmesini istemektedir ve kendi toprakları üzerinden geçmeyecek hiçbir alternatifte sıcak bakmamaktadır. Bu bağlamda bu ülkenin Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorununda Ermeni yanlısı politikalar izlemesinin sebeplerinden biri de potansiyel boru hattı üzerinde bulunan bu bölgedeki belirsizliğin devam ettirilmesi isteğidir. İran, Azerbaycan'a karşı uyguladığı petrol ve boru hatları politikalarında Rusya ile ortak hareket etmektedir. İran'ın günümüzde ve gelecekte kendine müttefik olarak gördüğü Rusya ile doğrudan iletişim sağlayabileceği tek sınır, Hazar üzerinden olabilir. Hazar'ın millî sektörlere bölünmesi bu olanağı ortadan kaldırmaktadır.

²⁷⁵ OLSON, Robert, a.g.e., s:112-114.

²⁷⁶ HASANOĞLU, Mürteza, a.g.e., s:11.

4.4. Ortadoğu- İran

İran Ortadoğu'daki dengeleri değiştirebilecek en önemli aktörlerinden biridir. Bu bağlamda da bölge politikalarını değiştirebilecek önemli jeo-stratejik ve askeri araçları vardır. İran'ın İsrail-Filistin ilişkisindeki yeri, Suriye ve Rusya ile ittifakı, bölgenin şeklini değiştirebilecek bir öneme sahiptir. Ortadoğu bağlamında ise Basra körfezi-İran ilişkilerinin önemli bir yeri vardır. Bu bölümde genel olarak Körfez ülkeleriyle ilişkilerine baktıktan sonra, Ortadoğu'da İran ve bölge açısından önemli 5 ülke ile ilişkisi ayrı bir bölüm olarak anlatılacaktır. Bu bize İran'ın Ortadoğu ile ilişkilerinin profilini de, çizmektedir. Bunun nedeni ise bu 4 ülkenin İran'la ve genel olarak, özellikle 11 Eylül sonrasında Ortadoğu, Kafkasya ve hatta Dünya siyasetinin değişmesinde önemli yerleri vardır. Bu ülkeler, İsrail, Suriye, Irak, Suudi Arabistan ve Türkiye'dir.

4.4.1. İran-Ortadoğu ve Basra Körfezi Ülkeleri ilişkilerine Genel Bir Bakış

Yukarıda da belirtildiği üzere İran, Ortadoğu'daki belirleyici aktörlerden biridir. İran-İsrail-Filistin ilişkisi, Türkiye-İran ilişkileri genel olarak global politikaları etkilemektedir. İran'ın komşuları olduğu Suriye, İran, Irak ve Türkiye ile farklı bölümlerden bahsedileceği için bu bölümde İran'ın bir diğer ilişkide bulunduğu önemli bir bölgeden, Basra körfezi ülkelerinden bahsedilecektir.

4.4.1.1. İran'ın Basra Körfezi Ülkeleriyle İlişkilerine Genel Bir Bakış

Coğrafi bakımdan yapılacak bir 'Körfez Bölgesi' tanımlamasına Basra Körfezi'ne sınırı olan bütün ülkeleri -İran, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Umman, Yemeni- katmak gerekir. Bu ülkeler içinde en önemli üç güç olarak değerlendirebilecek Suudi Arabistan, İran ve Irak'ın birbirlerine karşı pozisyonları Basra Körfezi dengelerinin oluşmasında önemli bir etkidir. Suudi Arabistan, sünni Arap dünyasının önemli bir devleti olarak İran'la bir mezhep farklılığına sahip olup, bu farklılığın kendi içindeki Şii nüfusun İran tarafından etkilenme

tehlikesinden dolayı bu ülkeye her zaman temkinle bakmış ve hatta önemli risk kaynaklarından biri olarak görmüştür.²⁷⁷

Bu endişelerin Irak tarafından da şiddetli hissedilmesine rağmen, Irak ve Suudi Arabistan'ın bölgesel bir ortak perspektife sahip olmamalarını da iki ülkenin de, hayat sahası ve potansiyel ittifak eksenleri içinde aynı devletleri—diğer Körfez Arap ülkelerini--, görmelerine bağlamak mümkündür. Irak'ın, Suudi Arabistan'ın bölge dışı en büyük destekçisi olan ABD ile girdiği savaş da iki ülke ilişkilerinin geliştirilmesinde aşılması güç bir tarihsel engel meydana getirmiştir.²⁷⁸

İran'ın diğer körfez ülkeleriyle ilişkisini de, Hatemi dönemine kadar, İran'ın devlet felsefesi belirlemiştir. Humeyni, İran'daki İslam Devrimini, öncelikle komşu ülkelere yayılmasının diğer bir deyişle devrim ihracının kendi misyonu olduğuna inanıyor ve çeşitli konuşmalarında bunun kendileri için zorunlu bir görev olduğuna yer veriyordu. Humeyni, bu devletleri, İslami bir devlet olarak kabul etmediği gibi, bunların da İran tipi bir İslam Cumhuriyeti modelini benimsemelerini istiyordu. Bu doğrultuda da rejimini Körfez ülkeleri dahil bir çok yere ihraç etmeye çalışıyordu.

Bu durum 1980 başlarında Körfez ülkelerini İran'a karşı ittifak yapmaya zorlamıştır. Afganistan'da 1978 Nisanında Sovyetlerin desteğiyle Afganistan'da gerçekleştirilen darbeden sonra, ülkede iktidarı ele geçiren *Demokratik Halk Partisi'nin* muhalefetin yoğun baskısı karşısında denetimi sağlayamaması üzerine, Moskova 1979 Aralığında Afganistan'ı işgal etmiştir. Diğer taraftan 1979 Şubatında İran'da Şah'ın devrilmesi, ABD'nin önemli bir müttefikini kaybetmesine neden olduğu gibi, bölge devletlerini de İran tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştı. Bu doğrultuda ABD, 1970'ten bu yana bölgeye yönelik politikasının temel çerçevesini oluşturan Nixon Doktrini'ni gözden geçirmek zorunda kalırken, Körfez ülkeleri de kendi aralarında *Körfez İşbirliği Konseyini* oluşturma gereğini duydular. Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman'dan oluşan 6 Körfez ülkesi 1981 Mayısında bir araya gelerek, gerek Afganistan'ın işgaliyle ortaya

²⁷⁷ YALÇIN, Sarıkaya, a.g.e., s:107-108.

²⁷⁸ YALÇIN, Sarıkaya, a.g.e., s:107-108.

çıkan Sovyet tehdidinin önlenmesi, gerekse İran'ın Devrimi'nin etkilerini sınırlaması amacıyla *Körfez İşbirliği Konseyi'nin* oluşturulmasına karar verdiler. Konsey'in kuruluş amacının, ilk başta ekonomik sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında işbirliği sağlanması olduğunun belirtilmesine rağmen, aslında temel amaç, altı Körfez devletlerini etkileyen güvenlikle ilgili konularda, devletlerarası danışma işlevini yürütecek bir ortak güvenlik sistemi oluşturmaktır. Üye ülkeler arasında bölgesel güvenlikle ilgili ortak savunma stratejilerine kadar pek çok konuda işbirliğinin geliştirilmesinin amaçlandığı belirtilmekteydi.²⁷⁹

Böyle bir güvenlik teşkilatının kurulması aslında Körfez ülkeleri için elzem bir durumdu. Çünkü Körfez ülkelerinden Bahreyn'de de aynen Irak'ta olduğu gibi şii çoğunluğun sünni yöneticileri vardı. Öte yandan Suudi Arabistan, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirliklerinde de bir İran tehdidini söz konusu yapabilecek miktarda Şii azınlık bulunmaktadır. Bahreyn'deki Şii nüfusun oranı %70 iken, bu oran Irak'ta %60, Kuveyt'te %24, Birleşik Arap Emirliklerinde %18, Katar'da %16 ve Suudi Arabistan'da %8'lik bir Şii nüfusun varlığı bilinmektedir. İran'ın rejim ihracı politikası ve Körfez ülkelerin etnik yapısı bu ülkeler için önemli bir iç tehdit oluşturmuştur. Bu durumda doğal olarak İran-Körfez ülkeleri ilişkilerini germekteydi.²⁸⁰

Örneklem: İran-Bahreyn ilişkisi: Bu durumun en güzel örneği Bahreyn'dir. İran, Irak ile imzaladığı Cezayir Antlaşması'ndan hemen sonra Bahreyn'e yönelik herhangi bir talebinin olmadığını yineleyerek Manama'da, büyükelçilik açmıştır. Ancak 1979'da Şah'ın devrilmesiyle yönetimi Humeyni'nin ele alması üzerine İran, Bahreyn'in kendisine ait olduğu iddiasını tekrarlamaya başlamıştır. Çünkü Humeyni de Şah gibi İran'ın güvenlikle ilgili çıkarlarını Basra Körfezi'nde üstünlük kurmakta görüyordu.

İran'da devrim henüz tamamlanmadan Bahreyn'li yetkililer iki ülke arasındaki tarihsel ilişkiler çerçevesinde, bu gelişmelerin kendilerini olumsuz şekilde etkileyeceğinden kaygı duymaya başlamışlardı. Bahreyn Başbakanı Şeyh İsa ibn-i Salman el Halife, 30 Kasım 1978'de yaptığı açıklamada,

²⁷⁹ ANTHONY, John Duke, 'The Gulf Cooperation Council' Robert G.Dairus et. al. ed.. Gulf Security into the 1980, Stanford, California, Hoover Ins., 1984 , s:84.

²⁸⁰ SARIKAYA, Yalçın, a.g.e., s:111.

İran'daki olayların Körfez bölgesinin istikrarını olumsuz yönde etkilemesinin kaçınılmaz olduğunu söylemiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmeye başlaması esas itibarıyla İran Devrimi'nin önde gelen liderlerinden Ayetullah Sadık Ruhani'nin 1979 Temmuzunda, İran'ın Bahreyn üzerindeki geleneksel iddialarını tekrarlamaya başlamasıyla birlikte söz konusu olmuştur. Ruhani, açıklamasında, İran Parlamentosu'nun 1970'te İran'ın Bahreyn'e yönelik iddialarından vazgeçtiğine ilişkin kararının artık geçersiz olduğunu ve İran'ın hala Bahreyn'i on dördüncü ili olarak gördüğünü söylüyordu. Ruhani, açıklamasında ayrıca, Bahreyn'in İran benzeri bir İslami hükümet şeklini benimsemediği sürece ilhakta kararlı olduklarını ve bu doğrultudaki hareketleri destekleyeceklerini belirtiyordu.²⁸¹

Diğer taraftan 16 Aralık 1981'de, Bahreyn'de el-Halife yönetimine karşı düzenlenen darbe girişimi, Bahreyn'in İran'daki devrime yönelik gelişmelerden duyduğu endişelerinde ne kadar haklı olduğunu göstermesi açısından önemliydi. Ele geçirilen kanıtlar da bu darbe girişiminin arkasında İran'ın olduğunu göstermiştir. Bu olay 1981 Mayısında kurulmuş olan *Körfez İşbirliği Konseyi* tarafından da tepkiyle karşılanmış ve üye ülkeler İran'ı kınamışlardır. Bu arada Suudi Arabistan İçişleri Bakanı Bahreyn'de yaptığı bir açıklama sırasında, İran'ın Bahreyn'e yönelik girişimlerinin gerek Suudi Arabistan'ın gerekse *KİK*'in durumunu açıklığa kavuşturduğuna dikkat çekerek, İran'ın faaliyetlerini devrim ihracı politikasının bir parçası olarak değerlendirdiğini belirtmiştir.²⁸² Bu darbe girişiminden birkaç gün sonra Suudi Arabistan ile Bahreyn arasında içişleri bakanlarının iç güvenlikle ilgili konularda işbirliği yapmasını öngören bir anlaşma imzalanmıştır. Bu olay İran ile Bahreyn arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasına yol açmış ve Bahreyn, Tahran büyükelçisini geri çağırırken, İran'dan da Manama'da bulunan elçisi Hasan Shustri'yi rejim aleyhindeki gizli örgütlerle ilişkisi olduğu için geri çekmesini ve yerine bir başkasını atmasını istemiştir.²⁸³

²⁸¹ RAMAZANİ, Rouhullah K., "Iran's Islamic Revolution and Persian Gulf", Current History, Vol.84, No.498, January 2005, s:5'den naklen ARI, Tayyar, a.g.e., s: 156.

²⁸² KECHİCHİAN, Joseph A., "Containing the Iranian Revolution", Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, vol.13 , No.1-2, Fall/Winter 1989, s:146-165'den naklen ARI, Tayyar, a.g.e., s: 157.

²⁸³ ARI, Tayyar, a.g.e., s: 157.

Ayrıca gerek Irak gerekse İran Bahreyn'in ABD'ye ait altıncı filoya ev sahipliği yapmasını kendilerine karşı bir davranış olarak görmüşlerdir. Bahreyn'in *Huvar adaları* yüzünden Katar'la sorunları da devam etmektedir. Bahreyn bölge ülkelerinden Suudi Arabistan ile oldukça yakın bir ilişkiye sahiptir.²⁸⁴

4.4.1.2. Soğuk Savaş Sonrası İran ve Körfez Ülkeleri

80'li yılların sonuna kadar KİK'le İran arasında ilişkiler hep gergin ve çatışmalı geçti. Özellikle İran'la Suudi Arabistan arasındaki İslami bakış açısı farklılığı ve OPEC'teki üstünlük sağlamaya yönelik yarış, Suudi Arabistan'ın Körfezde üstünlüğü ele geçirme mücadelesi ve ABD ile olan ilişkileri ve dahası savaş döneminde Irak'ın yanında yer alarak İran'a karşı hasmane tavır içerisinde olması nedeniyle çok gergin geçti. İran'ın 1985-1987 yıllarında Irak'a karşı savaşta büyük üstünlük sağladığında KİK'le Irak arasındaki işbirliği ABD'yi içine alacak şekilde gelişti ve bu da ABD'nin direkt olarak savaşta İran'a karşı Irak'ın yanında yer almasına neden oldu. Böylece İran'la KİK arasındaki ilişkiler iyice gerginleşti. 1987'de Mekke'de gösteriler sırasında çıkan olaylarda 400'ü aşkın İranlı hacının ölümü ardından iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kesildi ve çok tehlikeli bir noktaya geldi.²⁸⁵

İran-Irak Savaşı, İran'ın çevrelenmesinde yarar gören Körfez ülkelerini Irak'a daha da yakınlaştırmıştır ve bu durum, Körfez ülkelerinin Irak'ı savaş boyunca desteklemelerine yol açmıştır. Irak'a yardım eden Arap devletleri, savaşla birlikte Humeyni rejiminin ülkeleri üzerindeki etkilerinden bu şekilde kurtulacakları düşüncesinden hareket etmişlerdir. İran'ın tehdidine en fazla maruz kalan ülkelerin başında gelen Kuveyt ve Suudi Arabistan savaş boyunca Irak'a önemli destek sağladılar. Bu iki ülke finanssal desteğin yanı sıra Irak'a önemli miktarda lojistik destek de sağlamıştı.

Aslında Körfez Devletleri ne Irak'ın ne de İran'ın savaştan güçlenmiş bir şekilde çıkarak bölgede egemen güç haline gelmesini istemekteydiler. Irak' a verilen destek ise İran Devriminden ve Humeyni'den duyulan endişeden

²⁸⁴ ARI, Tayyar, a.g.e., s:53.

²⁸⁵ Zonouzi, Sadegh M., Körfez Sorunları ve İran'ın Körfez'e Yönelik Dış Politikası, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi, 2000, s.117.

kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu devletler Irak'a ve Baas rejimine pek güvenmiyorlardı. Bu yüzden Suudi Arabistan'ın ve Kuveyt'in İran'la ilişkilerine bakıldığında düz bir çizgi seyretmediği ve bu devletlerin zaman zaman İran'la ilişki kurmanın yollarını aradıkları dikkati çekmektedir.²⁸⁶

İran-Irak Savaşının sonunda ateşkes imzalanmasından sonra, İran Körfez ülkeleriyle ilişkilerini düzeltmek için atağa geçti. Kuveyt'in işgali sırasındaki İran'ın tutumu, KİK'le ilişkileri iyileştiren en önemli adım oldu. Bazı KİK üyeleri İran ve Irak'ın da KİK'e gözlemci olarak katılabileceğini açıkladı.

Bu iyileşme Körfez Savaşıyla birlikte artmıştır. İran Milli Güvenlik Konseyi Irak'ın Kuveyt'e saldırmasından birkaç gün önce bir bildiri yayınlarak bir kez daha ve karşılıklı olarak komşularının toprak bütünlüğü ve hakimiyetine saygılı olduğunu açıkladı. İran'ın katı tutumundan uzaklaşması, bu ülkenin artık Irak'la olan sorunlarından kurtulup bir an önce içeride bozulan ekonomiyi ayağa kaldırmak için bölgede istikrara gereksinim duymasından kaynaklanıyordu. İran'ın kesin bir tutumla Irak'ın Kuveyt'i ilhakına karşı çıkması KİK'le iyileşmeye yüz tutan ilişkileri hızlandırdı. Daha da göz alıcısı Tahran'la Riyad arasında Mart 1991'de diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması idi.²⁸⁷

İran Körfez savaşından sonra bölgede yeni bir düzenin kurulması için KİK'le müzakerelere öncelik tanıdı. Ancak İran'ın KİK'i işbirliğine ikna etmesi gerekiyordu. Bunun için KİK'in 'bölgeselci olma' ve kendi kendine yeterli olma fikrini benimsediğini gösterdi. İran'ın beklentisi böyle bir yaklaşımla KİK'in ABD'ye olan bağımlılığının azalacağı ve İran'ın asıl önem verdiği bölge ülkeleri arasında bir güç dengesi oluşturulacağı yönündeydi. Ancak çok geçmeden İran'ın güç dengesi oluşturma stratejisi diğer bölge ülke stratejileriyle çatıştı. Mısır ve Suriye'nin girişimiyle Mart 1991'de Şam'da toplanan KİK üyeleri, *Şam Bildirisini* yayınladılar. Bu bildiride ortaya atılan KİK+2 formülündeki hedef Mısır ve Suriye'nin katılımıyla bir '*Arap Barış Gücü*' oluşturmaktır.²⁸⁸ Zaten KİK'de herhangi bir güvenlik düzleminde Arap

²⁸⁶ PARASİLİTİ, Andrew, T., 'Iraq Military Containment of Iran,' Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, Vol.13, No-1-2., 1989, s:138.

²⁸⁷ ZONOUZİ, Sadegh M., a.g.e., s:117.

²⁸⁸ Iran Times, Mart 15, 1991.

kimliğinde ısrarlıydı ve İran ile Türkiye'nin askeri olmayan genişletilmiş bir birliğe katılmasından yanaydı. Bu gelişmeler ışığında İran yeni bir güvenlik düzeni kurulması için güç dengesi oluşturma düşüncesinden vazgeçerek KİK'le güvenlik konularında ortaklık aramaya başladı. Hatta açıkça bu Konsey'e üye olmak istediğini bildirdi. İran'ın bu girişimi, bölgedeki kalıcı varlığını Körfez'in Arap ülkelerini askeri açıdan desteklemekte gören ABD'yi tedirgin etti. Irak tehdidi kalktığı için İran'ın tehdit oluşturduğu savı Arap ülkeleri için savunulmalıydı. Bunun için ABD, İran'ın KİK'le diyalog başlatmasından önce davrandı ve bu ülkelere güvenlik işbirliği önerileri sundu. Daha sonra bu doğrultuda ABD ile bazı şeyhlikler arasında ikili tatbikatlar yapıldı.²⁸⁹

ABD'nin bu atağı karşısında İran'ın isteklerinin gerçekleşmemesi, bu ülkeyi, ikili ilişkileri geliştirme ve bölge ülkeleriyle ekonomik bağlarını güçlendirerek, onların güvenliğini kazanma politikalarına yöneltti. Bu arada İran 'Geşm ve Kiiş' adalarında ekonomik bağlarını güçlendirerek, onların güvenliğini kazanma politikalarına yöneltti. İran 'Geşm ve Kiiş' adalarında ekonomik serbest bölgeler oluşturma girişimlerine de hız verdi. İran bu yolla bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkilerinin gelişmesini umuyordu. Buna rağmen KİK'in askeri açıdan ABD'ye bağlı olması, İran'ın bağımsız bir KİK isteği ile çelişiyordu.²⁹⁰ Burada belirtilmesi gereken nokta İran'ın KİK' e olan bakış açısı İran'ın tarihten gelen Körfezdeki öncü olma stratejisinden kaynaklanmaktadır.

İran'ın Basra Körfezi ülkeleri politikası Hatemi ile birlikte değiştirmiştir. Hatemi dönemine kadar İran, ABD ve bölgesel aktörler olarak da Irak, Suudi Arabistan ve bu ülke eksenindeki politikalarla uyum gösteren Körfez Arap ülkeleriyle, sınır, etnik ve dinsel ayrılıklardan kaynaklanan sorunların belirlediği politik şartlardan etkilenmiştir. İran, bu ortamda, uygulanan sınırlamaların üstesinden gelerek hareket serbestisini genişletmek ve bölgesel güçlerin en etkili olmak arzusunu korumuştur. Bu doğrultuda İran ekonomisini iyileştirmek için ticari ortaklar bulmayı, bölgedeki silahlanma yarışında yerini almayı, bölgesel ittifaklar kurmak suretiyle bölge güvenliğinde

²⁸⁹ ZONOUZİ, Sadegh M., a.g.e., s.118.

²⁹⁰ Iran Times, Mart 8, 1991.

inisiyatifi bölge dışı güçlerin elinden almayı dış politika hedefi olarak seçmiştir.

Bu hedeflere ulaşmada, nasıl Humeyni döneminde takip edilen 'devrim ihracı' politikası bir araç olarak değerlendirilmişse, Hatemi'nin geliştirdiği *medeniyetler arası diyalog* söylemi aynı hedeflere yönelmiş birer enstrüman olarak değerlendirilebilir. Hatemi Mayıs 1999'da Suriye, Suudi Arabistan ve Katar'ı kapsayan ziyaretinde yaptığı bir konuşmada, sorunların karşılıklı yanlış anlamalardan kaynaklandığı belirtmiş ve 'İslam ümmeti kendi aralarındaki sorunları diyalogla çözmeli ve dış güçlere bağımlı olmaya izin vermemeli demıştır'²⁹¹.

Her ne kadar bu dönemde İran, Körfez ülkeleriyle problemlerin çözümü için adım attıysa da eskiden kalan problemler ilişkilerin iyileşmesi için engel olmaktadır. Örnek vermek gerekirse, 1992 yılında bir Körfez adası olan *Abu Musa* için bozulan Arap Emirliği İran ilişkileri, Emirlik tarafından *Uluslararası Adalet Divanına* götürülerek çözülmek istenmektedir. Buna karşılık İran, bu durumu iki tarafın kendi aralarında çözme önerisini savunmaktadır. Bu çerçevede birkaç Körfez ülkesi –Suudi Arabistan, Katar ve Oman-- aracılık için çaba sarf etmişler ve İran-Arap Emirliği görüşmeleri Haziran 2001 yapılmış ve belirli ölçülerde yol kat edilmiştir. Fakat İran'ın adanın bağımsızlığına karşı çıkması durumu hala devam etmektedir. Amerika ise İran'ın adada silahlanmasından dolayı Birleşik Arap Emirliklerinin önerisini savunmaktadır ama adanın bağımsızlığı konusuna ait belirli bir pozisyonu yoktur.²⁹²

Tarihi, jeo-politik, ideolojik ve kültürel etkenlerin oluşturduğu karmaşık ortam, İran'la KİK arasında güvenlik işbirliğini önlemektedir. Körfez krizinde yapıcı temalar bir miktar bulutların dağılmasına yardımcı olmuştur, ancak bu KİK üyelerinin İran'a karşı duydukları kuşku ve giderememiştir. Her ne kadar Hatemi döneminde bir iyileşme olduysa da eski problemler, ideolojik ve kültürel farklar bu işbirliğini önlemektedir.

²⁹² KATZMAN, Kenneth, 'Iran: Current Developments and US Policy,' CRS Issue Brief for Congress, 9 Nisan 2002, s. 4.

4.4.2. İran-İrak İlişkisi

İran İslam rejimi kurulduğundan beri Irakla ilişkiler her zaman problemlili olmuştur. Her ne kadar Şah Döneminde ilişkiler gerginse de, İran İslam rejiminin kurulması ile ilişkiler problemlili bir hale gelmiştir. Bu dönemlerde İranlılar Iraklılardan korkmaktadırlar. Bunun nedeni ise İran'ın ruhani lideri Ayetullah Humeyni'nin 1965-78 arası Irak'taki kutsal şehir Nejef'de kaldığı yıllarda Irak'ın İran hakkındaki düşmanca düşüncelerini kendi kamu oyuna yansıtmış olmasıdır.²⁹³

İslam rejimi kurulduktan sonra Irak, İran'ın uluslararası ilişkileri politikasında önemli bir problem olmuştur. Irak devrim öncesi sadece İran'ın bölgesel hırslarını dizginlememiş, bunun yanında Tahran'ı Arap dünyasına tehdit olarak göstererek Arap dünyasından soyutlamıştır. Devrimin hemen ertesi ise, Irak-İran'ın sınır bölgesini istikrarsız bir hale getirerek İran'a ekonomik yönden zarar vermiştir. Fakat ilişkilerdeki dönüm noktası İran-İrak savaşıdır.

Her ne kadar durum böyle olsa da Hatemi döneminde İran'ın Körfez'deki Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirmek için çaba harcadığı gerçeğini ifade etmek gerekir ve her ne kadar buna benzer pozitif gelişmeler Körfez bölgesi gibi stratejik bir bölgede gerçekleşse de, yine bu bölgenin jeo-stratejik kayganlığı ve İran ve Körfez ülkeleri yönetimlerinin arasındaki ideolojik farklılıklardan dolayı kalıcı bir dostluğun sağlanması şu an için zor gözükmemektedir.

4.4.2.1. İran-İrak Savaşının Getirdikleri

Devrimin hemen sonrasında meydana gelen ve 8 yıl süren bu savaş Saddam hükümetiyle, İran İslam rejimi arasındaki düşmanlık sonucunda meydana gelmiştir. Kişisel çatışmalar, jeo-politik düşmanlıklar, ideolojik farklılıklar ve liderler arasındaki şüphe sınır sorunuyla birleşince devletler arası savaşın çıkmasına neden olmuştur. Bir başka deyişle, savaşın

²⁹³ 1960-70'li yıllarda Humeyni Şii din adamlarına Baas rejimi tarafından baskı yapıldığına tanık olmuştur.

çıkmasındaki sebep her iki aktöründe Körfez bölgesinde hegomonik güç olma mücadelesinden ortaya çıkmıştır.

Savaş sonunda İran her ne kadar toprak kaybetmese de savaşı kaybetmiştir. Savaşın kaybedilmesinde ABD, Batı Dünyası ve Arap ülkelerinin Irak'a verdiği destek vardır. İran devriminin ABD'de yarattığı korku savaşa yönelik ABD politikasında değişiklik yaratmıştır. Washington Savaşın yardımıyla Körfez ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirmiştir. Bu ve diğer Arap ülkeleri İran'ın ideolojik ve askeri etkisini kırabilmek için Irak'ı bir tampon olarak görmüştür. Bu bağlamda Washington İran'a karşı yaptırımlarını arttırırken, Irak'tan desteğini çekmeye başlamıştır ve bu politikayı da 1988 yılına kadar sürdürmüştür.²⁹⁴

1988 yılında İran'ın Bağdat politikasındaki değişiklik hızlanmıştır. 1990 yılında Kuveyt'in Irak tarafından işgali, Tahran'ın Irak hakkındaki düşüncelerini de güçlendirmiştir. Tahran'a göre Irak askeri açıdan güçlü ve politik olarak uğraşılmazı zor bir rakipti. ABD ile birlikte Tahran'da Irak'ın elinde bulunan nükleer silahlarına (*Weapons of Mass Destruction*), komşularıyla ve kendisine karşı yapılan sınır ihlallerine bir çözüm bulamıyordu. Bunun yanında her ne kadar iki ülke arasında ilişkiler nisbi bir olumluluk gösterse de, özellikle Kuzey Irak ve *Halkın Mücahitleri Örgütü* (HMÖ) konuları ve İran'daki Iraklı azınlığı desteklemesi bu dönemde iki ülke ilişkilerinde güven bunalımının temelini oluşturduğu söylenebilir.²⁹⁵

1980'lerdeki Suriye ve İran'ın stratejik ortaklığının tersine 90'lara kadar Tahran ile Bağdat ilişkilerinde tekrar köprü kuramamışlardır. 90'larla beraber tekrar diplomatik ve ekonomik olarak ilişki kurmuşlardır²⁹⁶ Tabii 1990'lar dış dinamikler sonucunda, Tahran'ın Bağdat'a karşı politikasında değişikliğe yol açmıştır. Bağdat 1990'larda I. Körfez savaşında yenilgiyle ayrılmasından sonra bölgesel güç olma özelliğini kaybetmiştir. İran ise ABD ile aynı politikayı uygulayarak Bağdat'ı diplomatik olarak izole etmiştir. Bunun nedeni

²⁹⁴ EHTESHAMI, Anoushiravan, 'Iran-Iraq Relations after Saddam,' The Washington Quarterly, Vol. 26, No.4, s:115.

²⁹⁵ KATZMAN, Kenneth, a.g.e, s.4.

²⁹⁶ Savaş suçluları değişimi, savaş tazminatı ve sınır konularındaki problemlerin çözülmesi için diplomatik ilişkiler bunlardan bazılarıdır.

ise İran'ın Bağdat'la çatışmalı ilişkiler kurmasının Saddam'ı iç politikada güçlendireceği endişesidir.

1990'lardaki bu pozitif gelişmelerin dışında, iki ülke hala birbirlerini bir tehlike olarak görüyorlardı. Clinton yönetimi bu iki ülkeyi tehlikeli ülkeler statüsüne koyup (*rough state*) ikisine de aynı derecede baskı yapmıştır. Her ne kadar iki ülke politik ve ideolojik yönden farklı olsa da Washington bu iki ülkeye eşit derecede baskı yapmıştır. Buna rağmen bu iki ülke en önemli tehdit olarak ABD'yi değil birbirlerini güvenlik tehdidi olarak görmüşlerdir. İran silahlı kuvvetleri bu dönemde Irak'ın hala İran'a saldıracağını düşünüyor ve *Shatt al Arab* sınırı konusunun Irak tarafından provoke edilip, Irak tarafından ani olarak ele geçirme planları olduğu gibi düşünceleri vardı.²⁹⁷

Clinton yönetiminin 2000 yılında iktidardan ayrılmasından ve çevreleme politikasının Avrupalı güçler –Fransa ve Almanya-- tarafından bozulmasından sonra, Rusya ve Çin İran'la diplomatik ve ticari ilişkiler kurmuşlardır. Tahran ise bu durumdan ümitlenerek, gelecek olan Cumhuriyetçi hükümetle iyi ilişkiler kuracağını ümit etmiştir. Fakat bu ümit 2002 yılında George W. Bush'un İran'ı Irak'ın kötü arkadaşı olarak nitelendirip '*şeytan üçgeni*' içine sokması Tahran'ın ümitlerini yıkmıştır. Bu dönemle birlikte ABD tamamıyla İran'ı izole etmeye ve onun bölgesel gücünü azaltmaya çalışmıştır. Fakat ABD yeni politikasını uygulayıp Irak'a saldırdığında, Saddam rejimini devirmeye İran'da davet etmiştir. Fakat İran herhangi bir ABD müdahalesine direk ve tam yardım yapmayı reddetmiştir. Bunun nedeni ise ABD'ye olan güvensizliktir. İran Amerikanın çevirme politikası çerçevesinde bir sonraki hedefin kendisi olabileceğinden korktuğu için, böyle bir eylemin anlamsız olduğunu düşünmektedir.²⁹⁸

2001 yılından sonra İran'ın politikasında farklılaşma olmuştur. Tahran bu dönemden sonra direk olarak ABD'nin hareketine direkt olarak maruz kalmamış ve Iraklı muhalif liderleri dinlemeye hazırlanmıştır. Bu çerçevede 2002 yılında dönemin Irak'lı muhalif lider Ahmed Chalabi Tahran'a gelmiş ve Tahran'da ofis açmak için izin istemiştir. Ocak 2003 yılında Saddam sonrası

²⁹⁷ Bkz. DİLİP, Hiro, Neighbours, Not Friends: Iraq and Iran after the Gulf Wars, London, Routledge, 2001.

²⁹⁸ EHTESHAMİ, Anoushiravan, a.g.e., s:122.

dönemi konuşmak için Tahran'a tekrar dönmüştür. Chalibi'nin arkasından bir başka muhalif Kürt lider Jalal Talebani'de Tahran'ı ziyaret etmiştir.

İran'ın bu değişen uluslararası stratejisinin arkasındaki yatan neden Tahran'ın Saddam sonrası gelebilecek rejimden ve bu rejimin anti-İran yanlısı olabileceğinden dolayı korkusudur. Bu politika değişikliğinin birde uluslararası boyutu vardır. Taliban'ın devrilmesi sonucunda İran'ın Kuzeyinde tehlike minimuma inmiştir. Bu yüzden Irak otomatikman İran için bir numaralı tehdit haline gelmiştir. ABD'nin Irak'la ilgili politikası da İran'ı endişelendirmektedir. Bu durum İran'ın KİK'le koordinasyon halinde çalışmasını da engellemektedir. Tahran bu yüzden temkinli davranarak Irak-ABD savaşında tarafsız kalmış ve Iraktaki Şii gruplarla ilişki kurmamıştır.²⁹⁹

4.4.2.2. İran ve ABD için Savaş Alanı: Irak

ABD'nin Irak'ı işgali Ortadoğu'yu istikrarsızlaştırmıştır. Bu yeni süreçte Irak Tahran için bir tehdit değil ama Irak'taki ABD varlığı ve bu ülkedeki istikrarsızlık İran'ı tehdit etmektedir. İran'a göre bundan sonraki ABD'nin hedefi İran'dır. Bu yüzden İran, ABD'nin Irak'ı işgali sonrası, kendi ülkesinin işgalini engellemek için Irak'taki Şii örgütlerle ilişki kurmuş ve Irak'ta karışıklık çıkarmıştır.³⁰⁰

Irak'ta anayasanın kabulü ve ilk hükümetin kurulmasından sonra da İran-Irak ilişkilerindeki husumet devam etmektedir. Irak Savunma Bakanı, Hazim Shalan al-Khuzai Tahran'ı Irak'ın birinci düşmanı olarak saymıştır. Bu dönemde İran ABD varlığından ve kendisine karşı yapılabilecek olası bir saldırıdan korkarak Irak'ı istikrarsızlığa sokmak istemektedir. Bu yüzden İran Iraktaki terör örgütü *'İslamcı Devrim Üst Konseyi Örgütünü'* desteklemektedir. Bunun yanında bölgeyi istikrarsızlaştırmak için bölgeye birçok ajanını gönderdiğine inanılmaktadır.³⁰¹

²⁹⁹ EHTESHAMI, Anoushiravan, a.g.e.,s:122-125.

³⁰⁰ Mukteda El-Sadr'ın ve İslamcı al-Dawa Partisi'nin İran tarafından desteklendiği bilinmektedir. desteklendiği bilinmektedir.

³⁰¹ MİTE Valentinas, 'Iran/ Iraq: Recent Comments Suggest Problems in Baghdad- Tehran Relations', Payvanda Iran News, <http://www.rferl.org/>.

Sonuç olarak, İran-Irak ilişkisi özellikle İran İslam Cumhuriyeti kurulduktan sonra bozulmuş. Hem liderlerin kişisel husumetleri, hem ideolojik farklılıkları ve hem de sınır anlaşmazlıkları yüzünden bu iki ülke 8 yıl süren bir savaş yapmışlardır. ABD, Arap ülkeleri ve Batılı güçler İran İslam devrimi'nin gücünü kırabilmek için Irak'ı desteklemişler ve Savaş'ta üstünlük sağlamasını sağlamışlardır. Fakat 1990'daki Bağdat'ın Kuveyt işgaliyle beraber ABD her iki ülkeyi de çevreleme politikası içerisine almıştır. Her ne kadar 1990'larda iki ülke arasında bir iyileşme yaşansa ve bu esir değiş tokuşu gibi konularda kendini gösterse de, bu çevreleme politikasına karşı her iki ülke'de düşman sıralamasında birbirlerini birinci düşmanları olarak görmekteydiler. ABD'nin Irak'a saldırısı ve bu ülkeye yerleşmesi ise İran'ı bir sonraki ben miyim sorusunu sormaya itmiştir. Bu korku İran'ın Irak'ı istikrasızlaştırma politikasına itmiştir ve bu politika da hala devam etmektedir.

4.4.3. İran-Suudi Arabistan İlişkileri

İran Suudi ilişkileri hiçbir zaman kolay olmamıştır. vahabi ve şiiler rekabeti iki yüzyıldan beri devam etmektedir. Vahabi hareketinin kurucusu, Muhammad abd al-Vahhab, Şii İslam'ın bir İslam'dan dönüş ve sapkınlık olduğuna inanıyordu. Vahab şii olan güney Irak'a, Şii'lerin kutsal mekanı al-Hussein'i yerle bir etmek için girmiştir. Vahhabi ve Şii anlaşmazlıklarının temeli buradan gelmektedir.³⁰²

İran ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkiler özellikle 1975'e kadar iki ülke arasındaki soğukluk, politika farklılıklarından ziyade Şah ile Kral Faysal arasındaki kişisel ve duygusal nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Kaldı ki her iki ülkede de anti-komünist yöneticiler işbaşında bulunmakta olup, hem İran hem de Suudi Arabistan Körfez'e yönelik olası Sovyet saldırısından endişe duymaktaydı. Bu doğrultuda İran ve Suudi Arabistan ABD'nin "iki ayaklı" politikası çerçevesinde bu devletle yoğun ilişkiler içerisindeydi. Ayrıca her iki devlet de Irak ve Güney Yemen'deki sosyalist ve Marksist rejimlere karşı cephe alması ve Baas rejiminin bir tehlike olarak algılanması üzerine, bu iki ülke aralarındaki kıta sahanlığı sorununu 1968'de bir anlaşmayla çözmüş ve potansiyel bir Irak tehlikesine karşı ittifak oluşturabilmek için aralarındaki

³⁰² CORDESMAN, Anthony H., Suudi Arabia and Iran, Washington, CSIS, 2001, s..1.

engelleri kaldırma gereğini duymuşlardı. Bunların yanında gerek İran'da gerekse Suudi Arabistan'da rejim İslamcı muhalefetin tehdidi altındaydı. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Kral Faysal, Irak gibi İran'ın da Körfez'de egemenlik kurma niyetinden kuşkulandı. Suudi Arabistan ayrıca, Dofar ayaklanması sırasında Sultan Kabus'u desteklemek amacıyla İran'ın Umman'a asker göndermesinden de tedirgin olmuştu. Bunun nedeni Suudi Arabistan'ın Arap Yarımadası'ndan Arap olmayan bir devleti görmek istememesiydi.³⁰³

Bunların ötesinde, iki ülke arasında OPEC içinde de bir takım anlaşmazlıklar söz konusuydu. İran, ekonomik gelişmesini petrolden elde edeceği gelirle gerçekleştirmeyi düşündüğünden petrol fiyatlarındaki artışların yüksek olmasını isterken, Suudi Arabistan bu artışların hep düşük tutulmasından yana olmuştur. Arap-İsrail çatışmasında da İran, diğer Arap devletlerinden farklı düşünmekteydi. İran bir Arap Devleti olmadığı için bu çatışmaya fazla ilgi duymadığı gibi, İsrail'i 1960 öncesinde fiili (*de facto*) olarak da olsa (hukuki olarak değil) tanımıştı. Ayrıca İran, 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında uygulamaya konan ambargoya yönelik olarak, petrolün bir siyasal silah olarak kullanılmasına da karşı çıkmıştır.

İran ile Suudi Arabistan arasındaki bölgesel işbirliğine gelince, yukarıda da belirtildiği gibi Suudi Arabistan, her ne kadar İran'ın Umman'a asker göndermesine soğuk bakmış olsa da kendisi de mali yardım yaparak ayaklanmanın bastırılmasına yardımcı olmuştu. Bununla beraber Suudi Arabistan, İngiltere'den boşalan yerin bir başka yabancı güç (ABD) tarafından doldurulmasına İran kadar sıcak bakmadığı gibi, İran'ın 1971'de körfezdeki üç adayı işgal etmesinden de rahatsız olmuştur.³⁰⁴

1975'te İran ile Irak arasında Cezayir Antlaşması ile sorunların çözülmesi ve ilişkilerin gelişmesi doğrultusundaki engellerin ortadan kalkması ve aynı yıl Kral Faysal'ın ölümü ile birlikte iki ülke arasında daha sıcak ilişkilerin kurulması için kapılar aralanmış ve bundan sonra Şah'ın

³⁰³ ARI, Tayyar, a.g.e., s: 119.

³⁰⁴ ARI, Tayyar, a.g.e., s: 120

devrilmesine kadar İran ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin seyrinde olumlu bir gelişme görülmüştür.³⁰⁵

İran devrimi dönemine baktığımızda Suudi Arabistan'da yaklaşık yüzde 5-10 dolaylarında oldukları tahmin edilen Şiiler özellikle petrol bölgesi olan Hasa yöresinde bulunduğu ve bu ülkede çalışan işgücünün yüzde 40-60 dolaylarında bir kısmını oluşturduğu belirtilmektedir. Bu ülkede örgütlü bir Şii muhalefeti bulunmamakla beraber, bu durum muhalefetin hiç olmadığı anlamına da gelmiyordu. Şiiler, toplumsal, siyasal ve ekonomik konularda kendilerine farklı davranıldığından şikayet ediyorlardı.

İran'daki gelişmelerden endişe duyan Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Prens Suud el-Faysal, 1978 Ağustosundaki bir açıklamasında bu gelişmelerin bütün dünyaya yönelik bir tehlike oluşturduğunu belirtmiştir. Prens Fahd ibn-i Abd ül-Aziz ise, 16 Ocak 1979'da El-Cezire gazetesine verdiği demeçte, İran'daki durumun hem İslam dünyası hem de Orta Doğu'nun istikrarı açısından tehlike teşkil ettiğine dikkat çekmiştir. Bu bakış açısı Suudi Arabistan'ın Şii bir İslam rejiminin bölgede yayılması korkusundan ileri gelmekteydi. Hatta bu korku Afgan-Sovyet çatışmasında bir rekabet halini almış, Afganistan her iki aktöründe kendi rejim anlayışını yayması için bir rekabet alanına dönüşmüştür.³⁰⁶

Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkilerin esas itibarıyla İran'da Rehineler Krizinin ortaya çıktığı ve Bazargan hükümetinin görevden ayrıldığı 1979'un Kasım ayından sonra bozulmaya başladığı görülmektedir. Suudi Arabistan'da ilk Şii gösterileri, 1979 Kasımında Muharrem ayının onuncu günü yapılan aşure kutlamalarını hükümetin yasaklamasına tepki olarak 90,000 kişinin katıldığı ayaklanma ile başlamıştır. İkinci büyük gösteri Humeyni'nin İran'a dönüşünün yıldönümüne rastlayan 1980 Şubatında gerçekleşmiş ve göstericiler, petrol satışından elde edilen gelirin artmasına rağmen durumlarının düzeltilmediğini dile getirmişlerdir. 'Ancak Suudi yetkililere göre, ayaklanmaların nedeni ekonomik olmaktan ziyade İran'daki devrimden kaynaklanmıştır.

³⁰⁵ ARI, Tayyar, a.g.e., s: 120.

³⁰⁶ ROY, Oliver, Siyasal İslam'ın İflası, İstanbul, Metis, 1994.

Öte yandan 20 Kasım 1979'da bir grup isyancı Suudi Arabistan'ın Mekke kentinde bulunan Kabe'yi işgal etmiştir. Bunların 200 ile 1000 dolaylarında olduğu ileri sürülmekle beraber, Fransa'dan gelen anti-terör timlerinin yardımıyla isyanın bastırılması sırasında sadece 170 kişi yakalanabilmişti. Çoğunluğunu Mısır, Kuveyt, Sudan, Irak, Güney Yemen ve Kuzey Yemen uyruklu kişilerin oluşturduğu isyancılardan 62'si idam edildi. Liderleri olan Suud uyruklu Juhayman İbn-i Sayf al-Utaybi kendisinin Mehdi olduğunu ileri sürmüştür. Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkiler Mekke olayından sonra daha da gerginleşti. Gerçi İran'ın olayla doğrudan bağlantısının olduğunu gösteren herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Fakat Suudi Arabistan hükümeti olayların arkasında yine de İran'ın olduğunu düşünmekteydi.

En ciddi olaylar 24 Aralık 1981'de İranlı hacılarla Suud polisleri arasında Medine'de çıkan çatışma sırasında yaşanmış olup olay sırasında yüzlerce İranlı yakalanarak, rejimi yıkmak ve gayri resmi faaliyetlerde bulunmak suçundan sınır dışı edilmiştir. İran, "Müslümanların hac dolayısıyla bir araya geldiklerinde de İsrail ve Amerika aleyhinde bulunamadıkça hacı olamayacağını" ileri sürüyordu. Bu arada Rafsancani, yaptığı bir açıklamada hac sırasında yaşanan olayların İran'ın devrim ihracı politikasının bir parçası olduğunu açıkça söylemiştir. Dolayısıyla İran, Hac vazifesini mümkün olduğunca politize ederken kendi amacını gerçekleştirmek için bunu bir araç haline getirme çabası göstermektedir.³⁰⁷

İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkiler Ali Muhammed Hatemi'nin 3 Ağustos 1997'de başa gelmesiyle gelişmeye başlamıştır. Aslında ilişkiler, Humeyni'ni ölümünün akabinde gelişmeye başlasa da, 1997 yılında ilişkiler rayına oturmaya başlamıştır. Mart 1997 yılında İran dış işleri bakanı Ali Ekber Velayeti Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiştir.³⁰⁸

İlişkilerdeki bu iyileşme, iki ülkenin OPEC' te de müttefik olmasına yol açmıştır. Haziran 1997'de Tahran ile Riyad bu kuruluşu petrol üretiminde düşüşe zorlamıştır. İran hava yolları Suudi Arabistan'a seferlerini arttırmıştır.

³⁰⁷ ARI, Tayyar, a.g.e., s: 153.

³⁰⁸ CORDESMAN, Anthony H, a.g.e., s. 1.

Suudi Arabistan Savunma bakanı, Prens Sultan Temmuz 1997'de Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişkiler hiç bozulmayacaktır dileğinde bulunmuştur. Bu gelişen ilişkilerin nedeni Suudi'lerin Hatemi'nin başa gelmesiyle ilişkilerin düzeleceği umudu ve gelecek hükümetle beraber İran'daki rejimin bölgesel ve ideolojik hırslarının peşinde koşmaktan ziyade, kendi iç sorunlarıyla uğraşacağını düşünmesiydi. Bu nedenlerden dolayı Suudi rejimi ilişkileri düzeltmede hızlı adımlar atmışlardır. 26 Kasım 1997'de İran Kral Fahd'ı İran'ı ziyaret etmesi için çağırmıştır. Şubat 1998, eski İran Başkanı Suudi Arabistan'ı 10 günlüğüne ilişkileri ziyaret için gitmiştir.³⁰⁹

Bu ilişkilerdeki hassas nokta ise petrol konusudur. Kral Fahd'ın ziyareti petrol fiyatlarının en düşük olduğu zamana rast gelmiştir. Bu düşüş fazla arz yüzünden ve Asya ekonomik krizi yüzünden son 4 yılın en büyük düşüşüydü. Bu düşün bir nedeni de, Suudi Arabistan'ın Kuveyt ve Arap Emirliği'nin yardımlarıyla OPEC'te üretimi %10 arttırmasıydı. Daha sonraki dönemde Rafsanjani ve İran petrol bakanıyla beraber olarak Suudi Petrol bakanı Ali Naimi'yle buluşmuştur. Toplantıdan sonra her iki taraf düşen petrol fiyatlarını düzeltmek istediklerini ve diğer devletlerin bu kotayı aşabilme tehlikeleri hakkındaki endişelerini belirttiler.³¹⁰

İlişkilerdeki bu normalleşme iki ülke arasındaki işbirliğini de arttırmıştır. Suudi Arabistan 1998, 1999, 2000 yıllarında İran'la ilişkilerini daha da yoğunlaştırmıştır. Uzun yıllardan sonra ilk defa 1998 yılında iki ülke Mekke'ye yapılan Haç ziyaretinde işbirliklerini arttırmışlardır. Suudi Arabistan, İranlılar için hacı kontenjanını arttırmışlar ve iki hükümet, İranlılar için Haç ziyaretinin barışçıl ve huzurlu geçmesi için ortaklaşa politikalar üretmişlerdir. Bu dönemde İran'ın önemli dini liderlerinden Ayetullah Muhammed Muhammedi Reyshahri, Haç ziyaretinde kutsal Medine Şehrinde İranlı'ları taciz eden 'gerici ve şüpheli öğeleri' suçlamışlardır Suudi Arabistan'ı ve bunun yanında ABD ve İsrail'i şeytan olarak adlandırmıştır. Bu konuşma her ne kadar İran-

³⁰⁹ New York Times, 2 Temmuz, 1997.

³¹⁰ CORDESMAN, Anthony H, a.g.e., s:3.

Suudi Arabistan arasında gerginlik yaratsa da, bu gerginlik 1987 yılında 402 kişinin öldüğü Hac olayları gibi olmamıştır.³¹¹

Bu tip problemlere rağmen ilişkilerde ciddi bir bozulma olmamıştır. Nisan 1998'de Suudi Arabistan'dan Muhammed Hatemi'ye gönderilen 6 Nisan'da olacak Hac'ca davet, Cumhurbaşkanı tarafından, bir süre sonra geleceği sözüyle reddedilmiştir. Bununla beraber Ayetullah Ali Hamaney bu seneki Hac'cın başarılı geçtiğini söyleyerek, Tahran' la ilişkilerin istikrarlı gitmesini istediğini göstermiştir. Mayıs 1998'de Suudi Arabistan ve İran, enerji üretimi ve diğer sektörlerinde ortak çalışma kararı almışlardır. Bu anlaşma işbirliğinin alanlarını tanımlamıştır. Buna göre ilişkiler: ekonomik, ticari, teknik, bilim, kültürel, spor, iletişim hava ve deniz taşımacılığı ve çevre konularında sürdürülecektir.

Bununla beraber İki ülke güvenlik anlaşması yapmak istemiş ve ordular arası teknolojik değişim gibi konular üzerinde durulmuştur. Ancak Prens Sultan bu askeri ortaklığın uzun yıllar küs kalan iki ülke için zor olduğunu belirtmiştir. Daha sonra diğer Suudi bürokratlar bu ortaklığın dış güvenlikten daha çok iç güvenlik konuları üzerine olmasını söylemişlerdir. Nisan 2001 yılında iki ülkenin İç İşleri Bakanları bir anlaşma imzalamışlardır. Anlaşma organize suç, terörizm ve uyuşturucu kaçakçılığı konularını kapsamaktadır.³¹²

Her ne kadar bu işbirlik petrol politikaları konusunda tamamen çok düzgün bir şekilde yürümese de, ilişkilerin bozulmasına da neden olmamıştır. Buna karşılık Suudi politika yapıcılarının hala İran hakkında şüpheleri vardır. Suudi Bürokratlar İran'ın hala Riyad'la bölgesel güç için yarıştıklarını düşünüyorlardı. Sonuç olarak, bu bürokratlar İran'dan askeri tehditlerin geleceğini ve bu tehditlerin Riyad tarafından karşılanması gerektiğini düşünmekteydiler.³¹³

Suudi Arabistan ve İran arasında çıkan bir diğer problem ise İran'ın açıkça ABD'ye ve diğer Batılı güçlere Körfezde aldığı karşı tavidir. Suudi istihbaratı yetkilileri İran'ın dolaylı yoldan Suudi Arabistan'daki ABD ve Suudi

³¹¹ Middle Economic Digest, Nisan 4, 1997.

³¹² CORDESMAN, Anthony H, a.g.e.,s:5.

³¹³ Middle East Economic Digest,Mart 26,1999, s:4.

hedeflerinin bombalanmasından Tahran'ın sorumlu olduğunu belirtmişlerdir. Bu çerçevede İran isihbarat servisi, ABD hava kuvvetlerine ait *Al Khobar* yerleşim sitesine saldırının İran tarafından organize edilmiş olabileceğini iddia etmiştir. Riyad'ın bir diğer endişesi de İran'ın, Kraliyet ailesine karşı Suudi radikal İslamcılarını destekleyebileceği düşüncesidir. Buna karşılık İran dış işleri bakanı ise bu tip iddiaların temelinin olmadığını belirtmiştir.³¹⁴

11 Eylül 2001 sonrası ABD'nin Irak'ı işgali ile birlikte bu iki ülkenin ilişkileri daha da sıkılaşmıştır. 11 Eylül 2001 sonrası her iki ülke; uyuşturucu trafiği, para aklama gibi suçlarla mücadele için yeni bir güvenlik anlaşması imzalamışlardır. Her iki ülkede Körfez bölgesinde ABD kuvvetlerinin bulunmasını ve İsrail'in Filistin'e karşı tutumunu eleştirmişlerdir. Bu durum 11 Eylül sonrası İran için önemli bir durumdur. Bunun sebebi ise bu durumun İran'ın ABD'nin çevreleme politikasından kaçmak için iyi bir fırsat yaratmasıdır.³¹⁵

İran ve Suudi Arabistan arasında İslam'ın farklı kollarından oluşlarından dolayı var olan ve yüzyıllardan beri süregelen bir düşmanlık vardır. Bu durum Şah zamanında gizli bir düşmanlık halini alsa da, Humeyni zamanında açık bir düşmanlığa dönüşmüştür. Hatemi ile beraber ilişkilerde iyileşme olmuş ve her iki ülke; güvenlik, ticaret ve petrol konularında işbirliği yapmaya başlamışlardır. Her ne kadar bu düzelme iki ülke açısından önemli bir gelişme ise de ilişkilerin tamamıyla sağlıklı bir hal aldığını söylemek hata olur. Bunun nedeni ise her iki aktörün birbirlerine olan güven eksikliğidir. 11 Eylül 2001 sonrasında ise ilişkiler devam etmeye başlamış ve bu iki ülke yeni bir güvenlik anlaşması imzalamışlardır. ABD'nin Körfezdeki varlığı, Afganistan ve Irak'ı işgalleri, bu iki ülkenin bölgede ABD-İsrail varlığını dengelemek için ortaklaşa hareket etmelerinde yardımcı olmuştur.

³¹⁴ CORDESMAN, Anthony H, a.g.e, s:7.

³¹⁵ KATZMAN, Kenneth, a.g.e., s:4.

4.4.4. İran-Suriye İlişkileri

İran Suriye ilişkileri Ortadoğu'da uzun zamandır iyi süren nadir ilişkilerden biridir. Bu ilişki, 11 Eylül sonrası ABD'nin İrağı işgalinden sonra daha da kuvvetlenmiştir. Bu iki ülke bölgedeki ABD gücünü ittifakla kırmak istemektedirler.

İran-Suriye arasındaki ilişkiler 1980'li yıllara dayanır . Her ne kadar Saddam Hüseyin Baas partisi kökenli olsa da, Hafız Esad'la aralarındaki kişisel düşmanlık, Suriye'nin Arap dünyasında 8 yıl İran'a tek destek veren ülke olmasını sağlamıştır. Savaş yıllarında ve sonrasında, İran Suriye'ye yüz milyonlarca dolarlık indirimli petrol sağlamıştır. Bunun karşılığında ise Suriye İran'la işbirliği yaparak *Hizbullah'a* yardımcı olmuştur.³¹⁶

1988 yılında İran-Irak savaşı bitiminde İran ve Suriye arasındaki stratejik ortaklık devam etmiştir. Bu sefer ki ortaklık ABD'ye karşı yapılmıştır. Her iki ülkeye göre ABD, Ortadoğu'da doğal kaynakları denetlemeye çalışan, halkları köleleştiren ve kültürel hegemonya kuran emperyalist bir güçtür. Yine her iki ülke, ABD'nin desteklediği İsrail'i tehdit olarak görmekte, bölgede güçlü bir Türkiye istememekte, Türkiye'yi kendilerine meydan okuyan ve NATO baskısı dayatan bir ülke olarak değerlendirmişlerdir.³¹⁷ Bu tehditler iki ülke arasındaki ilişkileri daha da yakınlaştırmıştır.

11 Eylül öncesi bu ikili ortaklık her ne kadar ABD'ye karşı Türkiye'ye nazaran daha keskin çizgilerle belirlenmişse de, bu ülkelerin Ankara'ya karşı politikalarında ortaklık oluşmuş ve bu ortaklık özellikle 'Kürtler' konusunda kendisini göstermiştir. 11 Eylül ve Abdullah Öcalan'ın yakalanması öncesi İran, Türkiye'nin İran Körfezi'ndeki politikalarda oynadığı rolü en aza indirmek için, Kuzey Irak'ta genişlemesini ve gücünü sağlamlaştırmasına karşı çıkmıştır. Tahran, Türkiye'nin İran Körfezi'ne yakınlığı dolayısıyla, burada oynayabileceği rolü engellemek için Türkiye'nin Kuzey Irak'taki Kürt gruplarının üzerindeki etki kurmasını ve böylece onun Irak'ta daha da güçlenmesini engellemeye çalıştı. Türkiye'nin Irak'ta daha da güçlü bir devlet

³¹⁶ SADJADPOUR, Karim, 'The Future is Uncertain For The Alliance Between Syria and Iran,' www.muslimworldtoday.com.

³¹⁷ YILDIZ, Y.Gökalp, Global Stratejide Ortadoğu, Der Yayıncılık, İstanbul, 2000, s:39.

olabileceğinden duyulan korku, İran'ın PKK'yı desteklemesine neden olmuştur. Son olarak, Kuzey Irak'ta askeri birlikler veya Kürt gurupları aracılığıyla kendini gösteren güçlü bir Türk varlığı, İran'ın Azeri sorununu da etkileme ve bu anlamda İran için bir tehdit olma ihtimaline sahipti. Bu yüzden İran, Türkiye-İsrail arasındaki güvenlik anlaşmaları konusunda rahatsız oldu.³¹⁸

Türkiye-İsrail paktının birçok yönü olmasına rağmen , İran bu ilişkinin sadece kendisiyle ilgili olan tarafıyla değil, bu ilişkinin Suriye'yi de tehdit ettiğini bölümünü de düşünmekte idi. Türkiye'nin Kudüs'le ittifak yaparak bu ittifakı P.K.K durumunun sonlaması için kullanabileceğini düşündü. İsrail'in ve Türkiye'nin ABD'deki destekçilerinin yakınlığını, Suriye'yi sınırları içerisinde, İran'da, Irak'ta veya Orta Doğu'nun başka bir bölgesinde PKK'ya verdiği destek ve korumayı sonlandırmak için kullanabileceğini düşündü. Türkiye ayrıca, Suriye'nin Öcalan'ı sınır dışı etmesini istedi. Suriye Türkiye'nin bu isteğini Ekim 1998'de yerine getirdi. Böyle bir gelişme, Suriye'nin Kürt kartını Türkiye'ye karşı kullanma şansını zayıflattı. Bu döneme kadar Suriye, Kürt kartını, Fırat'tan gelen su miktarını arttırmak için kullandı. Ayrıca Suriye, Türkiye'nin karşısındaki en büyük sorunun, sudan çok Kürt sorunu olduğunu biliyordu. Bu nedenle, Türkiye'deki PKK ve Kürt milliyetçiliğini destekleyerek, Türk devletini zayıflatmayı ümit etti. PKK'yı desteklemek ayrıca Suriye'de güçlü bir Kürt hareketinin doğma ihtimalini azalttı. Türkiye'deki veya başka bir yerdeki PKK operasyonlarını destekleyerek Şam, İran'ın yaptığı gibi, dahili bir sorunu bir dış sorun haline getirmeyi başardı.³¹⁹

Türkiye, İsrail ve ABD, Suriye'yi Kürt kartını bırakmaya zorlayarak, O'nu Türk, İsrail ve Amerikan isteklerine karşı koyamayacak zayıf bir ülke haline getirdi. Tabii ki bu ortaklık konusu sadece Türkiye ile ilgili değildi, Öcalan'ın yakalanması ve Suriye'nin Kürt kozunu kaybederek bölgesinde zayıflaması, İran ile ilişkilerinin bitmesini engellemedi. 11 Eylül sonrası ABD'nin İrağı işgali, Şam ve Tahran'da endişe yaratmış ve iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Aynı sebep Türkiye'nin bu iki ülkeyle yakınlaşmasını

³¹⁸ OLSEN, Robert, a.g.e., s:93

³¹⁹ OLSEN, Robert, a.g.e., s:93.

sağlamış ve o coğrafyada bir Kürt devletinin kurulmaması Ankara-Şam-Tahran'ın ortak noktası olmuştur.

Fakat İran-Suriye ilişkisi açısından Lübnan eski devlet başkanı Hariri'nin öldürülmesi, Tahran-Şam arasında gerginliği arttırmıştır. Tahran açısından, Lübnan'daki anti-Suriye bakış açısı İran'ı zor durumda bırakmaktadır. Bunun nedeni ise İran'ın Arap ve İslam dünyasındaki özgürlük savaşçısı imajı ve İslami rejimi Lübnanlı Şii'ler tarafından sempatiyle karşılanmaktadır. Tahran'ın Lübnanlı İslami grup *Hizbullah*'ı desteklemesi ve İran'ın manevi lideri Ayetullah Humeyni'nin buradaki Şii'ler arasındaki manevi yeri, Tahran'ın Lübnan'daki Şiiler gözündeki yüksek yerinin en önemli nedenlerinden biridir.³²⁰

Buna karşılık Suriye'nin Lübnan'daki var oluşu, Lübnanlı Şiiler dahilinde herkesin tepkisini çekmektedir.³²¹ İranlı elitlerin bazıları; Suriye ile taraf olmanın Lübnan'daki popüler iradeye karşı çıkmakla özdeş olduğunu anlamışlardır. İran Cumhurbaşkanı Hatemi, bunu ve Lübnan halkının kabul ettiği her şeye saygımız var, sözüyle belirtmektedir. Bu olmasaydı, ABD'nin bölge politikaları ve amaçları da Tahran'ı ilerde Şam'la ilişkilerini durdurmaya zorlayabilirdi. İran'lı bir diplomat göre İran-ABD ilişkilerinin iyileşmesi için Tahran'ın, İsrail-Filistin olayına bakış açısının değişebileceğini ve Hizbullah'la ilişkilerini yeniden tanımlayabileceğini belirtmiştir. Bu çerçevede oluşabilecek yeni bir ilişkide Şam'ın yeri yok denilebilecek kadar azdır. Suriye'de Tahran'la ilişkileri yüzünden ilerde kuvvetle muhtemel gelebilecek uluslararası baskının fakındadır. Bu da ilerde ilişkilerde oluşabilecek belirsizliği sebeplerinden biridir.³²²

İran-Suriye ilişkileri 1979 İran devrimi sonrası pozitif bir yönde gelişmeye başlamış, İran-Irak Savaşının başlamasıyla bu ilişki ortaklığa dönüşmüştür. Savaş sonrası ise ABD, İsrail ve Türkiye'ye karşı yapılan bir ortaklığa dönüşmüştür. Bu iki aktör Kürt kartını Türkiye'ye karşı kullanarak,

³²⁰ SADJADPOUR, Karim, 'The Future is Uncertain For The Alliance Between Syria and Iran, s:2.

³²¹ Suriye Lübnan'dan 2005 ilkbaharında uluslararası baskılar yüzünden ordularını büyük bir kısmını çekmiştir.

³²² SADJADPOUR, Karim, a.g.e, s:3.

Türkiye'nin bölgedeki gücünü azaltmaya çalışmışlardır. Fakat Türkiye-ABD-İsrail ittifakının karşı taarruzu sonucunda Suriye etkisiz hale getirilmiştir. 11 Eylül sonrasında ise bu ilişki ABD'nin Irak'a girmesiyle güçlenmiş bu ittifaka Türkiye'de katılmıştır.

4.4.5. İran-İsrail İlişkisi

İran Devrimiyle başa gelen İran İslam Cumhuriyeti'nin dünya'daki modernleşme ve Batılılaşma ideolojisine karşı ortaya çıkmış üçüncü dünyacı bir hareket olduğu söylenebilir. Bu kısa tanımlamanın yapılmasındaki sebep bu anti-Batıcı, üçüncü dünyacı ideolojinin kendisini nasıl ve kime karşı konumlandığı sorusunun cevabını öğrenmek açısından önemlidir. Bir başka deyişle İran İslam Cumhuriyeti'nin '*Ötekisinin*' kim olduğu sorusu, konun ana fikrini de açıklayacaktır. İran İslam Cumhuriyeti oluşumundaki temel faktörlerden biri anti-Amerikancılıktır. Humeyni, devrimin hemen gerçekleşmesinden sonra ABD aleyhtarlığına başlamıştır. Humeyni'nin yeni siyasi tercihleri; ABD'nin, İran'daki askeri, siyasi ve ekonomik çıkarlarına son vermektir. ³²³Tabii Tahran'ın bu yeni konumlanıştaki diğer '*öteki*' İsrail'di. İran'ın yönetici elitleri '*Siyonistlerin mümkün olan bütün metodları deneyerek İran ve İslam ülkeleri arasında problemler üretmeye çalıştıklarını öne sürmektedirler.*' ³²⁴ Bu bağlamda İran-İsrail ilişkilerinde İran'ın bakış açısı İslam'ı kurtarma adına Batı'nın bir uzantısı olan İsrail'i yok etme olarak tanımlanabilir.

Bu ontolojik konumlanış her ne kadar İran'ın Devrim sonrası iç politikasında önemli bir malzemesi ise de, real politika bağlamında bu iki aktörün bölgedeki Türkiye, Suriye gibi diğer aktörlerle birbirlerini dengeleme politikasına dönüşmüştür. İsrail İran ilişkilerinde konuyla bağlantılı olarak üç ana ögeyi çıkarmak mümkündür. Birinci öge, İran'ın Arap-İsrail uyuşmazlığındaki rolü ve İsrail'i güçsüz düşürmek için desteklediği terörist örgütler konusudur. İkincisi, İran'ın uzun menzilli silah ve nükleer silah geliştirme projeleri ve son olarak ise bu ilişkilerdeki Türkiye'nin konumudur.

³²³ YOLCU, Mithat, İran'da Reform Hareketleri Rafsancani ve Hatemi Dönemleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, s:36.

³²⁴ ARAS, Bülent, a.g.e., s:200.

Her ne kadar Türkiye konusunun bu ilk iki konuyla direkt bir bağlantısı olmasa da önemli bir ilişkisi vardır. Bu bağlamda bu ilişkiye, Türkiye'yi katmadan değinilmemesi gerekir. Bunun nedeni ise Müslüman olan bir Türkiye'nin İsrail ve ABD ile ortaklığı ve Batı değerleri denilebilecek liberal-demokratik bir düzeni benimseyerek İran ile karşıt konumlanması ve Ortadoğu'daki önemli rolüdür.

4.4.5.1. Devrim Öncesi İran Dış Politikası ve İsrail'e Kısa bir Bakış

Aralık 1953'de İngiltere ile de diplomatik ilişkiye başlayan İran, 1954 yılında imzaladığı Petrol Konsorsiyumu Anlaşması ile ilişkileri daha da sağlamlaştırmıştır. Şah, Sovyet etkisi ve iç muhalefetten korktuğu için Amerikan ve İngiliz yönetimine yaklaşıyordu. İran, Ekim 1955 yılında İngiltere'nin de üye olduğu Bağdat Paktına girmesiyle artık Batı çizgisinde bir siyaset izlemeye başladı. Bu Pakt daha sonra Irak'ın çekilmesiyle CENTO adını almıştır. İran, Mart 1959'da Amerikan yönetimi ile silah yardımı ve askeri eğitimi de içeren ikili bir savunma anlaşması imzaladı. İran, SSCB ile sürdürdüğü iktisadi ve teknik işbirliği ile kendini dengede göstermeye çalışıyordu.³²⁵

İran, OPEC'in bir üyesiydi ve 1973 yılında petrol fiyatlarının artışı ile o nispette İran'ın gelirleri artmış fakat bunu yeterince iyi kullanamamıştı. Arap dünyası Batıya petrol ihracını durdurduğu halde İran petrol ihracatını durdurmadı. O günlerde İran, Amerika'nın körfezdeki en önemli müttefiki idi. Bunun yanında İran'ın devrim öncesi İsrail ile çok çeşitli iktisadi ilişkileri vardı. İran-İsrail ekonomik ilişkileri önemli bir boyuttaydı. İran pazarlarında İsrail malları dolaşıyor, İsrail'e ise İran petrolü gidiyordu.³²⁶

İran aslında İsrail ile resmi ve diplomatik bir ilişkiye sahip değildi fakat de facto birer müttefiktiler. İsrail hükümeti İran ile olan ilişkilerini, İsviçre vasıtası ile yürütüyordu. Buna karşılık İran'da İsrail ile olan ilişkilerini,

³²⁵ MANN, Hilary, 'Iranian Links To International Terrorism-The Hatemi Era', The Washington Institute For Near East Policy, Number 296, Ocak 1998, s:3.

³²⁶ MANN, Hilary, a.g.e., s:3.

hükümeti aracılığıyla yürütüyordu. Bu mutlu ilişki kültür, sanat, ticaret ve tıp alanlarında da kendini göstermekteydi. ³²⁷

4.4.5.2. Devrim Sonrasında İran- İsrail Anlaşmazlığındaki Temel Konular

4.4.5.2.1. Terör Örgütleri ve İran

Devrim sonrası İran'ın İsrail'e bakışı aslında kendi dış politikasının da çerçevesini oluşturmaktadır. İran bütün Müslüman ülkelerin tüm imkanlarını İsrail'e karşı mobilize etmedikleri takdirde, bu ülkenin insan hakları ve uluslararası hukuk ihlallerine devam edeceği düşüncesindedir. İran bölgesel politikasında İsrail ile ilişkilerinde güvenlik ikilemi içerisine girmiş ve Tel Aviv aleyhindeki her şeyi kazanç olarak görmüştür. Hatta İran'ın devrim ideolojisi ve bölgesel etkinlik maksadıyla koruyup kolladığı bazı terör örgütleri, bu ülkeyi dolaylı olarak Arap-İsrail uyuşmazlığı içine çekmiştir. İran, ABD ve İsrail'in işine yarayacağı gerekçesiyle, Arap-İsrail barışına karşıdır. Bunu açıkça da belli etmiştir. Oysa Arap-İsrail çatışmasının temelinde yatan toprak anlaşmazlığı ile İran'ın bir doğrudan herhangi ilişkisi yoktur. Orta Doğu'da faaliyet gösteren *Hamas, Filistin İslami Cihadı ve Hizbullah* Arap-İsrail Barış sürecini engellemeye çalışmaktadır. Tahran'ın Arap-İsrail uyuşmazlığında öncelikli olarak Lübnan Şiileri, Suriye, Hizbullah gibi örgütleri desteklediği, hatta Hamas gibi Suni radikal örgütlere destek vermekten de geri durmadığı görülmüştür. ³²⁸Örnek vermek gerekirse, Hizbullah örgütü, Lübnan'da İsrail işgaline karşı savaşmakla birlikte, Lübnan'daki Şiiler, İran desteği ile Lübnan'daki en etkin politik grup konumuna gelmişlerdir. Bu, İran'ı Lübnan'da en etkin oyuncularından biri haline getirmiştir. Humeyni bunu devrimden sonra şu sözlerle ifade edecektir: '*Biz Lübnan'ı İran'ın bir parçası olarak kabul ediyoruz çünkü biz birbirimizden farklı değiliz, Biz onlarız, onlar da biz*' ³²⁹

³²⁷ MANN, Hilary, a.g.e., s:3.

³²⁸ SARIKAYA, Yalçın, a.g.e., s. 113. Ekim 1992'de İran, barış görüşmelerine karşı koordinasyonu sağlamak amacıyla Tharan'da yapılan konferansa Hamas örgütünün temsilcilerini de davet edip bu örgütün militanlarını eğitmeyi kabul ettiği , Hamas'a 22 yıllık bir süre içinde 30 milyon dolar verdiği, örgüte Tahran'da bir temsilcilik açtığını ifade edilmiştir.

³²⁹ TAFLIOĞLU, Serkan, 'İran, Silahlı İslami Hareketler ve Barış Süreci,' Avrasya Dosyası, Cilt.5 , Sayı 1, 1999, s:49.

İran'ın Arap dünyasındaki Şii hareketlerini ve Şiileri desteklemesi tarihsel bir geçmişe sahiptir. Sadece İran İslam Cumhuriyeti'ne ait bir dış politika yönelimi değildir. 1501'de Safevi Hanedanlığı Şiiliği devlet dini ilan ettiğinden beri İran bütün Şiileri, bir üst kimlik altında 'Farsileştirmektedir.' Bu İran İslam Devrimi'nden sonra kurumsal bir yapı üzerine oturtulmuştur. İran bölgedeki Şii unsurunu, bölge ülkelere bir baskı unsuru olarak kullanmakta ve monarşi ve diktatörlükleri tehdit etmektedir.³³⁰

İran; ABD'de Tahran'a yönelik politikaların yanlışlığının ve İsrail'in bölgede yarattığı problemlerin farkında olan yöneticilerin olduğunu, ancak yönetim ve senatoda güçlü İsrail yanlısı oluşumların rasyonel politikaların üretilmesine engel olduğu düşüncesindedir. İran yönetiminin düşüncesi, eğilimi Filistin sorununu tüm İslam Dünyasının problemi olduğu, ancak mevcut siyasi elitlerin çeşitli sebeplerle bu sorunla gerektiği tarzda ilgilenmediğidir. İran yönetimi, İsrail'in hemen yanı başında ikinci bir İran'ın ortaya çıkması tarzında bir kabusu olduğunu bilmektedir. Bu yönde kaygıyı arttırmak üzere yukarıda da belirtildiği üzere İsrail karşıtı guruplara destek vermektedir.

4.4.5.2.2. İran'ın Silah Programı

İran-İsrail ilişkilerinde bir diğer nokta ise İran'ın geliştirdiği uzun menzilli konvansiyonel ve nükleer silahlardır. Tahran'ın Körfezdeki giderek artan etkisi İsrail'i son derece rahatsız etmektedir. İran, kendi ekonomik ve sosyal dengelerini oturtmaya çalışırken, Körfezdeki askeri gücünü de arttırmaktadır. Nitekim Nisan 1993'te, Hürmüz Boğazı'ndaki, Ebu Musa adasındaki Arap yerleşimcileri boşaltıp adaya altı bin asker yollaması bu bağlamda önemlidir. İran'ın bu tavırları Körfezde kendisinin dahil olmadığı bir güvenlik sisteminin faydasız olacağını göstermektedir.³³¹

İsrail ise ABD aracılığıyla İran'ın nükleer ve uzun menzilli füze gelişim programını eleştirerek, Tahran'ı uluslararası arenada köşeye sıkıştırmaya çalışmaktadır. İran'ın ürettiği iddia edilen kitlesel imha silahları ve nükleer silahlar İsrail'in varlığına yönelik hayati bir tehdit olarak algılanmaktadır. İsrail

³³⁰ TAFLIOĞLU, Serkan, a.g.e., s:49.

³³¹ TAFLIOĞLU, Serkan, a.g.e., s: 51.

yönetimi bu tehdit algılaması ile İran'a söz konusu silahların üretimi için gerekli teknolojiyi sağlayabilecek devletler olan Çin, Rusya Federasyonu ve Kuzey Kore'yi hedef alan önleyici girişimlerde bulunmuştur. Bir Pentagon yetkilisinin Shahab-3 füzelerinin bölgede İsrail, Türkiye ve ABD tarafından tehdit olarak algılandığı sözleri bunun en güzel örneğidir.³³² Bu çerçevede aşağıda da görüleceği gibi 11 Eylül sonrasında bu iki ülkenin ilişkileri gerginleşmeye başlamıştır.

4.4.6. Türkiye-İran ve İsrail İlişkileri

4.4.6.1. 90'lı Yıllarda Türkiye-İran-İsrail

28 Mart 1949 tarihinde İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olan Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler, meydana gelen olaylar ve değişen koşullarla hep inişler çıkışlar yaşamış, bu da tam olarak iki ülke arasında istikrarlı bir ilişkinin yaşanmasını engellemiştir. Yaşanan bu istikrarsızlık 1991 yılındaki Madrid süreci ve bunu takip eden 1993 yılındaki Filistin-İsrail ve 1994 yılındaki Ürdün-İsrail anlaşmaları ile, bir anlamda aşılmış ve Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler rayına oturmaya başlamıştır.

Bütün bu gelişmeler sonucunda 1994 yılından sonra hızlanan Türkiye İsrail ilişkilerinde ABD desteğini görmek mümkündür. Özellikle Arap-İsrail Barış sürecinin ivme kazanması ile birlikte Türkiye-İsrail ilişkilerinde de olumlu gelişmeler görülmeye başlanmış ve İsrail Türkiye'nin bölgesel alanda müttefiki olmaya başlamış, Türkiye'nin çıkarlarının kollanmasında etkin bir unsur olarak kendini göstermiştir. Daha önce bu denli sıkı olmayan Türkiye-İsrail ilişkileri, bölge ülkelerinin tepkisine neden olmuştur. Bu kapsamda bakıldığında Türk-İran ilişkilerinde de özellikle 1990'lı yıllarla birlikte etkili olan bir diğer unsur olarak İsrail kendini göstermeye başlamış, iki ülkenin ilişkilerinin birbirleri ve bölge ülkeleri ile şekillenmesinde etkili bir faktör olarak kendini hissetmiştir. Ortadoğu'da meydana gelen gelişme ve değişimler sonucu birbirine yanaşmak zorunda kalmış iki ülke olarak Türkiye ve İsrail'in yakın ilişkiler içine girmesine en çok tepki veren ülkelerin başında İran gelmiştir.

³³² ARAS, Bülent, a.g.e., s:206.

Hem Türkiye'ye hem de İsrail'e şöyle bir bakıldığında, 90'larda her iki ülkeyi de birbirine yaklaştıran pek çok neden olduğu hemen göze çarpmaktadır. Bu nedenlerin başında her iki ülkenin de Ortadoğu gibi zor bir bölgede yalnız olması gelmektedir. Bir başka neden olarak; Türkiye'nin ABD ve Batılı ülkelerle savunma sanayinde kendi kendine yetebilme yeteneği konusunda alt yapı eksikliğinin var olması, silah alımı ve teknoloji transferinde her zaman Ermeni ve Rum lobilerinin bir engel olarak önüne çıkması ve söz konusu lobileri Yahudi lobisi ile dengeleme arayışı; Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonun sağlanması için bu konuda yeterli bilgi ve tecrübeye sahip bir ülke ile işbirliği içine girilmesi ihtiyacı ve terörizm ve füze tehdidi konusunda işbirliği ve Türkiye'nin çevresindeki ülkelerle bazı sorunlar yaşıyor olması istenilebilir; İsrail'inde kendine yönelik düşmanca tutum içine giren komşularla çevrelenmesi, bu nedenle kendine müttefik ve dost ülke arayışı içine girmesi ve Türkiye'yi iyi bir pazar olarak görmesi de diğer bir neden olarak gösterilebilir.³³³

Fakat İran'ın İsrail ve bölgedeki bakışında kırılmalar olduğu da bir başka gerçekliktir. Oslo sürecini takip eden dönem İran'ın dış politikada bölgesel realiteleri tanınması, iç politikada ise söylemin radikalleşmesine yol açmıştır. Fakat bu süreçte –11 Eylül öncesi– değişmeyen olgu İran'ın Ankara'nın konumlanışına eleştirisidir. Arap-İsrail barış sürecine başından beri muhalefet eden İran, İsrail'in hemen yanı başındaki Türkiye ile bu kadar sıkı ilişkiler içerisine girmesinden rahatsız olmuştur. İran'a göre İsrail bütün metodları kullanarak İran ve İslam ülkeleri arasında sorunlar yaratmaya çalışmaktadır. Bu kapsamda İran, İsrail Türkiye yakınlaşmasını da anılan projelerden biri olarak değerlendirmektedir. İran'a göre, İsrail yine Müslüman olan bir başka bölge ülkesini yani Türkiye'yi kullanarak İran'ın ideolojisinin yayılmasını ve İran'ın güçlenmesini engellemeye çalışmaktadır. 1990'lardaki Türkiye ile İsrail arasındaki bu yakınlaşma, zaten eskiden beri var olan İran-Suriye cephesini daha da kuvvetlendirmiştir.

³³³ Yukarıda da belirttiğimiz gibi bölgede oluşan Yunan-Suriye ittifakına ve Suriye'nin Yunanistan'a hava üssünü açma gibi Türkiye'yi alanen tehdit eden bir anlaşma sonrası, İsrail-Türkiye ile ittifak kurmuştur. Bölgedeki PKK terör örgütüne maddi yardım sağlayan Suriye ve Yunanistan'a karşı Türkiye ve İsrail ortaklık kurmak zorunda kalmışlardır. ile bu ittifaka girmek.

Türkiye ve İsrail arasında imzalanan anlaşmaların hemen akabinde İran, bu anlaşmalarla Türkiye'nin İslam ülkelerinden uzaklaştığını ve İsrail'in emellerine alet olduğunu söylemiştir. İran, bu anlaşmalardaki hükümlerden dolayı Türkiye'nin kendi topraklarını İsrail'in arka bahçesi gibi kullanmasına izin verdiği ve bunun sonucu olarak da İsrail'in, Türk-İran sınır bölgesinden yaralanarak İran hakkında bilgiler topladığını belirtmiş ve Türkiye'yi İran'ın yanı sıra diğer bölge ülkelerinin de güvenliğini tehdit etmekle ve İran'ı arkadan vurmakla suçlamıştır.³³⁴

Türkiye ve İsrail'in yaptığı anlaşmalara İran'ın bu kadar aşırı tepki göstermesi aslında bir anlamda daha önce kendisinin yaptığı bazı eylemlerle de çelişmektedir. Bu kapsamda İsrail'in Müslüman ülkelere bir tehdit olduğu, İsrail'in uluslararası hukuku ve insan haklarını ihlal ettiği gibi bazı iddiaları kullanarak, Müslüman ülkeler arasında ve kendi iç politikasında prim toplamaya çalışan İran, daha önce İran-İrak savaşında İsrail'den Hawk uçaksavar ve Tow tanksavar füzesi gibi silahları satın almıştır. İran, Türkiye'yi her defasında İsrail'le diplomatik diyaloga girmemesi konusunda tehdit ederken, kendisi İsrail'den gelen silahları kullanmaktan çekinmemiştir.³³⁵

Ayrıca Turgut Özal'ın İsrail ile ilişkileri geliştirmeye ve bundan yararlanarak Yahudi lobisinin desteğini almaya çalışmasına karşılık olarak, İran Türkiye'ye İsrail ile ilişki kurmasının yaratacağı sorunları anımsatmış ve İran'ın ilişkide bulunduğu İslam ülkelerinin İsrail'le ilişkisi olduğunda bunun İran'la olan ilişkileri etkileyeceğini, İsrail'in bir kanser tümörü olduğunu ve Türkiye'nin İsrail ile ilişkisinin Türkiye'nin haysiyetini Müslüman ülkeler' in gözünde etkileyeceğini belirtmiştir.³³⁶ İran tepkisini Türkiye'nin İsrail ile yaptığı anlaşmaların fesh edilmesini isteyecek derecede ileri götürmüş ve bağımsız bir ülkenin neyi yapıp neyi yapmayacağını söyleyebilmiştir. Ayrıca Türkiye ile İsrail arasındaki bu yakınlaşma zaten eskiden beri var olan İran-Suriye cephesini daha da kuvvetlendirmiştir. 1990'lardaki Türkiye ve İsrail arasındaki yakınlaşmanın Suriye ve İran'a yönelik olduğu varsayımlarından hareket edildiğinde İran'ın bundan rahatsız olması kadar doğal bir şey

³³⁴ YAZAR, Şengül, a.g.e., s:82-84.

³³⁵ TAVLAŞ, Nezih, 'Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri,' Avrasya Dosyası, V, 1, 1999, s:95.

³³⁶ Milliyet, 20 Ocak 2000.

olamazdı. Özellikle İsrail'in sorunlar yaşadığı İran ve Suriye'nin Türkiye'ye yönelik olarak terörizmi desteklediğinin bilinmesi de Türkiye ve İsrail arasındaki yakınlaşmanın anılan ülkeleri rahatsız etmesi için yeterli olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

4.4.6.1. 11 Eylül Sonrası Değişen Güvenlik Paradigması ve Üç Aktörün İlişkileri

11 Eylül sonrası uluslararası ilişkilere yeni bir boyut kazandırmış ve özellikle Ortadoğu'da Saddam Hüseyin'in devrilmesi gibi radikal değişikliklere maruz bırakmıştır. Bir başka deyişle, ABD müdahalesiyle Ortadoğu'daki taşlar yerinden oynamış ve aktörler farklı bir konum almaya başlamışlardır. 11 eylül terörist saldırısının sonrası, İran-İsrail ilişkilerinde, çok köklü değişikliklere yol açmasa da kısmi ama önemli etkiler yarattığı görülmektedir.

11 Eylül sonrası Bush' un şeytan üçgeni listesinde yer alan İran, bu durumdan tedirgin olmuştur. İran'a göre ABD'nin bu açıklamasının ardındaki sebep Washington'un İran körfezi ve Hazar Denizi arasındaki petrol ve gaz yataklarını kontrol etmek, Irak, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve bütün Ortadoğu dünyasını, özellikle İsrail'e zarar verebilecek güçleri silahsızlandırmaktı.³³⁷ Bu çerçevede ABD ve İsrail, nükleer enerji ve dolayısıyla nükleer silah ürettiğinden şüphelendiği İran'a karşı eleştiri dozlarını yükseltmiş ve hatta bu eleştiri dozunu tehdit boyutuna getirmişlerdir. İsrail ve ABD'nin, Tahran'a, uranyum zenginleştirme programını eğer durdurmazsa bu tesisleri vurma tehdidi ve buna karşılıklı İran'ın bu durum olduğu takdirde İsrail'e missileme yapılacağı tehdidi, İsrail-ve İran arasındaki gerginliği 11 Eylül öncesine göre daha fazla ortaya çıkarmıştır.

İsrail ve ABD'nin uluslararası kamuoyunu etkileyerek BM'lere İran'ı denetlemesi için yaptığı baskı sonuç vermiş ve İran BM'leri ülkeyi denetlemesi için davet etmiştir. Her ne kadar BM'ler nükleer silah yapımıyla ilgili olarak bir şey bulamasa da, ülkede uranyumun zenginleştirmeye ait çalışmanın neden yapıldığını çözmemişlerdir. Bu çerçevede Tahran'a ABD

³³⁷ OLSON, Robert, a.g.e., s:153.

ve İsrail tarafından yapılan baskı devam etmektedir. Buna karşılık Tahran'da, ülkeye yapılacak herhangi bir saldırıya karşı, İsrail'e misilleme yapılacağı karşı tehdidinde bulunmaktadır. Bu Ortadoğu'da iki aktör arasındaki gerginliğin katlanarak devam ettiğinin bir göstergesidir.

İlişkilerdeki bir diğer nokta ise Türkiye'nin rolüdür. ABD'nin Irak'a yönelik beklenen saldırısı İran ve Türkiye arasındaki ilişkileri güçlendirmiştir. Özellikle Türkiye'nin PKK-KADEK'in Urmiye bölgesindeki endişeli olduğu faaliyetlerine Tahran karşılık vererek terör örgütünü ezmeye razı olmuştur. Bu çerçevede ilişkiler daha da sıkı bir hale gelmiştir. Örnek vermek gerekirse 2003 yılında dış işleri bakanın Tahran'dan dönmesinden iki gün sonra, Türkiye –İran sınırındaki Doğu Beyazıt'ın 40 km güneyinde bulunan Gürbulak gümrük kapısında yeni bir kapının açılışı için düzenlenen bir törende, Başbakan Erdoğan ve Devlet Başkanı Hatemi'nin baş danışmanı olan Muhammed Rıza Arif bir araya geldiler. Erdoğan ve Arif, ülkelerinin ticari ilişkileri geliştirmek istediklerini belirttiler. Ankara ve Tahran yeni bir kapının, iş imkanlarını arttırmasını ve bölgenin ekonomik gelişimine katkıda bulunmasını istedi. Yeni kapı, 169 dönümlük bir pazar alanında kurulacaktı ve beklentilere göre her yıl bu kapıdan 400 bin kamyon ve 120 bin otomobil geçiş yapacaktı.³³⁸

Tabii bu ilişkilerde sıkılaşma her şeyin güllük gülistanlık olduğunu da göstermezdi. Her ne kadar ilişkiler eskiye göre yakınlaştıysa da İran, Kuzey Irak'taki petrolün ve gazın doğrudan askeri işgal ve dolaylı olarak uluslararası petrol şirketleri ile iş birliği yapan Türk şirketleri aracılığıyla Türkiye tarafından kontrol edilmesini istemedi. Kendi petrol ve gaz kaynaklarına sahip bir Türkiye, İran için daha da büyük bir tehdit olacaktı. Çünkü Rus gazına daha az bağımlı olacaktı. Eğer Türkiye Kerkük petrollerini kontrol etmeye yönelik bir girişimde bulunursa, bu tavrı YNK'yı (Kürdistan Yurtseverler Birliğini) kontrol etmesi anlamına gelecekti, çünkü Kerkük petrol yatakları YNK tarafından kontrol edilen bölgeye çok yakındı. Böyle bir gelişme, YNK'nın İran için değerini ve bunun sonucu olarak da İran'ın Kuzey Irak'taki varlığını azaltacaktı. Bu bağlamda Irak işgali sonrası Türkiye ve İran Kuzey

³³⁸ OLSON, Robert, a.g.e., s:216.

Irak'ta jeo-politik bir alan elde etmek için mücadeleye devam etmişlerdir.³³⁹ Fakat ilişkileri eskiye göre daha da yoğunlaşmıştır.

Buna karşılık İsrail-Türkiye ilişkilerinde eskiye nazaran bir gerileme olmuştur. Irak'ın işgalinden sonra İsrail'in Kuzey Irak'taki aktif rolü ve bu doğrultuda Türkiye'nin İsrail'li uzmanların Kuzey Irak'taki peşmergeleri eğittiğine dair duyumları Türkiye-İsrail arasındaki ilişkileri gerginleştirmiştir. Türkiye'nin Filistin-İsrail olayında Filistin ve Arap Dünyası yanında konumlanışı ve Filistinli İslamcı örgüt *HAMAS'ın* kurucusu ve ruhani lideri Şeyh Ahmed Yasin'in İsrail tarafından suikasta uğraması sonucu Türkiye'deki iktidar partisinin olayı kınaması ve devlet terörü olarak adlandırılması Tel-Aviv Ankara arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. Çünkü İsrail açısından, Ankara'nın kendinden uzaklaşıp İran-Suriye gibi hasımlarıyla yakınlaşması, İsrail'in bölgede yalnız kalması ve bir nebze de olsa izolasyonu demektir. Her ne kadar İran'ın Ürdün'le ilişkileri iyi olsa da Türkiye gibi çok güçlü bir bölgesel gücün desteğinin olmayışı Tel Aviv'in bölgede otomatikman yalnız kalmasına yol açmaktaydı.³⁴⁰

Türkiye'nin bölgedeki bu rol değişimi İran-İsrail ilişkilerinde İsrail'in bölgede yalnızlaşmasına ve İran'ın daha önceden de belirtildiği gibi bölgede yeni bir açılım yapıp soluklanmasına yol açmıştır. Bu dönemki ABD'nin 'çevreleme' (containment) politikasını daha yoğunlaştırmasına karşılık, Türkiye ile bu ilişki İran'ın bölgede göreceli olarak güçlenmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak bakıldığında; İran-İsrail ilişkileri iki hasımın birbirlerini yok etme mücadelesi olarak özetlenebilir. Bu mücadele iki önemli noktada kilitlenmiştir. İran'ın İsrail karşıtı *Hamas*, *İslami Cihad* gibi terör örgütlerine olan desteği ve, nükleer ve konvansiyonel silah geliştirme projeleridir. Bu iki nokta İsrail güvenliğini tehdit etmektedir. İsrail ise bu durumu ABD ile ortaklaşa çözmeye çalışmaktadır. Irak işgali sorası İsrail'in ABD ile 'çevreleme' (containment) politikasındaki etkin rolü, İsrail'in İran'a karşı politikasına güzel bir örnektir.

³³⁹ OLSON, Robert, a.g.e., s:158-159.

³⁴⁰ Tabii Tel Aviv Ankara arasındaki bu uzaklaşmayı ilişkilerin kopması olarak yorumlamak çok yanlış olur. Çünkü İsrail-Türkiye arasında önemli ticari ve askeri ilişkileri vardır.

Bu ilişkilerde Türkiye'nin rolünün de etkisi vardır. Büyük bir bölgesel güç olan Türkiye'nin desteğine her iki aktöründe ihtiyacı vardır. 11 Eylül öncesi Türk-İsrail yakınlaşması İran için bir tehdit oluşturmuştur. İran elitleri bu yakınlaşmayı kendilerine karşı tehdit olarak algılamışlardır. Buna karşılık Irak İşgali sonrası değişen bölgesel ve global dengeler sonucu İran'la yakınlaşması ise İsrail için Ortadoğu gibi bir bölgede yalnız kalmak ve göreceli olarak izolasyon anlamını taşımaktadır.

4.5. İran'ın Büyük Güçlerle İlişkileri

Her ne kadar konu başlığı İran'ın komşuları ile ilişkileri olarak sınırlansa da, ABD ve AB gibi büyük güçleri İran-Ortadoğu denkleminde soyutlayarak düşünmek, İran'ı anlamamızı imkansızlaştırır. İran'ın jeo-politiği nedeniyle, ortadoğu'da güç için yarışan Rusya, ABD ve AB gibi güçler İran'la ve bölgedeki diğer devletlerle etkileşim içinde olduklarından, Tahran'ın bölgedeki ilişkilerinde büyük etkileri vardır. Bu bağlamda, bu bölümde İran'ın, ABD, Rusya, AB ve bölgenin en önemli gücü olan Türkiye ile ABD ekseninde incelenecektir.

4.5.1. İran ve ABD-AB İlişkileri

İran ABD ilişkileri, İran İslam Cumhuriyeti kurulduğu tarihten bu yana problemlili bir rotada yol almıştır. ABD'nin Dünya'yı Amerikanlaştırma projesine karşılık İran İslam Cumhuriyeti'nin Dünya'yı İslamileştirme projesi, bu iki aktörü birbirine düşman bir hale getirmiştir. Soğuk Savaş sonrası global dinamikler sonucunda AB'nin güçlü bir global oluşum olarak ortaya çıkması İran-ABD ilişkilerini daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Özellikle 11 Eylül sonrası Amerika'nın Dünya'yı askeri bir yolla demokratikleştirme projesi ve jeo-stratejik politikaları ile İran'ın bölgesel çıkarları ve silahlanma projesi kaçınılmaz olarak çatışmıştır. AB'nin de kendi çıkarları çerçevesinde İran ile dostane ilişkiler kurması bu üç oyuncunun ilişkilerini daha da

karmaşık bir hale getirmiştir. ³⁴¹ Bu çerçeve içersinde konu 11 Eylül öncesi ve sonrası diye iki bölümde incelenecektir.

4.5.1.1. 11 Eylül Öncesi Dönem

ABD –İran ilişkileri İran rejiminin Batı demokrasisi ile çelişmesi ve İran'ın rejim ihracı projesi ve bu iki aktörün enerji kaynakları ve bu bağlamda Orta Asya ve Kafkaslardaki rekabeti üzerine odaklanmıştır. Her ne kadar AB yöntem ve amaç bağlamında ABD ile büyük bir ölçüde aynı yönde düşünse de bu oyunda bir yan aktör konumundan çıkamamaktadır.

ABD'nin Orta Asya, ve Kafkaslar'daki siyasi hedeflerinde en önemli öncelik istikrarı arttırmak, demokratikleştirmeyi hızlandırmak, serbest piyasa ekonomisinin yeşermesini ve işlemlerini sağlamaktır. ABD tüm bu hedeflerini bölgedeki radikal rejimlerin gelişimine ve hareketini kısıtlamaya yöneltmiştir. Washington'un amacı Orta Asya, Kafkaslar ve Ortadoğu'daki ülkelerin dünya ile entegrasyonunu kolaylaştırmak, dolayısıyla bu devletlerin uluslararası hak ve yükümlülüklerinin farkına varmalarını sağlamaktır. Bu şekilde söz konusu cumhuriyetler güvenlik ve benzeri politikalarda sorumluluk yüklenecek, bölgesel ve uluslararası barış ve istikrar açısından tehlike yaratabilecek Batı karşıtı radikal rejimlerin yükselişine izin vermeyecektir. Bunun en güzel örneği Washington'un Sovyetlerin 1991 sonunda çöküşünü takip eden süreçte Amerikan yönetiminin Orta Asya'daki yeni kurulan Cumhuriyetleri tanıma hızıdır. Örnek vermek gerekirse Amerikan yönetimi Kazakistan'ı 25 Aralık 1991'de tanımıştır. Bunun akabinde, ilişkiler 1992 kasımında kabul edilen Rusya ve yeni ortaya çıkan Avrasya demokrasileri ile Serbest Pazarların örgütlenmesinin (FREEDOM) desteklenmesi kanunudur. Bu kanun doğrudan askeri, siyasi ve ekonomik dönüşüme yönelik içeriğe sahiptir. ABD gönderdiği yardımlarla bu ülkenin serbest pazar ekonomisine geçmesini kolaylaştırmaya çalışmaktadır. Amerikan yönetimi üst düzey ziyaretlerin yanı sıra, Kazakistan'da demokrasiye geçişe yardım edebilmek

³⁴¹ Yukarıda da belirtileceği üzere ABD ile AB'nin Dünya'nın demokratikleşmesi ve serbest piyasa ekonomisine entegrasyonu gibi amaçları birbirleriyle örtüşmektedir. Fakat AB'nin kendi içsel yetersizlikleri bu öğeleri yaymasında ABD'den farklı bir yol izlemesini sağlamaktadır. ABD'nin batılılaşmayı özellikle askeri yolla sağlamasına karşılık, AB bunu diplomasi ve ticaret yoluyla sağlamaya çalışmaktadır. Bkz.. Donmez, R., Europeanization and Turkey , Yayınlanmamış doktora tezi, University of Exeter, 2003.

için çeşitli konularda eğitim programlarının başlamasına öncülük etmiştir. Bir diğer örnek ise Washington'un Kırgızistan'da demokrasiye geçişin sağlanması ve yerleştirilmesi konusunda bir dizi girişimde bulunmasıdır. Bu çerçevede ise Amerikan yetkilileri Kırgızistan'a idari organizasyon, yerel ve merkezi hükümet yetkilileri arasında değişim programı, diplomatik eğitim, çoğulculuk, seçim kanunu, siyasi parti eğitimi ve öğrenci değişimi gibi hizmetlere gitmişlerdir. Yine örnek vermek gerekirse, bu destek çerçevesi içerisinde ABD, 1996 yılında Kazakistan'a 29.9 milyon Dolar, 1997 yılında 39 milyon Dolar, Kırgızistan'a 1996 yılında 17.6 milyon Dolar, 1997 yılında ise 20 milyon Dolar mali yardım yapmıştır.³⁴²

Buna karşılık İran yönetimi, Bağımsız Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışını uluslararası arenada devam eden yalnızlığından kurtulabilmek için bulunulmaz bir fırsat olarak algılamıştır. Tabii bu durum Sovyet Bloğu'nun çöküşünü takip eden dönemde oluşan güç ve nüfuz boşluğunun İran tarafından doldurulması ihtimali üzerine ABD'de panik yaratmıştır. İran'ın diğer Ortadoğu ülkelerine göre en önde gelen avantajı Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetlerine kendi topraklarına geçiş ve alt yapı imkanları vaat ettiği kadar bu ülkeler için dış dünyaya yönelik bir köprü olabileceğini vurgulanmasıdır. Bu gelişmeler Amerikan yönetiminin 1990'lı yılların başlarından itibaren İran'ın çevrenin çalışmasını hızlandırmıştır.³⁴³ Orta Asya'nın yeni jeo-politik durumu ve Amerika ile ilişkilerinde İran faktörü bu dönemde öncelikle iktisadi boyutuyla dikkat çekmektedir. Bu boyutun ilk değerlendirilmesi gereken yansıması yukarıda bahsedilen İran'a doğrudan yatırım konusudur. Bu dönemde İran'ın Amerika ile iktisadi ilişkiler kuramamasının tüm bölgeyi etkileyen yansımaları olmuştur. Bunlardan ilki İran'a yönelik boykotun bu ülke ile iktisadi ilişkilere girme arzusunu taşıyan diğer ülkelerde tedirginlik uyandırması ve uluslararası ekonomik sisteme entegrasyon aşamasında olan yeni ülkelerin tercihlerini Amerika lehinde yapmalarıdır. Diğer önemli sonuç ise İran'ın zengin petrol ve gaz potansiyelini aktif olarak kullanamaması ve yabancı yatırımdan

³⁴² ARAS, Bülent, 'Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu,' Avrasya Dosyası, Sonbahar 1999, Cilt 5, s:3.

³⁴³ ARAS, Bülent, 'İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri,' Avrasya Dosyası 3, no.3 (Sonbahar 1996).

mahrum kalması ile kendi ülkesinde ekonomik sorunlarını çözemeyen bir imaj ile yeni Cumhuriyetler nezdinde girişimlerinin sonuç vermemiş olmaması bir başka noktada Orta Asya ülkelerinin özellikle enerji ve doğal kaynaklar ile ilgili projelerde Amerikan boykotu sonucunda İran'ı dışlamalarıdır. Türkmen doğal gaz projeleri ve Kazak petrolünün taşınması projeleri Amerikan boykotu ile karşılaşmıştır. Orta Asya ülkeleri açısından bakıldığında zaman ise İran faktörün bir koz olarak kullanılarak ABD'den yardım almak için bir araç olmuş isteğidir ve bu dönemde bu yeni Cumhuriyetler oldukça başarılı olmuşlardır.³⁴⁴

Bu dönemdeki ilişkilerin siyasi ve güvenlik boyutu ABD'nin İslam'ı radikalizm korkusu etrafında dönmektedir. Amerikanın bu dönemki endişesi Orta Asya'da oluşabilecek bir İslami radikalizm dalgasının ABD'nin bölgedeki müttefiklerine de sıçrayabileceği olasılığı şeklinde formüle edilebilir. 1988 sonrasında Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerinde İslam'ın kamusal yaşantıya aktif olarak girmesi ABD'yi endişelendirmiştir. İslami radikalizm endişeleri bu dönemde Amerika'nın İran hakkındaki endişelerini muhafaza etmesine yol açmıştır. Bu çerçevede içerisinde ABD İran'ı çerçevelemeyi ve rejimini bölgeye ihraç etmesini engellemeye çalışmıştır.³⁴⁵ İran'ın sadece bölgedeki Şii nüfus ile değil, diğer toplumlarla da iyi ilişkiler kurması Washington'un dikkatini üzerinde toplamasına yetmiştir.³⁴⁶

ABD'nin bu politikasına karşılık AB ise, İran ile 'kritik diyalog' dedikleri süreci devam ettirmiş ve bu dönemde Hatemi'nin İran'da iktidara gelmesiyle ilişkilerini daha da yoğunlaştırmıştır. Her ne kadar bu süreç İran'da ılımlı bir yönetimin başa geçmesi şeklinde yorumlanabilirse de, buradaki temel nokta Avrupa Birliği ülkelerinin İran'ın zengin yer altı kaynaklarına yatırım yapma isteği ve bakir İran pazarına girme girişimidir. Amerikanvari global politika vizyonundan yoksun Avrupa ülkeleri Amerikan yaptırımlarından doğan avantajı kullanarak çokuluslu şirketleri ile İran pazarından büyük karlar elde etmişlerdir. Amerikan yönetimi bir süre Avrupalı müttefiklerini kendi politik çizgisine çekmeye çalışsa da, AB ülkeleri İranla ticari ilişkileri daha da

³⁴⁴ ARAS, Bülent, a.g.e., s:238-240.

³⁴⁵ Her ne kadar İran'ın İslami projesi bir dinsel proje gibi gözükse de, bu politika pragmatik bir projeydi.

³⁴⁶ ARAS, Bülent, a.g.e., s:241-242.

artırarak Tahranı Avrupalılaştırmaya çalışmıştır. ABD'nin şahin politikasının aksine AB'nin bu yaklaşımı her ne kadar Washington'un politik dengelerini bozuyor gibi gözükse de, ABD İran'ın dış politikasında birincil tehdit olarak yer almaktadır.

4.5.1.2. 11 Eylül Sonrası Dönem

11 Eylül sonrası ABD'de iktidar olan neo-muhafazakar hükümet Bush doktrini olarak adlandırılan ve var olabilecek riskleri önceden bertaraf etmek olarak özetlenebilecek anlayışı Dünya siyasetinde uygulamaya başlamıştır. Bu politika '*Büyük Ortadoğu Projesi*' denilen ve tüm Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya denen ve çoğunlukla Müslüman ülkelerden oluşan ama Batı demokrasisi ve serbest piyasa ekonomisine entegre olamamış ülkeleri Batı kapitalist sistemine entegre etmeye çalışan bir projenin ortaya çıkmasını sağlamıştır.³⁴⁷ Bu proje bir yandan kendisi için tehlikeli olabilecek rejimleri ortadan kaldırmayı amaçlarken, bir yandan da bu ülkelerde var olan enerji kaynaklarını kontrol etmeyi hedeflemektedir. Bu politika çerçevesinde ABD'nin Afganistan'a saldırısı ve *Taliban* yönetimini iktidardan indirışı ve bunun akabinde Irak'ta Saddam rejiminin devrilmesi bu projenin hayata geçirilişinin ilk adımlarıdır. Bu dönemde de ilk dönemdeki gibi enerji kaynaklarındaki rekabet ve bunun yanında İran'ın silahlanma politikası ve Ortadoğu'da nükleer tehdit olarak görülmesi de bu konuyla bağlantılı bir diğer çatışma alanıdır.

Tabii ABD'nin Afganistan'a ve özellikle Irak'a saldırısı Tahran'ı hayal kırıklığına uğratmıştır. Tahran ABD'nin Irak savaşına giriş amaçlarını birkaç nedene bağlamıştır. Birincisi, ABD'nin bölgedeki jeopolitik egemenliğini güvence altına almak ve bölgedeki hiçbir devletin teröristlere yardım ve yataklık yapmadığından emin olmak istemesidir. Bu politika Suriye hariç bütün Arap devletlerinin çıkarlarına uygun bir politika idi. İkincisi, savaş, ayrıca bölgedeki geniş petrol ve doğalgaz yataklarının sıkı bir biçimde batılı devletlerin kontrolü altında olmasını sağlayacak ve Çin, Hindistan ve Japonya gibi ülkeleri ABD'nin gücüne boyun eğmeye zorlayacaktı. Tahran, ABD'nin

³⁴⁷ WİHBEY, Paul Micheal, 'Değişen Jeopolitik Dengeler ve Büyük Ortadoğu Modeli,' Stratejik Analiz, Sayı.9, Ocak 2001, s:63.

üçüncü bir amacının da İsrail'in Batı Şerria'ya doğru genişlemesini temin etmek ve güvenliğini sağlamak olduğunu ve ABD'nin Ariel Şaron liderliğindeki sağcı Yahudi hükümetiyle Filistin Başkanı Yaser Arafat arasında hiçbir müzakere olamayacağını bildiğini fark etti.³⁴⁸

Bölgenin iki önemli aktörü olan İran ve Türkiye için, İsrail'in genişlemesinin ve güvenliğinin, zayıf, parçalanmış ve bölünmüş bir Irak'ın kendilerine neden olacağı tehditlerden daha önemli olduğunu görmek son derece acı verici ve korkutucu idi. Böyle politikalar, Amerikan politikalarının, iki ülke üzerindeki güçlü etkilerinin görülmesi açısından önemli idi. Ayrıca Tahran ve Ankara, ABD'nin bölge petrolünün ve gazının üretimi, taşınması ve pazarlanmasını kontrol etme çabalarından da kaygılı idiler. Özellikle geniş gaz ve petrol yataklarına sahip olan İran, ABD ve İngiltere'nin Irak'ın petrol ve gaz yataklarını ve bununla ilgili tesislerini işgal ve kontrol etmesini ve onları mümkün olduğunca kısa bir süre içerisinde özelleştirme çabalarını büyük bir endişe içinde izledi.³⁴⁹

Bu dönemde ABD müttefiki İngiltere, Irakla yaptıkları savaş döneminde İran'ı yalnız bırakmak, marjinalleştirmek ve tehdit etmek zorunda idi. Başkan Bush 29 Ocak 2002 tarihli konuşmasında İran'ı, terörizme karışan, El-Kaide operasyonlarına destek veren, İsrail'e karşı kullanılmak üzere biyolojik ve kimyasal silahlar bulunduran ve İsrail'e karşı kullanılmak üzere silahlar üreten ve bu şekilde onun genişlemesini önlemek isteyen 'şeytan üçgeninin bir parçası' olarak tanımladığında bu politikayı net bir şekilde ifade etmişti. Bu tanımlamanın esas amacı, İran'ı tehdit etmek ve böylece ABD tarafından işgal edildiği ve ele geçirildiği zaman İran'ın Şii Irak'a müdahalesini önlemektir. 29 Ocak 2002'den Temmuz 2003'e kadar ABD ve İran arasındaki ilişkilere damgasını vuran faktör, İran'ın *Ansar-el İslam* ve İran'da üslenen, Muhammed Bakir el-Hakim liderliğindeki 5000-7000 askerden oluşan bir güce sahip olan 'Irak İslam Devrimi Konseyi'nin yirmi yıldan fazla bir süre boyunca verdiği destek konusunda, iki ülkenin farklı görüşleriydi. Üçüncü bir konu da İran'ın Irak'taki Şii nüfusunu ve onların Saddam Hüseyin'den sonra oluşacak siyasi yapıda söz sahibi olma isteklerini, desteklemesi idi. İran'la

³⁴⁸ OLSON, a.g.e., s:202-204.

³⁴⁹ OLSON, Robert, a.g.e, s:202.

ilgili bir diğer sorun, Suriye ile olan ilişkileri ve İsrail'le savaşan ve ABD'nin terörist örgütler olarak tanımladığı Lübnan'daki Hizbullah'a, Filistin'deki Hamas'a ve İslam'î Cihat'a verdiği destekti. Tahran'ın Hizbullah'ı ve Hamas'ı desteklemesi, ABD politikalarına karşı idi. ABD'nin muhalefeti, İslam Cumhuriyeti'ni zor durumda bıraktı. Çünkü bu iki ulusal direniş hareketini desteklemek İran hükümetinin meşruiyetinin gerekliliklerindendi. Tahran'ın Hizbullah, Hamas veya İslami Cihat'a verdiği desteğin azalması, Tahran'daki muhalif güçler tarafından İran hükümetinin ABD'nin Irak'a karşı savaşından sonra yükselişe geçen ve Irak'ın ele geçirilmesi ile derinleşen zayıflığının diğer bir göstergesi olarak algılanacaktı. Tahran'ın açmazı, orta düzeyde bir ülkenin, bir süper güç tarafından karşı çıkılmasına rağmen daha küçük devletlerdeki ulusal direniş hareketlerine destek vermesinin orta düzeydeki ülkenin meşruiyetini tehdit edişine güzel bir örnektir. *Ansar-el İslam* konusu, Amerikalılar için uğraşılması gereken en kolay konu idi. Dış işleri Bakanı Colin Powell'ın, Ansar al İslam'ın Kuzey Irak'taki Sarjat ve Kurnal şehirlerinde biyolojik ve kimyasal silahlara sahip olduğu iddiası, İran'ın bu tür silahların yapımı için gerekli malzemeye sahip olduğu iddiası demektir.³⁵⁰

Bu 11 Eylül sonrası ABD'nin ve Batı Kamu oyunun İran'a göz çevirmelerine yol açtı. Zaten İran'ın uzun menzilli kimyasal, biyolojik ve özellikle balistik füze geliştirme programları Ortadoğu ve Batı Kamuoyunda rahatsız edici bir gelişme olarak görülmekteydi. Batılı ülkelerin 1988 yılındaki istihbarat raporlarında İran'ın, Tahran'ın 300km doğusunda yer alan Damghan ve Parchin'de kimyasal silah tesisleri olduğu belirtilmiştir. SCUD Füzelerinin kimyasal silah başlıklarıyla test atışlarına başlaması yine aynı tarihlere rastlamaktadır. Bugün İran, Kan Zehirleyici Gazlar (Sarin, Tabun vb.) ile Sinir Gazlarını üretmiş durumdadır. Bunun yanında kimyasal silahlar kadar olmamakla birlikte bazı toksinler ve mikroorganizmalardan oluşan biyolojik silahları da üretebildiği kuvvetle muhtemeldir.³⁵¹

İran, 1970 yılından itibaren "Nazeat Ailesi" adıyla, menzilleri 90 km ile 150 km arasında değişen, sıvı yakıtlı, güdümsüz roketler geliştirmektedir.

³⁵⁰ OLSON, Robert, a.g.e, s:202-204.

³⁵¹ CEBECİ, Can, İran'ın askeri teknolojiadaki atılımları ve yabancı kaynaklarla yaptığı işbirliği ile bunun Türkiye ve bölgesel güvenlik açısından etkileri, TC Genel Kurmay Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, 2001 s:1-12.

SCUD-B balistik füzelerini ise 1980'lerin ortasında Sovyetler Birliği ve Kuzey Kore'den ithal ederek 1988'de savaş sırasında Irak'a karşı kullanmıştır. Gerek Rusya Federasyonu, gerekse Çin Halk Cumhuriyeti, İran ile yaptıkları askeri ve teknolojik işbirliği ile söz konusu ülkenin bugün Ortadoğu'da önemli bir askeri güç konumuna gelmesine yardımcı olmuşlardır. Özellikle Çin'in, İran'a sağladığı balistik füze yapmak için gereken malzeme ve teknolojik birikim sayesinde İran hali hazırda menzili 1340 Km.ye ulaşan ve 700 Kg. savaş başlığı taşıyabilen ŞAHAP-3 Füzelerini geliştirmiş ve deneme uçuşunu 1998 senesinin Temmuz ayında başarı ile gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan 2000 km menzili olan ve 1000 kg başlık taşıyabilen ŞAHAP-4 füzesinde sorunlar yaşanmış olmakla birlikte, İran'ın balistik füze geliştirme çalışmalarını sürdürdüğü bilinmektedir.³⁵²

İran'da nükleer silah bulunduğuna dair şaibeler uzun zamandan beri devam etmekteydi. İran'ın, 1991 yılının sonlarına doğru Kazakistan'dan SCUD Füzelerinde kullanılmak üzere 2 adet; 1993 yılının ortalarında yine Kazakistan'dan NODONG -1 Balistik Füzelerine uyabilecek 4 adet nükleer savaş başlığı aldığı ifade edilmesine rağmen, bu bilgiler batılı kaynaklarca doğrulanmamıştır. Fakat, özellikle 2000 yılından sonra İran'ın uranyum geliştirme programı içerisine girmesi ABD ve Batı kamuoyunu şüpheye düşürmüştür. İran, nükleer teknolojiyi, kendi ifadesine göre sivil; batılı uzmanların değerlendirmelerine göreyse, askeri amaçlarla geliştirmek istemektedir. Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya, İran'a bu konuda önemli ölçüde destek sağlamaktadır. İran enerji ihtiyacı açısından nükleer reaktörlere esas itibarıyla hiç ihtiyaç duymayacak kadar zengin doğalgaz ve petrol kaynaklarına sahip olmasına rağmen, nükleer alandaki teknolojik gelişme çabaları ile nükleer reaktörlerin inşasına önem vermesi, İran'ın bölgesinde bir nükleer güç alma emellerini gerçekleştirme projeleri olarak değerlendirilmektedir. Batılı güvenlik çevrelerinde sorulan en önemli soru, en azından gelecek yüzyıl boyunca hiçbir şekilde enerji sıkıntısı yaşama ihtimali olmayan İran gibi petrol ve doğalgaz zengini bir ülkenin, neden büyük alanda enerji üretmeye yarayan ama aynı zamanda senede yirmi kadar atom

³⁵² CEBECİ, Can, a.g.e, s:1-12, 1-13.

bombasına gerekli Plütonyumu da atık yakıtında bulundurabilecek Buşehr'deki nükleer tesisleri kurma isteğinde ısrarlı olmasıdır.³⁵³

Bu çerçeve içerisinde 11 Eylül sonrası ve özellikle ABD'nin Irak'ı işgal ettiği sürecin sonrasında ABD'nin İran'a baskı politikası atmıştır. Her ne kadar bu baskı politikası İran'ın nükleer silah geliştirme programı üzerinde odaklansa da bunun bu baskı politikasında neden olacak tek konu olmadığı kesindi. Bir diğer konuda, Tahran'ın ABD'nin Irak'ı işgali sonrası Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyine (İİDYK) verdiği destektir. Amerika'nın Irak'a saldıracağı kesinleşince İİDYK yetkilileri, Şubat başında, Kuzey Irak'ta Irak Ulusal Meclisi'ni (IUM'u) ve Irak Ulusal Anlaşmasını (İUA'yı)düzenleyen Kürdistan Yurtseverler Birliği (YNK) ve diğer Irak muhalif grupları ile iş birliği içerisinde, yaklaşık 3000-3500 adamlarını Kuzey Irak'a gönderdiler. İİDYK, Amerikan ve İngiliz işgal güçleri için, özellikle Bağdat'ın güneyindeki Necef ve Kərbela gibi dini merkezlerde, bir tehdit teşkil etti.³⁵⁴

Bu bağlamda ABD'nin Irak'ı işgal etme süreci sonrası, İran'ın bu desteği ABD'nin baskı politikasının önemli bir nedeniydi ama bu ilişkinin üçüncü aktörü olan AB'nin konumu da ABD'nin amaçlarını gerçekleştirmesindeki kaderi belirleyecekti. ABD'nin İran'a yönelik baskı politikasının başarılı olabilmesi önemli ölçüde başta İngiltere, Almanya ve Fransa olmak üzere AB üyelerinin desteğine ve ABD ile aynı safta yer almalarına bağlıydı. Bu noktada, Almanya, Fransa ve İngiltere Dışişleri Bakanları Joschka Fischer, Dominique de Villepin ve Jack Straw'un ek protokolü imzalaması konusunda İran'ı ikna etme yolunda yaptıkları Tahran ziyareti AB'nin ileri gelen ülkelerinin olası bir krizi önleme yolundaki dikkat çekici bir girişimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüşmelerin sonunda yayınlanan ortak bildiride, İran'ın nükleer programına ilişkin UAEK ile olan tüm sorunların çözüme kavuşturulması için anlaşmaya varıldığı belirtilmektedir. Bilindiği gibi UAEK, İran'ın 31 Ekim 2003 tarihine kadar nükleer programına son vermesini ve ek protokolü imzalamasını istemişti. İran'ın konuyla ilgili açıklamalarında ise şu hususlar dikkat çekmektedir. İran hükümeti, nükleer programla ilgili tüm

³⁵³ CEBECİ, Can, a.g.e., s:1-12.

³⁵⁴ OLSON, Robert, a.g.e, s:204.

tesislerin BM tarafından denetlenmesi konusunda tam işbirliğine gitmeyi ve uranyum geliştirme programını askıya almayı kabul etmiştir.³⁵⁵

ABD, nükleer silahsızlanma ve terörizme verdiği desteği kesmesi konusunda Tahran'a uygulanacak baskının yanı sıra, AB'nin demokrasi yanlısı hareketlere destek sağlanması ve reforma karşılık olarak yardım ve ticaret sözleri verilmesi konusunda da kendisiyle birlikte ortak bir tutum içinde olmasını beklemektedir. Aslında, AB ülkeleri ve özellikle de Almanya, Devrim sonrasında ABD'nin İran'a birlikte ekonomik ambargo uygulama yolundaki çağrılarına kulak asmamış, bu ülke ile ekonomik ve ticari ilişkilerini önemli ölçüde geliştirmiştir.

AB'nin, 1997 Mayıs'ında İran'da gerçekleşen seçimleri takiben Hatemi'nin Cumhurbaşkanı olması ve İran'ın Avrupa ülkelerine yönelik olumlu atılımları sonucunda 1998 yılında bu ülke ile Devlet Başkanı Yardımcısı/ Başbakan Yardımcısı düzeyinde neredeyse her yıl gerçekleşen troyka toplantıları çerçevesinde 'Geniş Kapsamlı bir Diyalog' başlattığı görülmektedir. Bu diyalog, Orta Doğu sorununun da içinde olduğu bölgesel sorunları, kitle imha silahlarının yayılmasının engellenmesi, insan hakları ve terörizm konularını içermiştir. AB İran ile aynı zamanda enerji, ticaret, yatırım, mülteciler ve uyuşturucu kontrolü konularında işbirliği imkanlarının araştırılması konusunda da karar almıştır. Bundan bir yıl sonra Aralık ayında Brüksel'de siyasi diyalog ve terörizmin engellenmesi konularıyla bağlantılı olarak AB ile İran arasında Ticaret ve İşbirliği Anlaşması'nın müzakereleri başlamıştır. Aynı ay yine AB ile İran arasında bir troyka toplantısı ve insan hakları konusunda taraflar arasında doğrudan diyalogun başladığını gösteren bir Sivil Toplum Örgütleri yuvarlak masa toplantısı gerçekleştirilmiştir.³⁵⁶

İran'da reformcuların parlamentoda ağırlıklı olarak temsiliyle sonuçlanan 2000 Şubat'ındaki İran parlamento seçimlerinden sonra ise, AB Bakanlar Konseyi'nin Komisyona, İran ile nasıl yakın ilişkiler geliştirileceğini gösteren bir öneri hazırlaması talebinde bulunduğu görülmektedir.

³⁵⁵ AYMAN, S. Gülden, a.g.e., s:16.

³⁵⁶ AYMAN, S. Gülden, a.g.e., s:15-17.

AB halihazırda ithalat ve ihracat bağlamında İran'ın en önde gelen ticari ortaklarından biridir. Petrol fiyatlarının düştüğü 1998 yılı haricinde AB'nin İran'la ticari ilişkisi İran'ın lehine seyretmiştir. 2001 yılında AB'nin İran'dan ithalatı 6.7 milyar Euro iken aynı yıl İran'a yapılan ihracat 6.6 milyar Euro'ya karşılık gelmiştir. AB'nin İran'da ithal ettiği mallarda petrol ürünleri ağırlıkta iken, İran'a yapılan ihracat ürünleri çeşitlilik (bunun yüzde 45'ini güç jeneratörleri, büyük makina, elektrik ve makine aksamı oluşturmaktadır) göstermektedir.

7 Şubat 2001 tarihinde AB Komisyonu'ndan çıkan bir kararla, İran ile daha yakın ilişkiler geliştirmenin yolları ve koşullarını saptamak için çalışma yapılması istenmiştir. AB Komisyonu İran ile daha yakın ilişkiler geliştirme yolunda siyasal ve ekonomik reformun şu yollarla cesaretlendirilmesi üzerinde durmuştur:

- Daha sıkı ikili temasların, ortak çıkar ve ilgi alanlarında fikir alışverişinin geliştirilmesiyle;
- Hukukun üstünlüğü ve insan hakları konularında karşılıklı diyaloga hazır olunmasıyla;
- Dış politika ve güvenlik politikası konularında diyalogun geliştirilmesiyle;
- Bireyler arasında temasın arttırılmasının yollarının aranmasıyla;
- Enerji, ticaret ve yatırım konularında Komisyon ile İran arasında oluşturulan çalışma gruplarındaki fikir alışverişinin derinleştirilmesiyle;
- Uygun koşullar ortaya çıktığında, AB ile İran arasında bir Ticaret ve İşbirliği Anlaşması'nın geliştirilmesiyle.

Nitekim; AB ile İran arasında, ticaret ve işbirliği anlaşması ve terörizme karşı siyasal diyalog ve işbirliği konusundaki birinci tur müzakerelerin 12 Aralık 2002 tarihinde Brüksel'de gerçekleştiği görülmektedir.³⁵⁷

³⁵⁷ AYMAN, S. Gülden, a.g.e., s:15-17.

AB'nin Irak Savaşı sonrasında Orta Doğu'ya yönelik olarak yaklaşımının ana hatlarını ortaya koymak bakımından dikkat çekici bir gelişme, 25 Haziran'da yapılan AB-ABD zirvesi öncesinde hazırlanarak AB Konseyi'ne sunulan ve Irak Savaşı nedeniyle zarar gören Avrupa-Atlantik ilişkilerini tamir etmeyi amaçlayan 'Avrupa Güvenlik Stratejisi' belgesidir. Bu belgede, yeni tehditler; "uluslararası terörizm, kitle imha silahları ve organize suçlar" olarak sıralanmaktadır. Bu tehditlere karşı gelmek için uluslararası bir düzen kurulması gerektiğini belirten Solana, "hiçbir ülke tek başına bu tehditlerle başa çıkamaz" diyerek ABD'ye destek vermiştir.

AB'nin, Irak krizinden çıkardığı ders nedeniyle bu kez İran konusunda hızlı ve etkin politikalar üretme arzusu içinde olduğu görülmektedir. Daha geçen yıl Aralık ayında Avrupa Birliği ile İran arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve ticari ilişkilerin arttırılması yolunda temasların başlatıldığı hatırlandığında, bugün AB'nin, İran'ın Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nın (*Non-Proliferation Treaty: NPT*) ek protokolünü imzalamaması durumunda İran ile olan ilişkilerini askıya almayı düşünmesinin ne kadar ciddi bir politika değişikliğine işaret ettiği daha net ortaya çıkmaktadır. Ancak, ABD ile AB arasında ortak bir Orta Doğu politikası izlemede bazı ciddi uyum problemleri de yok değildir. Bu bağlamda, en kritik konu, İran'da rejim değişikliğine destek yolundaki Amerikan politikası hayata geçtiğinde AB'nin buna karşı nasıl bir tutum takınacağıdır. Pentagon'un İran'a yönelik planında, açıkça kullanılacak araçlar kadar, dolaylı kullanılacak araçlardan da bahsedilmektedir. Dolaylı araçlar, yönetim karşıtı yayınların İran'a sokulması gibi faaliyetleri içerebileceği gibi, (her ne kadar ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından terörist bir grup olarak gösterilse bile) Irak'ta üslenmiş silahlı muhalif hareket Halkın Mücahitleri Örgütü'ne üstü kapalı destek verilmesini de içerebileceği belirtilmektedir. Almanya, Halkın Mücahitleri'ne destek veren İranlı muhaliflerin gösterilerine izin vermeyerek bir bakıma ABD politikalarına vereceği desteğin de sınırlarını ortaya koymuştur. "Rumsfeld'in İran konusundaki yaklaşımını Başkan Bush'a kabul ettirmesi halinde Washington'un, Tahran ile her türlü diplomatik teması keseceği ve ardından İran'ın büyük bir ekonomik baskı altına alınacağı, ülke içindeki muhalefetin her türlü imkan kullanılarak destekleneceği" yolunda Amerikan basınında

çıkan haberler Amerikan yaklaşımındaki sertleşme eğilimini ortaya koymaktadır. Ancak, Pentagon'un İran'da rejim değişikliğine yönelik siyaset önerisine başta İngiliz Hükümeti olmak üzere, AB başkentlerinden itirazların geldiği görülmektedir. İtirazların kaynağında, bu türden bir politikanın Cumhurbaşkanı Hatemi'nin çevresinde kenetlenen ılımlıların ve reformcuların gücünü azaltacağı düşüncesi bulunmaktadır. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın ve CIA'nın Pentagon'un bu siyasetine sıcak bakmaması, şimdilik hem bu politikanın hayata geçmesini zorlaştırmakta hem de konunun ABD ile AB ve özellikle de ABD ile İngiltere arasında bir ayrılık noktası olmasını engellemektedir. İran'ın her şeye rağmen ABD ile iyi ilişkiler geliştirme yönünde önemli bir potansiyele sahip olması da Amerikan siyasetini etkileyecek gibi gözükmemektedir. 2004 Şubat ayında Tahran'daki kamuoyu şirketlerinden birine yaptırılan araştırmada İranlıların yüzde 70'inin ABD'ye olumlu baktığı ortaya çıkmıştır. Fransa ve Almanya bir yana, İngiltere'de bile yakalanması zor olan bu oran ABD-İran ilişkileri açısından elverişli bir zeminin varlığına işaret olarak kabul edilebilir.³⁵⁸

UA EK'nın 20 Kasım 2003 tarihinde Viyana'da gerçekleştirdiği yönetim kurulu toplantısı ise, sadece ABD ile Avrupa arasındaki yaklaşım farklılıklarını açıkça ortaya koymakla kalmamış, başta Almanya, Fransa ve İngiltere olmak üzere Avrupalı ülkelerin, İran, denetimleri kabul etme yolunda bir isteklilik gösterdiği takdirde, ABD'nin bu ülkeye yönelik Irak benzeri sert bir güç diplomasisine yönelişini nasıl frenleyebileceklerinin de somut bir örneğini teşkil etmiştir. Otuz beş ulusun temsilcilerinin katıldığı toplantıda ABD'nin İran'ın nükleer silahlar geliştirme yolundaki çabalarının şiddetle kınanması ve ileride bu tutumunu sürdürmesi halinde hangi sert yaptırımlarla karşılaşacağının açıkça ortaya konması ve konunun Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne götürülme yolunun açılması yolundaki görüşleri Kanada, Avustralya ve Japonya dışındaki ülkelere destek bulamamıştır.³⁵⁹

Yukarıda anlatılanların ışığında konuyu özetlersek ABD'nin yeni '*Orta Doğu Projesi*' çerçevesinde bölgesel bir güç olan İran, Washington için

³⁵⁸ AYMAN, S. Gülden, "ABD'nin Yeni Orta Doğu Vizyonu ve İran" Boğaziçi Üniversitesi–TÜSİAD Dış Politika Forumu, İstanbul, Aralık 2003, s:15-17.

³⁵⁹ AYMAN, S. Gülden, a.g.e, s:15-17.

önemli bir hedef tahtasıdır. Ülkenin Batı sistematiğine entegre olamayışı, bölgesel güç olma iddiası, nükleer silah üretme çabaları, İsrail'le kötü olan ilişkileri, İsrail'e tehdit oluşu ve zengin enerji kaynakları üzerinde oturması, ABD'nin bu ülkeyi Batılılaştırma ve demokratikleştirme arzusunu körüklemektedir. ABD'nin Irak'ı işgali sonrası ABD'yi engellemek için Ansar el-İslam'a desteği, Irak'taki Şiilere etkisi ve nükleer silah programını geliştirmesi ABD'nin bu ülkeye karşı sert tedbirler almasına yol açmıştır. Buna karşılık AB ise her ne kadar bu ülkenin Batılılaşmasını ve bu çerçevede nükleer silah üretme çabasını durdurmasını istemesine rağmen yöntemsel olarak İran'la ticari ve ikili ilişkiler geliştirerek bu ülkedeki ılımlı refomcuları kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. Tabii bu yöntemsel farklılık ABD'nin kendi çabasında yalnız kalmasına neden olmaktadır. Fakat AB gibi tam anlamıyla oluşmamış bir aktörün yapacaklarının bundan daha öteye gitmesi zordur.

4.5.2. ABD, İran ve Türkiye

İran, Türkiye, ABD ilişkileri iki bölgesel gücün süper bir güçle ilişkisi olarak yorumlanabilir. Konunun detayına girmeden önce Cumhuriyet sonrası İran-Türkiye ilişkileri irdelenecek ve daha sonra İran İslam Devrimi sonrası süreç üzerinde durularak, özellikle 11 eylül sonrası ilişkiler ve ABD'nin bu ilişkilerdeki rolü irdelenecektir.

Rıza Şah Pehlevi'nin 27 Ekim 1923 tarihinde İran'da iktidarı ele geçirdikten sonra Türkiye ile İran arasında ilişkiler düzelmiş ve anlaşmalar imzalanmıştır. Atatürk Dönemi'nde Rıza Pehlevi ile kurulan dostluk, iyice güçlenmiş hatta, Afganistan ile İran'ın sınır anlaşmazlıklarının çözülmesi için Türkiye'ye hakemlik görevi verilmiştir. Türkiye-İran-Afganistan ve Irak arasında 8 Temmuz 1937 tarihinde dört devletin içişlerine müdahaleyi yasak eden, sınırların dokunulmazlığını öngören, uluslararası anlaşmazlık olursa, aralarında karşılıklı görüşmeyi öngören *Sadabat Paktı* imzalanmıştır.³⁶⁰

Rıza Şah Pehlevi'nin sürgüne gönderilmesi üzerine yerine 16 Eylül 1941 tarihinde oğlu Muhammed Rıza Pehlevi geçmiş ve tahtta kaldığı 16 Ocak 1979 tarihine kadar Türkiye ile iyi ilişkiler devam etmiştir. 1979 yılında

³⁶⁰ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün/Bugün/Yarın, Mayıs 1999, sayı.28, s:90.

Humeyni'nin başa geçmesi ve gerçekleşen İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası, İslam ideolojisini başta komşu Müslüman ülkelere yaymaya çalışmaktı. Humeyni, yayılma politikasının başarısını, tüm İslam cemiyyetini tek bir bayrak altında birleştirmek olarak görüyordu. Bu politikada silah zoru yöntemiyle değil, barışçıl unsurlar kullanılarak gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Bu dönemde ortak sınırların bulunması ve Müslüman olması nedenleriyle devrimden etkilenen ülkelere biri de Türkiye olmuştur. Bu çerçevede İran için Türkiye devrim ihracında önemli bir hedef haline gelmiştir.³⁶¹Bu çerçevede İran İslam Cumhuriyeti sonrası bu iki ülkenin ilişkilerini, birbirlerini her zaman potansiyel tehdit olarak görmeleri yüzünden Büyük Ortadoğu coğrafyasında genellikle aralarında rekabet rüzgarları esmiştir. Bu bağlamda ilişkileri, çoğu zaman güvenlik etkeni düzenlemiştir.

İran Türkiye ilişkilerindeki güvenlik boyutunu askeri -silahlanma ve etnik boyut olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu iki boyut bu iki aktörün birbirlerine göre konum almalarını ve birbirleriyle ilişkilerini derinden etkilemektedir.

4.5.2.1. İran Türkiye İlişkilerini Etkileyen Etmenler

4.5.2.1.1. İran'ın Etnik Yapısının Türkiye'nin Güvenlik Boyutuna Etkileri:

İran ile Türkiye arasındaki ilişkileri etkileyen unsurlardan biri, İran'ın etnik yapısıdır. Sahip olduğu nüfus yapısı ve bu nüfusun içindeki etnik unsurlar, Türk İran ilişkilerinin şekillenmesinde büyük önem arz etmektedir. İran'da yaşayan etnik unsurların İran nüfusu içindeki oranları hakkındaki bilgilerde tam bir tutarlılık maalesef bulunmamaktadır. İran'da yaşayan nüfusun dörtte birinin Azeri, bir milyonun Ermeni ve yaklaşık 5 milyonunda Kürt olduğu ileri sürülmektedir. İran'daki etnik yapıya şöyle bir bakıldığında başta Azeri Türkleri olmak üzere Türkmen topluluklar, nüfusun neredeyse yarısına ulaşabilecek bir büyüklüğe sahiptirler. İran nüfusunun önemli bir bölümünü teşkil eden Azeriler, Kürtler, Ermeniler, Baluçiler, Türkler,

³⁶¹ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün/Bugün/Yarın, Mayıs 1999, sayı.28, s:11.

Ermeniler ve Araplar, İran için önemli sorunlar ve potansiyel kriz kaynakları yaratmaktadır.³⁶²

İran ve Türkiye arasında sorun teşkil eden en önemli etnik unsur olan Azerilerin, kimlik konusunda bazı ikilemleri mevcuttur. Bazı İranlı Azerilere göre, kendileri yaklaşık 1000 yıl önce Türklerin işgali altında kaldıkları için Türkçe konuşmak zorunda kalmış Faraslardır. Diğer bir grup ise kendilerini Fars kültürü ve siyaseti içinde sosyalleşmiş Türk olarak kabul etmektedirler. İran'lı Azeriler İran'dan ayrılmaktan ziyade kimliklerini daha özgürce sergilemek istemektedirler.³⁶³ Türk-İran ilişkilerinde de, İran içinde bulunan bu Azeri nüfusun büyük etkisi bulunmaktadır. İran, Türkiye'ye Azeriler konusunda hep şüphe ile yaklaşmış ve Türkiye'nin, ülkesindeki Azerileri etkileyebileceğini ve İran'ı bölebileceğini düşünmüştür. Türkiye'nin de Azerbaycan'a yönelik politikaları ve bir bölge ülkesi olması, İran açısından durumu daha da karmaşık hale getirmektedir. İran'da bu kültürel etkileşimden korkmakta, Kuzeyle Türkiye arasında var olan yakınlığın kendi topraklarındaki Azerilerle Türkiye arasında da yaşanmasından çekinmektedir. Ayrıca İran, Türkiye ile Azerbaycan'ın yakınlaşmasını dengelemek ve ülkesinde mevcut olan Azeri ve Ermeni unsurları göz önünde bulundurmamak amacıyla, Ermenistan'la daha sıkı ilişki içine girmektedir.³⁶⁴

Kafkaslar'da İran için son yirmi yılın en önemli gelişmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız olmasıdır. Bunun nedeni ise Kuzeyde yer alan bağımsız Azerbaycan'ın, İran'ın kendi içindeki Azeriler için bir çekim merkezi olma ihtimali ve böyle bir ihtimalin de İran'ın bütünlüğünü etkileyebileceği endişesidir. Zaten böyle bir endişeden hareketle İran, Azerbaycan'ın fazla güçlenmesini de istememektedir. Bu politika çerçevesinde Tahran yine bir İslam ülkesi olan Azerbaycan'ın ülke bütünlüğüne tehdit olarak algıladığı Azerbaycan'ın topraklarının işgal edilmesine ses çıkarmamıştır.³⁶⁵

³⁶² YAZAR, Şengül, 1979 Sonrası Türk İran İlişkileri, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Mastır Tezi, Ankara, 2001, s:30.

³⁶³ IAN O.Lesser ve FULLER, Graham, Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000, s:106.

³⁶⁴ YAZAR, Şengül, a.g.e., s:33.

³⁶⁵ AYĞÜN, H., İran'daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri/Jeopolitik Tartışma Sonuç Raporu 4 Avrasyabir Vakfı: Ankara, 2000, s:6.

Türkiye ile İran arasındaki ilişkileri etkileyen diğer bir etnik unsur ise Kürtlerdir. İran içinde Kürtlerin varlığı İran'ın bölgesel alandaki diğer ilişkilerini de etkilemektedir. Özellikle bu etkileşim İran'ın Kuzey Irak politikasında kendini göstermektedir. İran kendi içinde bulunan Kürtlerden dolayı Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin kurulmasına hiçbir zaman yanaşmamıştır. İran'ın Kuzey Irak'a yönelik bu politikası bir anlamda Türkiye'nin politikası ile uyum içinde olmuştur. Fakat, Tahran Kuzey Irak bölgesinde bulunan Kürt gruplarını kendi çıkarları neyi gerektiriyorsa o doğrultuda kullanmaktan da çekinmemiştir. İran Kuzey Irak'ta meydana gelen olaylar acaba Türkiye'yi zayıflatabilir mi, ya da Türkiye'nin bölgedeki etkisini ne ölçüde azaltabilir düşüncesiyle hareket etmiştir. Bu doğrultuda İran PKK terör örgütünü de, Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanmıştır.

Bu bağlamda iki ülke arasında ki gerginlik 90'lara damgasını vurmuştur. Örnek vermek gerekirse, Ağustos 1994'te Ankara'nın, İran'ı PKK'yı desteklemekle suçlaması üzerine ilişkiler gerilmiştir. Bir Türk delegasyonu, İran'ın desteği ile Türkiye'de ve Türkiye'ye karşı yapılan PKK operasyonları hakkında bilgiler ve kanıtlar içeren kalın bir dosya ile Tahran'a gitti. Giden delegasyonun elinde fotoğraflar kasetler, teypler ve yakalanan PKK militanları tarafından sağlanan, PKK'nın İran istihbarat servisi birlikleri ile bağlantısı olduğunu gösteren belgeler ve İran'daki kamplardan ve hücrelerden sorumlu kişilerin isimlerini ve yerlerini belirten dosyalar vardı.³⁶⁶

İran'ın etnik yapısı içinde önemli olan ve Türk-İran ilişkilerini etkileyen bir diğer unsur ise Ermenilerdir. İran, ülkesinde bulunan Ermeni nüfusun etkisinde ve çıkarları çerçevesinde bölgesel politikalarda söz konusu nüfustan yararlanmış ve kuzeyinde yer alan Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Yukarda da belirtildiği üzere bu durum İran'ın Orta Asya'da kurulan Türk – Azeri ittifakını hem kırmak için yapılmış karşı bir ittifak ve hem de ileride göreceğimiz gibi bu bölgedeki izolasyondan

³⁶⁶ GUNTER, Micheal, The Kurds and the Future of Turkey, New York, St .Martin's Pres, 1997, s:95.

kurtulmak için yapılmış bir yakınlaşma idi.³⁶⁷ Bu durum da Orta Asya'da Türkiye-İran ilişkilerini gerilmesine yol açmaktadır.

4.5.2.1.2. İran'ın Silahlanması ve Türkiye'ye Etkisi:

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından, Türkiye'nin doğusundaki en büyük komşusu durumuna gelen İran, özellikle 1979 sonrası izlediği politikalarla hem dünyayı hem de Türkiye'yi kaygılandırmaya başlamıştır.

Şah zamanında yüksek meblağlarda olan savunma harcamaları, 1979 İran İslam Devrimi ile eski seviyesinin altına inmiş, ancak Irak ile yaşanmaya başlayan Savaş nedeniyle yeniden artmaya başlamıştır. İran-Irak savaşının sona ermesi ile birlikte savunma harcamaları aşağı çekilmeye başlanmıştır. Bu inen trende rağmen, Hizbullah, *İslami Jihad*, *Hamas* gibi terör gruplarına destek sağlamaya devam etmiş ve nükleer araştırmalar konusunda çalışmalarına devam etmiştir.³⁶⁸ İran özellikle 1992 yılından itibaren silahlanma programını iyice arttırmıştır. 1989-1993 yılları arasındaki 5 yıllık planında, 10 milyon dolardan fazla bir meblağ silahlar için ayrılmıştır.

İran, silahlanma konusunda büyük çabalar sarf eden ülkelerin başında gelmektedir. Özellikle enerji amaçlı nükleer güç santrali tesis edilmesi ve Çin, Rusya gibi ülkelerle anlaşmaları bu şüpheyi daha da arttırmaktadır. Ocak 1995 yılında Rusya ile İran nükleer reaktör yapımı için anlaşma yapmışlardır. Bunun akabinde Kasım 2001 yılında Rusya ilk reaktörü yollamıştır.³⁶⁹ Ayrıca İran kısa menzilli Scud füzeleri ile Shahab-3 balistik füzelerini üretebilmekte Shahab-4 üzerinde çalışmaktadır. Ayrıca İran, kimyasal silahlar sözleşmesine taraf ülkelerden biri olmasına rağmen bu tür silahları üretmekte ve yine bu konuda da teknoloji, uzmanlık ve gerekli maddelerin transferi için Rusya ve Çin'den yardım talep etmektedir.³⁷⁰

Türkiye de, İran'ın üretebildiği füzelerin menzili içinde kalan bir ülke olarak, kendini bir tehdit altında hissetmektedir. Özellikle iki ülke arasında

³⁶⁷ ARAS, Bülent, a.g.e., s:238-240.

³⁶⁸ KATZMAN, Kenneth, a.g.e., s:1.

³⁶⁹ KATZMAN, Kenneth, a.g.e., s:3.

³⁷⁰ YAZAR, Şengül, a.g.e., s:116-117.

rejim farkının var olması ve yukarı da bahsettiğimiz gerginliği artırıcı unsurlar Türkiye'yi tehdit altında hissetmesine yol açmaktadır. Bunların yanı sıra gelecekte Türkiye ile İran arasında yaşanabilecek muhtemel bir gerginlikte İran'ın sahip olduğu askeri imkanlar Türkiye için bir tehdit unsuru teşkil etmektedir. Bu çerçevede Türkiye'nin bu duruma tepkisi olmuştur. İran tarafından geliştirilen Shahab-3 füzesinin iki yıl içinde ikinci kez denemesine ilişkin olarak Türkiye, Ortadoğu'da bu tarz silahların yayılmasının ve bazı komşu ülkelerin silahlanma çabalarının Türkiye'yi endişelendirdiğini belirtmiştir.³⁷¹ Bu kapsamda Türkiye İran'a tepkilerini dile getirmiştir. İran'ın Shahab-3 füzelerinin ilk denemesi ertesinde Pentagon sözcüsünün füzelerin İsrail, Türkiye ve ABD tarafından tehdit olarak algılandığına ilişkin açıklamalardan sonra, Türk Dışışleri bu füzelerin Türkiye'ye tehdit oluşturmadığını açıklamıştır. Bu garip gibi gözüken ilişki aslında Ortadoğu gibi bir coğrafyada uluslararası dengelerin ne kadar hassas olduğunun bir göstergesidir. Her ne kadar İran'ın kendine özgü askeri yapılanması ve bu yapılanmanın ortaya koyduğu çok başlıklı durum, Türkiye için belirsizlik ve risk kaynağı oluşturmaktadır.³⁷² Bu risk ve belirsizlik durumu ise iki aktörün birbiriyle dostane ilişkiler kurmasında engele neden olmaktadır.

Türk-İran ilişkileri her ne kadar problemlili gibi gözükse de iki ülkenin komşu oluşu dolayısıyla ticaret ve enerji gibi alanlarda işbirlikleri müspet bir gerçektir. Ama bu ikili ilişkilere ABD'nin girmesi ilişkileri daha belirsiz bir hale getirmekte ve çıkmaza sokmaktadır. Bir sonraki bölümde Türkiye-İran ilişkilerinde ABD etkisini incelenecektir.

4.5.2.2. Türk-İran İlişkilerinde ABD Faktörü:

Şah zamanındaki İran-ABD arasında kurulan dostane ilişkiler, İslam devriminden sonra yerini soğuk rüzgarlara bırakmıştır. İran'da devrimin meydana gelmesi ve Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi üzerine ABD, Ortadoğu'da alt üst olan dengeleri tesis edebilmek için ABD Türkiye ile yakınlaşmaya başlamıştır. ABD tarafından 1974 Kıbrıs Barış harekatinin hemen sonrası Türkiye'ye uygulanan ambargo İran'daki Şah

³⁷¹ 'Turkey Concerned Over Iran Ballistic Missile Test, 2000.

³⁷² YAZAR, Şengül, a.g.e., s:120-121.

yönetiminin yıkılışının ardından kaldırılmıştır. İran Devriminin hemen ardından ABD, Türkiye'nin doğusundaki hava üslerini modernleştirmeye başlamış ve 1978-81 yılları arasında Türkiye'ye yaptığı yardımı dört katına çıkararak 1985 yılında en üst seviyeye ulaştırmıştır.³⁷³

ABD'nin Türkiye perspektifindeki bu değişimin sebebi; ABD'nin İran İslam Devrimiyle beraber Ortadoğu bölgesinin radikal İslam'ın etkisi altına gireceği korkusudur. Bu korku ABD'nin Türkiye'ye yakınlaşmasını sağlamıştır. Bir diğer yandan, ABD İran'a ambargo uygulamaya başlamıştır. Fakat Türkiye ABD politikasından farklı olarak 1980'li yıllarda pragmatik bir politika izlemiş ve ABD'den gelen baskılara rağmen İran'la ilişkilerini devam ettirmiştir. Fakat İran-Türkiye ilişkilerindeki mutlu tablo 1990'lı yıllarda PKK ve Kuzey Irak konuları yüzünden bozulmaya başlamıştır. Türkiye İran ile olan ilişkilerini geliştirmeye çalışsa da ABD ile İran arasında yaşanan olumsuz gelişmeler çoğu zaman bölge ülkesi olarak Türkiye'nin işine yaramıştır. Her ikisi de bölgesel alanda rekabet içinde olan Türkiye ve İran, bu yarış içinde ABD'nin etkisini hep hissetmiştir. Türkiye ve İran'ın yeni bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerine yönelik etki politikalarında ABD laik ve demokratik bir ülke olan Türkiye'yi desteklemiştir. ABD'ye göre Türkiye demokratik ve laik yapısı ile yeni bağımsızlık kazanan Türk Cumhuriyetlerine iyi bir model olacak ve Kafkaslarda Rusya ve İran'ın etkilerini kıracaktı. Türkiye ise ABD'nin bu vizyonunu kullanarak Orta-Asya'da bölgesel hakimiyet kurmaya çalışmıştır.³⁷⁴

Bunun yanında Türkiye'nin ABD'nin etkisiyle de 1990'larda İsrail'le ortaklık kurması ve Suriye-İran bloğunu zayıflatması bu ilişkileri daha da germiştir. İran yönetimi Türkiye'nin batılı ve laik eğilimini göz önünde bulundurarak; Türkiye'yi, ABD boyunduruğuna girmiş Garpzede bir devlet olarak algılamaktadır.³⁷⁵ Buna müteakiben yeni bağımsızlığını kazanmış cumhuriyetlerden elde edilecek petrolün ABD'nin desteği ile taşınmasında, Türkiye, Bakü-Ceyhan Petrol boru hattı ile İran'a karşı önemli bir rakip

³⁷³ KIRIŞÇI, Kemal, ' Türk-Amerikan İlişkileri: Belirsizlikten Yakınlaşmaya, Türk-Amerikan İlişkileri: Realpolitik Ötesi Genişlemesi,' Avrasya Dosyası, VI, 2, Yaz 2000, s. 70.

³⁷⁴ YAZAR, Şengül, a.g.e., s.75.

³⁷⁵ ARAS, Bülent, 'İsrail, İran, Türkiye Üçlüsünde Gelişen İlişkiler' Avrasya Dosyası, Cilt5, sayı. 1, 1999, s.208.

olmuştur. ABD İran'ın bölgede nüfuz alanı oluşturacağını düşünmesinden dolayı; Washington, enerjinin ulaştırması konusunda İran'ın söz sahibi olmasını kesinlikle istememiştir. Tabii bu düşünce her ne kadar Türkiye'nin işine gelse de, Türkiye ve İran arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesinde yer yer büyük engeller teşkil etmiştir.³⁷⁶

Yukarıda belirtildiği üzere, 90'larda ilişkilerin durumu pek iç açıcı olmasa da ABD'nin tepkisine rağmen Türkiye-İran'la ilişkisini koparmadan belli bir mesafe koymuştur. Buna örnek 1995 yılı içinde Türkiye'nin enerji alanındaki açıklarını gidermek ve enerjide farklı alternatifler yaratma kapsamında, İran'dan doğalgaz alımına ilişkin bir anlaşmanın ortaya çıkmasıdır. Bunun akabinde Türkiye'nin 12 Ağustos 1996 yılında Türkiye'nin İran'la bir doğalgaz anlaşması yapması, Türkiye ve ABD arasında bölgeye yönelik politika farklılıklarını ortaya çıkarmıştır. 1995-96 yıllarında, ABD İran'a uyguladığı ekonomik ambargoyu ağırlaştırmasına karşılık Türkiye, 12 Ağustos 1996 tarihinde İran'la bir doğal gaz anlaşması yapmıştır. İran'ı izole etmeye çalışan ABD'ye karşılık, Türkiye'nin bu ticari anlaşması; ABD'nin tepkisini çekmiş, Türkiye-ABD ilişkilerinde karşılıklı yükümlülükleri olduğu ve Türkiye'nin bu yükümlülükleri hafife almaması gerektiği ABD tarafından Türkiye'ye hatırlatılmıştır. Bir başka deyişle bu anlaşma ABD'nin tepki oklarını Türkiye'nin üzerine çekmesine yol açmıştır.³⁷⁷

Aslında bu olay 90'lardaki Türkiye-İran ilişkilerini de çok iyi özetlemektedir. Her ne kadar İran terör örgütü PKK'yı desteklese de, 90'lardaki Türkiye'ye karşı kurulan Suriye-Yunanistan ittifakına karşılık, Türkiye İran ile ilişkilerini bozup kendisine bir cephe daha açmak istememiştir. Bunun yanında I. Körfez Savaşı sonrası, Irak'a yapılan yaptırımlardan dolayı bu ülkeyle ilişki kuramayan ve zarara uğrayan Türkiye, İran ile de bu durumun yaşanmasını istememiştir. Buna karşılık ABD ise İran'a '*wathchful neglect*' (izlerken yok say) politikasını uygulamaktaydı.³⁷⁸ Bu ifade ise; bir taraftan İran'ın ABD karşıtı ve 'hiperaktivist' dış politikasını yakından takip ederken, diğer yandan ise İran'la hiçbir seviyede ilişki

³⁷⁶ USLU, Nasuh, Türk-Amerikan İlişkileri, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000, s.353.

³⁷⁷ 'Turkey Signs Gas Deal with Iran; Claims no Violation of US Sanctions, 1996.

³⁷⁸ SARIKAYA, Yalçın, Soğuk Savaş Sonrasında İran'ın Dış Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi, 2001, s. 99.

kurulmamasına ve Washington'un diğer ülkelere baskı yapıp İran'la hiçbir seviyede ilişki kurulmamasını sağlamaya çalışması olarak özetlenebilir. Bu ise, Türkiye'nin bir ABD ile İran arasında bir denge politikası izlemesine yol açmıştır. Bu politikayı da "güvenme ama küsme de" olarak açıklamak mümkündür.

23 Mayıs 1997 tarihinde yapılan seçimler sonrası Hatemi'nin başa geçmesiyle, İran-ABD ilişkilerinin yumuşaması Türkiye ve İran arasındaki ilişkilere de yansımıştır. Özellikle PKK nedeniyle kötüleşen ilişkiler, Hatemi'nin başa geçmesiyle tekrar düzeltilmeye çalışılmış ve Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerde 1980'li yıllarda olduğu gibi tekrar pragmatizme döndüğü görülmüştür. Türkiye, ABD'nin uyguladığı ağır ambargo yerine *eleştirel diyalog*³⁷⁹ denilen yaklaşımı seçmiş ve İran'la ticari ilişkilerini sürdürmüştür. Bir başka deyişle, Türkiye, İran'ın uluslararası terörizme olan desteği, yasa dışı yollardan kitle imha silahlarını edinme çabası ve rejimini ihraç etme politikaları yüzünden Ankara, ABD ve uluslararası kamuoyu ile aynı endişeleri paylaşmakta ama buna karşılık Tahran'ın tamamıyla izole edilmesini de istememektedir.

Fakat 1990'ların sonundaki bu dönüşüm 11 Eylül'le birlikte daha farklı bir mecraaya gitmiştir. Bu oluşan yeni süreçte üç aktör eskisinden farklı olarak konum almak zorunda kalmışlardır. Aşağıda bu üç aktörün 11 Eylül sonrası ilişkileri irdelenecektir.

4.5.2.3. 11 Eylül Sonrası Türk-İran-ABD ilişkileri :

11 Eylül sonrası, İran-Türkiye-ABD ilişkilerinde köklü olmasa da ilginç gelişmelere yol açmıştır. Bu ilginç gelişmelerin nedeni, bölgede ABD tarafından değiştirilmeye çalışılan sosyal ve politik dinamiklerle bağlantılıdır.

Yukarıda da belirtildiği üzere 11 Eylül sonrası Kafkaslar, Orta Asya ve özellikle Ortadoğu'da '*Büyük Ortadoğu Projesi*' olarak adlandırılan bölge ülkelerinin demokratikleşmesi projesinin, bu üç aktörün ilişkisinde gözle

³⁷⁹ Kavram bu cümledeki kullanılışı bağlamında İran'ı izole etmek yerine İran'la ticaret yapmak ve temasta bulunmak ve bu yolla İran'ın uluslararası davranışlarını daha ılımlı hale getirmek olarak tanımlanabilir.

görüldü etkisi olmuştur. Türkiye ise bu ilişkilerde ABD dolayısıyla farklı bir pozisyon almaya zorlanmıştır.

Büyük Ortadoğu projesi teoride bölgede iki aktöre önemli roller biçmiştir. Bunlardan ilki Türkiye ve ikincisi ise Kuzey Irak Kürtleridir. Soğuk Savaş Dönemi Yeşil Kuşak Projesinde yer alan Türkiye'ye biçilen rol, bölgede Batı tarzı İslam'ın Ortadoğu'da yayılması için bir model ve katalizör olmasıdır. Bu çerçevede içerisinde Türkiye Ortadoğu'dan, Kafkasya'ya, Kafkasya'dan Afrika ve Asya'ya kadar olan bölgedeki Müslüman ülkeler için bir model kaynağı olacaktır.³⁸⁰ Her ne kadar bu durum Türk siyasi elitleri açısından rahatsız edici bir durum gibi gözükse de Türkiye'de iktidarda bulunanların, verilen bu rolü oynama eğiliminde oldukları görülmektedir.

ABD için Ortadoğu projesindeki bir diğer aktör ise Kürtlerdir. ABD planına göre Kürtler bir yandan Ortadoğu'da varlıklarıyla İsrail ile doğal bir müttefik olarak Ortadoğu'daki Arap hegemonyasını kıracaklar, Saddam Hüseyin'in devrilmesine yardım edecekler ve Kuzey Irak'taki varlıklarıyla ABD'nin hem jeo-stratejik ve hem de petrol rezervleri bağlamında ticari ortağı olacaklardı. Washington'un bu planının 11 Eylül ve Irak'ın işgali sonrası Türkiye-İran ilişkilerine önemli etkileri olmuştur. Her şeyden önce Saddam Hüseyin'in devrilmesi ile bilinen Orta Doğu denkleminde önemli bir değişim olmuş devletler arası ilişkiler yeniden tanımlanma noktasına gelmiştir. Her ne kadar 1991 sonrası Irak, bölgeden dışlanmaya çalışılan --Washington tarafından-- bir aktör olsa da, bu dönemde yeniden ilişkileri tanımlayıcı bir aktör haline gelmiştir. Irak geçmişteki gücünün tersine bugün zayıflığından dolayı bir tehdit unsuru haline gelmiştir. Bir başka deyişle parçalanmış ve bölünmüş Irak bölgedeki devletler için bir tehdit unsurudur. Bu durum Türkiye açısından Kürt devleti, İran açısından İsrail-ABD etkisi ve Kürt devleti, Suriye açısından İsrail ve ABD etkisi ve Kürt devleti Suudi Arabistan açısından Şii Araplığın yükselmesi olarak nitelendirilebilir.³⁸¹ Bu nedenle her iki devlet de – İran ve Türkiye-- bu yeni denklemde birbirleriyle yakınlaşmaya başlamışlardır.

³⁸⁰ AKCA, Erhan, ABD'nin Türkiye ve Komşu Ülkeler Üzerindeki Stratejileri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s.246-247.

³⁸¹ DEMİRAL Nejd, 'Türkiye'nin 2005 Yılında Orta Doğu Politikası Ne Olmalıdır' Stratejik Analiz Aralık 2004 sayı. 56 s.17-18.

11 Eylül sonrası bu ilişkilerde değişen bir diğer unsur ise 11 Eylül sonrasında George W. Bush'un İran'ı, Irak ve Kuzey Kore ile birlikte 'şeytan üçgeni' içerisine sokmuş ve İran'a karşı 11 Eylül öncesine göre tutumunu daha da sertleştirmiş olmasıdır. ABD'nin Irak'ı işgali, İran-ABD ilişkilerini gergin bir hale getirmiş ve bu çerçevede Kuzey Irak konusunda zaten problemleri olan Türkiye için İran ve ABD ile ilişkiler yeniden sorunlu bir hale gelmiştir. Ankara, ABD'nin İslam Cumhuriyeti'ni devirmek için yoğun bir isteği olduğunu fark etmiştir. Fakat ABD'nin Kuzey Irak'taki Kürt varlığına pozitif yönde bakışı --bu bakışın Türk çıkarlarına tehdidi-- ve Türkiye'nin Tahranla pozitif yöndeki siyasi ve ekonomik ilişkileri, Ankara'nın bir denge politikası oynamasını zorunlu kılmıştır. 1 Mart tezkeresinin akabinde, 25 Mayıs'ta yüksek dereceli bir askeri kaynak '*Turkish Daily News*' gazetesine: 'Washington ile ilişkilerin tamir edilip edilmeyeceğini belirleyen şeyin Ankara'nın Tahran ve Şam'a karşı tavrı olacağını; Amerikalıların, Ankara'nın İran ve Suriye konusunda kendileri ile aynı paralelde olup olmayacağını ve bu konuda Washington'la iş birliği yapıp yapmayacağını görmek isteyeceklerini söylemiştir.³⁸² Aynı kaynak, ABD ile İran arasındaki ilişki netlik kazanıncaya kadar, Türkiye'nin İran'a karşı daha sert bir tutum içinde olmayacağını belirtti. Bu yetkili bunu şu sözlerle ifade etmekteydi: 'Bugün Amerikalılar İran'la bütün bağlantılarını kesebilirler ve yarın sanki hiç bir şey olmamış gibi Devlet Başkanı Hatemi ile iş birliği yapabilirler ve böyle durumda arada kalan biz oluruz'.³⁸³

Bu dönemki ilişkilerde özel olarak ele alınması gereken bir faktör konjonktürel olgudur. Bölgedeki genel eğilime paralel olarak, İran'ın manevra alanı daralmıştır ve bu daralmayı kendisine yeni hareket sahası bularak aşmak konusunda Tahran'da bir girişim başlamıştır. Bu girişim sadece İran'a özgü değildir. İran'ın Mısır; Suriye'nin Türkiye ve İran-Suriye-Türkiye ilişkilerindeki iyileşmeyi bu çerçevede değerlendirmek gereklidir. Bu durum Türkiye açısından da böyledir. Ankara aynı sorunlardan endişe duyan komşularıyla spesifik bir alanda taktik işbirliği yaparak, Irak konusunda yaşadığı çıkmazı aşma yolunda bir adım atmaya çalışmaktadır. Fakat bu

³⁸² OLSON, Robert, a.g.e, s. 213.

³⁸³ OLSON. Robert, a.g.e., s. 213.

adım Ankara'nın ABD'yi karşısına alması gibi bir içerik kazanmamıştır.³⁸⁴ Fakat ilk dönemkinden farklı olarak, Türkiye ABD'nin Ortadoğu politikalarıyla göreceli olarak farklı hareket etmeye başlamış ve Ortadoğu'da ABD denkleminin çok dışında olmasa da yeni bir konum oluşturmaya çalışmıştır.

Konuyu kısaca özetlersek, İran-Türkiye ilişkileri kendi bölgelerindeki iki rakibin hegemonya rekabeti olarak da görülebilir. Her ne kadar bu rekabet 1990'lardaki İran'ın PKK'yı desteklemesi gibi olaylardan dolayı kopma noktasına gelse de, iki aktör her zaman belirli bir seviyede ekonomik ve siyasal ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bu ilişkilere ABD'nin etkisine gelince ise, ABD İran İslam devrimi sonrası Tahran'ı uluslararası kamuoyundan soyutlamaya çalışmıştır. İran'ın İslami rejimi, konvansiyonel silah gücü, terör örgütlerine desteği, ve nükleer silah gelişimi programı, ABD'nin bu politikasında ısrarlı olmasına yol açmıştır. Bu politika çerçevesinde ABD, her ne kadar Türkiye'ye İran'la ilişkilerini kendisiyle aynı yönde çizmesini empoze etmeye çalışsa da, Türkiye komşusuyla olan ilişkilerini milli siyasi ve ekonomik menfaatleri çerçevesinde sürdürmüştür. 11 Eylül sonrasında ise ABD'nin büyük Ortadoğu projesi çerçevesinde Irak'ı işgali ve Kuzey Irak'taki Kürtlere desteği İran ve Türkiye'nin tekrar konum almasını sağlamış ve bu iki aktörün birbiriyle yakınlaşmasını sağlamıştır. Önceki dönemden farklı olarak, Türkiye ABD'den göreceli olarak biraz daha fazla uzaklaşarak İran ve Suriye ile yakınlaşmıştır.

4.5.3. İran- Rusya İlişkileri

İran'ın Basra Körfezi'ndeki stratejik konumu, bir ticari partner olarak önemi ve bu ülkenin Güney Kafkasya, Orta Asya'daki eski Sovyet Cumhuriyetleri ile olan bağları ve çıkarları Moskova'nın İran ile yakından ilgilenmesine sebep olmaktadır. Fakat İran-Sovyet ilişkilerinin tarihi SSCB dönemine kadar uzanmaktadır. Sovyet imparatorluğu'nun çökmesi ile jeopolitik önemi bir kat daha artan bölgenin önemli aktörlerinden birisi olan İran'da, kendisini bölgenin diğer iki önemli gücü olan Türkiye ve Rusya ile birlikte bölge dışı aktörlerin bölgedeki nüfuz ve ekonomik mücadelelerinin içerisinde buluvermiştir. İran-Rusya ilişkilerini iki dönemde kategorize etmek

³⁸⁴ DEMİRAL, Nejdet, a.g.e., s. 18.

mümkündür. İlk dönemi 1990'ların başına kadar olan dönemdir. Bu dönem de Rusya veya o zamanki adıyla SSCB ile Tahran'ın çıkarlarının Amerika karşıtlığı, enerji, güvenlik açısından çıkarlarının örtüştüğü dönemdir. Bu dönemde ikinci dönemden farklı olarak ilişkiler inişli çıkışlıdır. Soğuk Savaş ortamının getirdiği iki başlı dünya'da İran gibi bölgesel bir gücün bu durumu kullanması ilişkilerde iniş çıkışları beraberinde getirmiştir. İkinci dönemdeki ilişkiler ise Soğuk Savaş yıllarının sona erdiği SSCB içindeki ülkelerin farklı devletler kurduğu, çok başlı ve karmaşık Orta Asya coğrafyasındaki güç ve ortaklık ilişkileri olarak da yorumlanabilir.

4.5.3.1. Devrim sonrası Rusya-İran ilişkileri

Devrimle birlikte Moskova ile Tahran arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkiler gelişmeye başladı. Bu çerçevede Sovyet yardımı ile 100 sanayi projesi gerçekleştirildi, iki ülke arasındaki ticaret arttırıldı, siyasal ilişkiler çeşitlendirildi ve işbirliğine önem verilmeye başlandı. Diğer taraftan, bazı olumsuz gelişmeler de söz konusu oldu. Örneğin yeni rejimin Afganistan'daki mücahitleri destekleyerek Sovyetlere karşı tavır alması, Moskova'nın Hint okyanusu ve Basra körfezi politikası açısından tehlike oluşturmaktaydı. Ayrıca İran'daki devrimden hemen sonra fiyat yüzünden çıkan anlaşmazlıktan dolayı, 1978'de 7.2 milyar metreküpe ulaşan ve Sovyetlerin toplam iç tüketiminin yüzde 2.5'ini oluşturan doğal gaz satımının durması Moskova açısından büyük bir kayıp olmuştu.³⁸⁵

Bütün bunlara rağmen Komünist partinin 26. Kongresinde Brejnev bütün iç çelişkilerine ve komplekslerine karşı; "İran devrimi, temel olarak anti-empyralist bir devrimdi." diyordu. Açıkçası Sovyet liderleri Humeyni'yi karşılarına almak istemiyorlar ve aralarındaki ideolojik farklılığı bir tarafa bırakarak Amerikan karşıtlığını işlemeye çalışıyorlardı. Bu doğrultuda Rehineler krizi sırasında Güvenlik Konseyi'nin 7 Ocak 1980 tarihli İran'a yaptırımlar uygulama kararını veto eden Sovyetler Birliği bu ülkenin en büyük destekçisi olarak görünmeyi başardı. Diğer taraftan, Sovyetler Irak'la aralarında 1972 Nisanında yapılmış 15 yıl süreli bir dostluk ve işbirliği

³⁸⁵ RUBINSTEIN, Alvin, 'Soviet Policy Toward South and Southwest Asia: Strategic and Political Aspects' RUBINSTEIN, A.Z., (ed.), The Great Game, New York, Praeger, 1983, s. 91-92.(81-94)

anlaşmasına ve bu doğrultuda Irak, Sovyetlerin bölgedeki en önemli müttefiki olmasına rağmen İran-Irak Savaşının başında tarafsız kalarak Irak'a silah sevkini durdurmuştur. Böylece Moskova, İran'ın dostluğuna daha çok önem vermekte ve bu ülkeyi kazanmaya çalışmaktaydı. Irak'ın önemli bir petrol üreticisi ülke olmasına ve Sovyetler son on beş yıl içinde bu ülkeye 1.5 milyar dolar değerinde silah satmış olmasına karşılık Moskova için İran Irak'tan daha önemli bir ülkediydi. Çünkü İran, Rus sınırına yakınlığından dolayı gerek Çarlık Rusya'sı gerekse Sovyet Rusya'sı tarafından güvenlikleri açısından yaşamsal öneme sahip bir bölge olarak görülmüştür.³⁸⁶

Öte yandan İran'ın da Sovyetlerle ilişkilerini bozmaması elbette çıkarı gereği idi. Çünkü savaş sırasında ortaya çıkan etnik rahatsızlıklar ve savaşın kendisi bunu zorunlu hale getirmişti. Kaldı ki Sovyetlerin etnik uluslara silah yardımı yapması İran'ın işini daha da zorlaştırırdı. Moskova ise Amerikan karşıtı bir hükümeti desteklemekte kendi açısından büyük bir yarar görmekteydi. Sovyetler bu devletle işbirliğini geliştirme yollarını ararken aynı zamanda gelişmenin sonucunu beklemekte ve uzun dönemli beklentilerini gerçekleştirilebileceğini düşünmekteydi.

Ancak 1982'de savaşta dengenin İran lehine değişmesi ve Temmuz'da Irak'ı işgal etmesi üzerine Sovyet politikasının da değiştiği ve tekrar Irak'a silah sevkine başladığı görülmektedir. Sovyetler İran'ın savaştan güçlenerek çıkmasını ve bölgede hakim duruma geçmesini Sovyet Orta Asyasında da yankıları olacağından endişe duymuş ve bunun çıkarlarına uygun olmayacağını düşünmüştü.³⁸⁷

Sovyetlerin bu tutumunda İran'daki anti-Sovyet davranışların da büyük ölçüde etkili olduğu sanılmaktadır. Tahran elçiliğinde görev yapan diplomatların sayılarında azaltmaya gidilmesi, Sovyet-İran Bankasının ve Sovyet Sigorta ve Taşımacılık Şirketinin tamamen kapatılması, SSCB ile kültürel ilişkilerin askıya alınması, Sovyet gazetecilerine vize verilmemesi,

³⁸⁶ ARI, Tayyar, 2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi, İstanbul, Alfa Yayınları, s.180.

³⁸⁷ DAVİSHA, Karen, 'The USSR and the Middle East' Foreign Affairs, Vol. 61, No.2 (winter 1982/3), s.446.

İslamcı Mücahidin ve komünist Tudeh üyelerinin tutuklanarak faaliyetlerinin yasaklanması bu davranışların başlıca örnekleridir.³⁸⁸

Diğer taraftan, Gorbaçov'un işbaşına geldiği 1985 yılından itibaren Sovyetlerin Ortadoğu ve Basra Körfezi'ne yönelik diplomatik girişimlerinde bir hareketlilik gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda 1987 yılı içinde İran'la ilişkilerde de önemli adımlar atılmıştır. Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti'nin Moskova ziyaretinin arkasından Sovyet-İran doğal gaz boru hattının tekrar faaliyete geçeceği açıklanmış ve Sovyet-İran Ticaret odası yeniden açılmıştır. Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Yuli Vorontsov'un 1987 Ağustosundaki Tahran ziyareti sırasında iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin geliştirilmesini amaçlayan büyük ölçekli projeler yapılması konusunda anlaşmaya varılmıştır.

³⁸⁹

Sovyetlerin Afganistan'daki kuvvetlerini 1988 Mayısından itibaren çekmeleriyle birlikte diğer bölge devletleriyle olduğu gibi İran'la olan ilişkilerinin önündeki önemli bir engelde ortadan kalkmış oluyordu. Haşimi Rafsancani 1989 Kasımındaki açıklamasında Sovyetleri artık bir tehdit olarak görmediklerini belirtiyordu. Yine Rafsancani 1989 Haziranında Sovyetler Birliğine yaptığı gezi sırasında iki ülke arasındaki ilişkilerdeki gelişmelere dikkat çekmekteydi.³⁹⁰

4.5.3.2. Soğuk Savaş Sonrası Rusya-İran İlişkileri

80 sonrası yıllar Soğuk Savaş Döneminin bitmesiyle ve Orta Asya'da dağılan Rusya sonucunda farklı Cumhuriyetçiklerin çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çerçevede her ne kadar İran hem kendi içinde barındırdığı azınlığı kontrol etmek ve hem de bölgede önemli bir aktör olmak için bu cumhuriyetlerle bağlantılı politikalar üretmeye başlamıştır. Tabii bu durum ABD'nin İran'a yönelik politikalarından dolayı o kadar kolay olmamıştır.

³⁸⁸ ARI, Tayyar, a.g.e., s. 181.

³⁸⁹ GOLAN, Galie, 'Gorbachev's Middle East Strategy,' Foreign Affairs, Vol. 66, No.1, 1987, s. 52-53.(s.41-56).

³⁹⁰ ARI, Tayyar, a.g.e., s.182.

İran'ın bölge politikası kaçınılmaz olarak önemli ölçüde diğer ülkelerin etkinlikleri ve politikalarından etkilenmektedir. Özellikle ABD ve diğer Batı ülkeleri, Rusya ve Türkiye, Pakistan, İsrail ve Arap ülkeleri (Başta Suudi Arabistan) gibi bölge ülkeleri ve bu ülkelerin İran ile olan karşılıklı ilişkileri önemli etki alanlarıdır. Böylelikle bu faktörler İran'ın hedeflerine ulaşmasında birer engel ve sınır oluşturmaktadır. Üstelik bu faktörler Orta Asya ülkeleri ile İran arasındaki ilişkiler geliştikçe etkin olmaya devam edeceklerdir.³⁹¹

İran'ın ABD egemenliğindeki bölgesel/uluslararası sistemden yararlanma çabalarıyla birlikte Orta Asya'da izlediği Rusya Merkezli politika, altı çizilmesi gereken önemli bir faktördür. Her şeyden önce Rusya ile ilişki, İran'ın bölgesel dış politikasında etkinliğini devam ettirmesini sağlamaktadır. Rusya merkezli politika, İran'ın çıkar ve amaçları bakımından önemli bir temel anlama işaret etmektedir. Bu Rusya İran ilişkilerinin karşılıklı önemi, İran-Orta Asya ilişkilerindeki Rus varlığı ve İran'ın içinden yeni devletlerin ortaya çıkması, yani bölünmesi olasılığı ve buna karşılık bölgesel bütünlüğünün korunması politikasıdır.³⁹² Bu arada, Rusya'da ABD'nin Irak ve İran'a yönelttiği “çifte kuşatmadan” yararlanarak her iki ülkeyle daha güçlü bağlar kurmaya çalışmaktadır. SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte, Kuzeyden gelecek tehdit korkusu büyük ölçüde azalan İran'ın, Rusya'nın 1993'den itibaren “Yakın Çevre” diye niteleyip özel çıkarları olduğu öne sürdüğü, Kafkaslar ve Orta Asya'da Moskova'nın öncelikli konumunu kabul etmesi, iki ülke arasındaki yakınlaşmada önemli rol oynamıştır. Bunun en somut örneği, Tacik İç Savaşında (1992-1997) İran'ın Rus yanlısı rejime baş kaldıran İslami Muhalefeti desteklemeyip Rusya öncülüğündeki barış planının gerçekleşmesine yardımcı olmasıdır.³⁹³ Bu çerçevede Moskova'da İslami kökten dincilik ihraç etmekten ziyade bölgeye ekonomik çıkarları açısından yaklaştığına inandığı İran'la ilişkilerine, Rusya ekonomisine katkılarında ve Basra Körfezi'ne ulaşabilmesi gibi stratejik sebeplerden dolayı önem

³⁹¹ EROL, Mehmet, S., a.g.e., s. 70.

³⁹² Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., MESTABİ, Muhiaddin“ Orta Asya'nı Uluslararası İlişkilerinin Dinamikleri: Türkiye, İran ve Büyük Güçler”, Kafkasya ve Orta Asya: Bağımsızlıktan Sonra Geçmiş ve Gelecek Konferansı'na Sunulan Bildiri, Ankara, 25-27 Mayıs 1995, ss. 108-109.

³⁹³ SOLTAN, Elnur,“ Hateminin Rusya ziyareti: Soyut Anlaşmanın Somut Sonuçları”, Stratejik Analiz, Cilt 1 (12), Nisan 2001, s.6.

vermektedir. ABD'nin İran'ın tecrit politikalarına karşı uluslararası alanda ve bölgesel ilişkilerde Rusya'nın verdiği destek, Rusya'nın önemli ölçüde İran'a silah satması, nükleer enerji reaktörleri inşa etmesi ve nükleer teknoloji ihraç etmesi, İran açısından Rusya ile ilişkilerdeki en önemli faktörlerin başında gelmektedir.³⁹⁴ Moskova Tahran'la on yıllık bir barış ve dostluk anlaşması yaparken- Hazar Denizi petrolünün kullanımı ve Hazar bölgesinin hukuksal statüsüyle ilgili anlaşmazlıklarda iki ülke ortak çıkarlara ve görüşlere sahiptir.³⁹⁵ Güney İran'daki Buşehr'de nükleer reaktör inşası için Ocak 1996'da bir sözleşme imzalanmıştır.³⁹⁶ Dikkati çeken önemli bir nokta da Ruslar tarafından inşa edilen bu reaktörün Alman Siemens Firması tarafından dizaynının yapılmasıdır.³⁹⁷ Rusya ve İran barışçıl amaçlı atom enerjisi konusundaki işbirliklerini sürdüreceklerini açıkça söylemeye devam etmektedirler.³⁹⁸

Görüldüğü üzere Rusya ve İran, gerek bölgesel ve gerekse de fonksiyonel bazda örtüşen birçok ortak çıkar üzerine ilişkilerini geliştirme sürecinde önemli mesafeler kat etmişlerdir. Nitekim, Hatemi' nin 12-16 Mart 2001 tarihli Moskova ziyareti ikili ilişkiler açısından verimli geçmiş, iki ülke çeşitli işbirliği ilkeleri ve Hazar Denizi'nin statüsüyle ilgili önemli etkileri olacak anlaşmalara imza atmışlardır. Bunların içerisinde gelecek dönemdeki ilişkilere çerçeve oluşturacak; Rusya Federasyonu ve İran İslam Cumhuriyeti arasında "Karşılıklı İlişkilerin Temelleri ve İşbirliği İlkeleri" antlaşması, taraflar arasında imzalanan en önemli anlaşma olmuştur. Bu anlaşmada, iki ülke karşılıklı ilişkilerde güç kullanımından kaçınma, kendi arazilerini birbirlerine karşı saldırgan amaçlarla kullandırmama, terörist grupların kendi ülkelerinden birbirlerine karşı faaliyetlerde bulunmalarına izin vermeme gibi taahhütlerde

³⁹⁴ İran ve Rusya arasındaki stratejik işbirliği hakkında daha detaylı bilgi için bkz. TAROCK, Adam, "İran and Russia in Strategic Alliance", Third World Quarterly, Cilt 18(2), Haziran 1997.

³⁹⁵ GARNETT, S.W., RAHR, A., WATANABLE, K. The New Central Asia: In Search of Stability, Trilateral Commission Publications, New York, 2000, s.11.

³⁹⁶ ACHAR, Gilbert, "Stratejik Üçlü: ABD, Çin, Rusya", Ali, Tarık, (der) Evrenin Efendileri NATO'nun Balkan Seferi, Om Yayınevi, İstanbul 2001, s. 11.

³⁹⁷ "Iranian President Calls for Soonest Construction of Nuclear Plant at Bushehr", The Times of Central Asia; <http://www.times.kg/?D=print&aid=1014514>

³⁹⁸ "Russia, Iran to Continue Cooperation in Peaceful Uses of Atomic Energy", The Times of Central Asia; <http://www.times.kg/?D=print&aid=1014554>

bulunmuşlardır. ³⁹⁹Bölgesel güvenlik benzeri konularda da işbirliğini ön gören bu anlaşma iki ülkenin ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁴⁰⁰

İran'ın bölgede Amerikan nüfuzunun yayılmasının ve Azeri milliyetçiliğinin kuzey İran'da bir irredantist hareket yaratmasının engellenmesinde hayati çıkarları vardır. İran ayrıca , özellikle Rusya silah ve teknik know-how (bilgi-destek) sağlama konusunda istekli oldukça, zaten patlamaya hazır bölge üzerinde Rusya'yı kendisine düşman etmede bir kazanç görmemektedir.⁴⁰¹ Doğal olarak İran Hazar enerji kaynaklarının işletilmesi, rafine edilmesi ve taşınmasıyla ortaya çıkacak gelirlerden faydalanmak için kendi imkanlarını maksimize etmeye çalışmaktadır. Bu nedenle İran ve Rusya genellikle Kafkasya ve Orta Asya'da enerji konusundaki gelişmeler üzerine Batı'nın kontrolünü veya etkisini engellemek için bugüne kadar uyum içerisinde hareket etmişlerdir.⁴⁰²

4.5.3.3. 11 Eylül Sonrası Rusya-İran İlişkileri

Hiç kuşkusuz, 11 Eylül Amerikan dış politikasındaki yeni arayış ve yapılanmayı, bu politikanın ortaya koyduğu hedeflere ulaşabilme noktasında yeni bölgesel oluşumları ve mevcut ittifakları yeniden yorumlama ve haliyle de yeni boyutlu ittifak arayışlarını beraberinde getirmiştir. ⁴⁰³İran başlangıçta kendisini “ Zındık” olarak nitelendiren Taliban'a karşı yürütülen operasyon karşısında fazla sesini çıkarmayarak olaylarda en fazla yararlanmak isteyen tarafsız ülkelerden biri rolünü sürdürmek istemiş; fakat ABD'nin hemen yanı başına yerleşmeye başlamasıyla birlikte, bu gelişmelerden en fazla rahatsızlık duyan ülkelerden birisi olmuştur.⁴⁰⁴Son Afganistan operasyonu ile birlikte İran, ABD tarafından fiili bir çevrelenmeyle daha somut bir şekilde karşı karşıya kalmıştır. İran, dolaylı bir tehdit algılamasından doğrudan bir

³⁹⁹ SOLTAN, Elnur, a.g.m., s:5-6.

⁴⁰⁰ Russia Needs Copration with İran”, The Times of Central Asia, 15 Ocak 2001

⁴⁰¹ Bkz.STEPHEN, Blank, “Russia and the Gulf”Perspectives (Ankara)1/4 Aralık 1996- Şubat 1997, ss. 30-35.

⁴⁰² S.W. Garnett, A.Rahr, K.Watanable, The New Central Asia: In Search of Stability, s. 11.

⁴⁰³ ÖZDAĞ, Ümit, “Terörizm, Küresel Güvenlik ve Türkiye”, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2004.

⁴⁰⁴ Bkz.AKBAR, Hasemi, Rafsanjani, “ U.S. Trying to Expand Its Influence in Central Asia, Subcontinent”, Tehran Times, 9 Temmuz 2002

tehdit algılaması psikolojisi içerisine girmiş bulunmaktadır. ABD'nin Afganistan dışında. Kafkaslarda Azerbaycan ve Gürcistan'a yerleşmesi, Orta Asya'da üsler edinmesi ve her geçen gün bu devletlerin ABD ile askeri alandaki işbirliklerini arttırmaları, İran'ın Orta Asya'ya açılan kapısı konumunda bulunan ve tarafsız bir politika izlemeye çalışan Türkmenistan'ı taraflı bir konuma sokulma noktasında yoğun bir baskının altında tutulması, Irak'ın operasyon sonucunda ABD'nin denetimine geçmesi ve hepsinden daha da önemlisi Rusya'nın her geçen gün artan ABD eksenli politikaları, Hazar sorununda ibrenin İran aleyhine dönmeye başlaması ve Rusya'nın değişen tavrı, İran'ı gittikçe endişeye sürüklemektedir.⁴⁰⁵ Bu endişeyi İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin son Orta Asya cumhuriyetlerine yönelik diplomatik çıkartmasında daha net bir şekilde görebilmekteyiz. Hatemi'nin bu son ziyaretlerinde özellikle“ Orta Asya bölgesine yönelik dış kaynaklı tehditleri” gündeme getirmesi ve “her şeyden daha fazla güvenliğe ihtiyacımız var” demesi bunun birer somut ifadesi olmuştur.⁴⁰⁶ İran, ayrıca, bu ziyaretlerde imzalanan bir seri, kültür, ekonomi, siyasi ve terör ve uyuşturucuyla mücadele gibi bölgesel güvenliğe tehdit oluşturan unsurlarla mücadele konusunda yapılan araştırmalarla, bu devletlerle olan ilişkilerini daha da pekiştirme yönünde adımlar atmıştır.

Irak'ın işgali Rusya ve İran arasındaki ilişkileri yakınlaştırmıştır. Bölgedeki ABD varlığına karşı Moskova ve Tahran birlikteliklerini sürdürmektedirler. Her ne kadar Rusya ABD ile ittifak yapıp Çeçenistan davasında kendisine destek bulmaya çalışsa da ve radikal İslam konusunda çıkarları örtüşse de, ABD'nin Irak'taki varlığı Rusya'nın ve İran'ın çıkarlarını zedelemektedir. Kuzey Irak'ta kurulan de facto Kürt devleti, ABD'nin Irak petrollerini denetimine alması ve Rusya'nın Irak'ın yeniden yapılanmasında istediği rolü alamaması Moskova'nın Tahran ile ilişkilerinin devam ettirmesine yol açmaktadır. Buna en güzel örnek İran'ın silah geliştirme programına desteğini sürdürmesidir.

⁴⁰⁵ Bkz.MARK, N Kutz, “ Russian-Iranian Relations the Putin Era”, Demoktarizatsiya, Cilt 10(1), Kış 2002, ss. 69-81.

⁴⁰⁶ EROL, Mehmet, S., a.g.e., s:73.

Konuyu kısaca özetlersek, İran-Rusya yakınlaşması 1980'li yıllara kadar her ne kadar iniş çıkışlı geçse de ABD varlığına karşı oluşturulmuş bir ortaklıktı. Tabii Sovyetlerin körfeze açılma ve enerji politikaları bu ilişkiyi derinleştirmekteydi. İkinci dönemde ise ABD'nin Ortadoğu ve Orta Asya'daki varlığı ve enerji rekabeti ve İran içinden yeni devletlerin çıkma olasılığı — yani bölünme olasılığı--Rusya ve İran arasındaki yakınlaşmayı arttırmıştır. Bu yakınlaşma ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra da devam etmiş ve Rusya İran'ın ABD'nin kuşatma politikasından kurtulmak için iyi bir yol olmuştur.

4.5.4. İran-Çin İlişkileri

Çin bugün Dünya'nın büyüyen devlerinden birisidir ve İsrail'den, Türkiye'ye Fransa'dan, Pakistan'a kadar bir çok ülkeyle ticaret ilişkisini sürdürmektedir. Bu bölümde her ne kadar İran'ın direkt komşusu olmasa da, en büyük ticari ortaklarından biri olan Çin-İran ilişkisine kısaca değinilecektir.

İran Halk Cumhuriyeti'nin Ortadoğu ile ne güçlü tarihi bağları ne de stratejik hedefleri vardır. Her ne kadar Çin büyük bir güç olsa da, siyasi ve stratejik hareketleri ABD gibi bir plan ve programdan daha çok, pragmatist bir politika izlemektedir. Pekin'in uluslararası ilişkiler politikasını izlemesinde iki ana motif önemlidir. Bunlardan ilki ideoloji ve ikincisi de ekonomik kardır.⁴⁰⁷

İdeoloji: Çin kendi ideolojik serüveninde birkaç aşamadan geçmiştir. İlk evre Devrimden 1970'lere kadar geçen süreçtir ve bu dönemde Çin, Dünya açısından Marksizm ve Leninizm'i yayan devrimin bekçisi rolünü oynuyordu. Her ne kadar bu Çin'in milli ve rejim ideolojisi ise de Pekin bunu uygulaması kendisi açısından pek başarılı değildi. Bu çerçevede Çin Ortadoğu'da küçük guruplara ideolojik, mali ve silah yardımı yapmaktadır. Bu guruplar Filistinli Filistin Kurtuluş Örgütü, Umman Halk Özgürlük cephesi gibi örgütlerdir. Tabii bu gurupların Çin'e hiçbir faydası olmamıştır. İkinci olarak Çin her ne kadar Sovyetlerin yıkılmasından önce Sovyetler ile ittifak kurmaya çalışırken, Sovyetler ile arası açılmıştır. Sovyetlerin yıkılışından sonra ABD kadar güçlü olmadığı için ideolojik olarak küçük devletlerin büyük güçlere

⁴⁰⁷ RUBİN, Barry, 'China's Middle East Strategy,' Middle East Review of International Affairs, Cilt.3, No.1, 1999, s:47.

karşı koruyucusu rolünü benimsemiştir. Tabii Pekin bir yandan da bir paradoks içerisindedir. Bunun nedeni ise Çin'in *Birleşmiş Milletlere* girdikten sonra ister istemez politikalarında uluslararası toplumu ve istikrarı düşünme zorunluluğudur. 1991 yılında kommunist parti genel sekreteri Jiang Zemin 1994 yılında Çin'in baş kaldıran ülkelere yardım ederek hegemonya'ya karşı olması gerektiğini ancak uluslararası dengenin Çin'in gelişmesinde ne kadar önemli olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁸

Ekonomik Kar Arayışı: Çin'in modernleşme faturası oldukça mahaliyetli ve gittikçe artan derecede enerjiye dayalı olmuştur. Bu bağlamda Orta Doğu Pekin'in dördüncü büyük ticari ortağı olmuştur. Çin ülkedeki düşük maliyetler yüzünden kimsenin –ABD, Rusya—giremeyeceği pazarlara girebilmektedir. Çin her ne kadar bu ilişkilerin boyutunu daha da arttırmak istese de ABD'ye karşı rekabetten koktuğu için çok fazla risk almayı istememektedir.⁴⁰⁹

Bu çerçevede Çin her ne kadar girilmesi riskli bir pazar olsa da, Ortadoğu Pekin'in hem petrol ithalinden ve hem de riskli ama karlı olması yüzünden vazgeçilemez bir pazardır. Bu çerçevede de İran bulunduğu jeo-stratejik konumu yüzünden ve petrol noktası oluşundan dolayı Çin'in vazgeçilmez bir ekonomik ortağıdır. Bu bağlamda Çin İran'da çimento fabrikaları,güç reaktörleri yapmaktadır.1990 yılında Çin'in Ortadoğu ülkelerine ihracatı \$1.5 milyar doları bulmaktadır.⁴¹⁰

Bu yapılan ticaret çerçevesinde Çin'in İran'la silah satımı ilişkisi önemli bir boyuttadır. Fakat bu bağlamda da Çin-İran arasında silah satımında 4 önemli boyut vardır. Bunlar füzeler, nükleer, kimyasal, biyolojik ve kovansiyonel silahlardır. 1990'larla beraber Çin kendi ekonomik büyümesine paralel olarak petrole olan ihtiyacı artmış ve Ortadoğu'nun önemli petrol alıcılarından biri olmuştur. Tabii Çin, bu petrole olan ihtiyacına paralel olarak İran'dan silah alımı yapmıştır. Her ne kadar bu durum Çin'in uluslararası arenada prestijini düşürse de, Pekin'in petrol ihtiyacı ve İran'la kurulan bu

⁴⁰⁸ RUBİN, Barry, a.g.e, s.47.

⁴⁰⁹ Donnelly, Thomas, 'A Strategy for Nuclear Iran,' www.aei.org.

⁴¹⁰ RUBİN, Barry, a.g.e, s.49-50.

ittifakın ABD'yi Ortadoğu'da dengeleyici bir unsur olması, Çin-İran, ittifakının devam etmesini sağlamaktadır.⁴¹¹

Özellikle 11 Eylül sonrası ABD ilişkilerini dengeleme bağlamında Tahran-Pekin ilişkileri daha da artmıştır. Çünkü her iki ülkede ABD'nin hegemonik ve tek taraflı gücünden hoşnut değillerdir. ABD'nin Çin'le rekabeti ve İran'ı uluslar arası toplumdan dışlama politikası ve Çin'in ekonomik modernizasyonu Pekin'in daha aktif bir jeo-politik oyun oynamasını motive etmektedir. Bu da Çin'in Ortadoğu'da ve özellikle İran'la ekonomik ve siyasi ilişkilerinin sürdürülmesi demektir.

Konuyu kısaca özetlersek, Çin-İran ilişkileri her iki aktörün ABD kısılcısından kurtulma formülü olarak anlaşılabilir. İran'ın ABD'nin çevreleme politikasından kurtulmak istemesi ve Çin'in de global rekabette güçlenmek için yaptığı ekonomik modernizasyon, Pekini daha fazla petrole ve de Ortadoğu ve İran'a muhtaç bırakırken, İran'da silahlanmadaki en önemli müttefiklerinden birisi yapmıştır. 11 Eylül sonrası ABD hegemonyası ise bu iki aktörü birbirine daha fazla yakınlaştırmıştır ve bu ittifakın uzun bir süre ABD'ye karşı devam edeceğini göstermektedir.

⁴¹¹ Donnelly, Thomas, a.g.e, s.5.

5. İRAN, GLOBALLEŞME VE HEGEMONYA: GELECEĞE YÖNELİK SENARYOLAR

Bu bölümde İran'ın sosyo-ekonomik, politik yapısı ve uluslararası ilişkiler konumu bağlamında İran ve Türkiye açısından gelişebilecek farklı senaryolar yardımıyla bir risk analizi yapılacaktır. Bu risk analizi globalleşme ve özellikle 11 Eylül sonrası süreç dahil edilerek yapılacaktır.

5.1. 11 Eylül Sonrası ve Global Fon

Soğuk Savaş sonrası dönem çift kutuplu bir dünyadan çok kutuplu bir Dünya'ya geçişi de haber veriyordu. Rusya ve eski Türk Cumhuriyetlerinde hala bir marş gibi çalan Scorpions'un '*Wind of Change*' parçasının aksine dünya Aydınlanmanın retorik olarak savunduğu düz çizgisel tarih anlayışı içerisinde gitmemektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönem çok kutuplu bir dünya ile beraber Ulrich Beck'in '*risk dünyası*' dediği durumu beraberinde de getirmektedir.⁴¹² Yani hastalıklar, afetler gibi insanoğlu için normal dışı negatif olgular globalleşmenin bir başka getirdiği zaman-mekan sıkışması sonucunda geçirgen bir hal almaktaydı. Globalleşme sayesinde teknoloji, savaşlar, hastalıklar bir mekandan bir diğerine rahatlıkla yayılabilecek bir süreç içerisine girmektedir. Bunu bir başka şekilde ifade edersek, serbest piyasa ekonomisi sermayeyi geçirgen bir hale sokarken yukarıda da belirttiğimiz negatif olguları geçirgen bir hale sokmaktaydı. Bu risk dünyası olgusu uluslararası sisteme de yansımaktaydı.

Soğuk Savaş sonrası, global aktörlerin artık devletler olmadığını, bunun yanında terörist ve mafya örgütleri, uluslararası kuruluşlar olduğunu da bize göstermekteydi. Soğuk Savaş'ın iki kutuplu Dünyası içine sıkışmış bu aktörler bu dönem sonrası önemli aktörler olarak ortaya çıkmışlardır. Soğuk Savaşın çift kutuplu Dünyasının yerine bu çok kutuplu dünyada ulus-devletler

⁴¹² BECK, Ulrich, World Risk Society, London, Polity Pres, 1999, s.125.

arasındaki rekabet ve hatta devletler dışındaki aktörler arasında rekabet artmıştır. Bu rekabet beraberinde riskleri ve ontolojik güvensizliği getirmiştir.

Bu ontolojik güvensizliği arttıran bir diğer unsur ise Komünist ideolojiyle boşalan global ideolojik boşluğun dinle ve mikro milliyetçiliklerle dolması süreciydi. Bu zaten var olan süreç, Soğuk Savaş sonrası daha da hızlanarak farklı boyutlar kazanmaktaydı. Bir başka deyişle uluslararası sistemi bir kaos ve karmaşa hali almakta ve bu da ontolojik güvensizliği beraberinde getirmekteydi. Her ne kadar BM, NATO gibi kuruluşlar siyasal olarak ülkeleri dünya siyasal sistemine entegre etmeye çalışsa ve var olabilecek kaosu bir nebze önlese de, hem bu kurumların kendi yetersizliklerinden dolayı ve hem de ABD gibi global güçlerin bu kurumları kendi çıkarları doğrultusunda maniple etmesi, global ve ekonomik siyasal dengesizliği beraberinde getirmekteydi. Bu durum '*ontolojik güvensizliği*' arttırmakta ve uluslararası sistemi bir kaos ortamına sürüklemekteydi.

Yukarıda da belirtildiği üzere Komünist ideolojinin global olarak zayıflaması makro ve mikro milliyetçilikleri güçlendirmiş ve bunun yanında dinin, büyük bir ölçüde güçsüzleşen komünist ideoloji yerine geçmesine yol açmıştır. Her ne kadar bunun temelleri 1979 İran İslam Cumhuriyeti sonrası ve 1980'lerle Suudi Vahabizmi'nin Afganistan savaşıyla beraber yayılmasıyla da olsa 90'lar uluslararası sistemin kimlik bazında kurulmasına yol açmıştır. Bu çerçevede Doğu-Batı, İslam-Hristiyanlık gibi antagonistik öğeler uluslararası sistemi yapılandırmışlardır. 1990'ların Hungtington'un '*Medeniyetler Çatışması*'⁴¹³ veya Fukuyama'nın *Dünya'nın Sonu*' uluslararası sistemdeki boşluklara ve uluslararası sistemdeki kimliksel öğelere vurgu yapan eserlerdir.⁴¹⁴ Tabii bu kimliklerin birbirine düşmanca konumlanması bu ontolojik güvensizliği daha da arttırmıştır.

11 Eylül bu ontolojik güvensizliğin bir dışa vurumu veya kehanetlerin gerçekleştiği bir an ve o zamana kadar var olan globalleşme teorilerinin retorikten somut hale gelmesi olarak da yorumlanabilir. 11 Eylül sadece insanların Afrika'da ölmeyeceğini, afetlerin Batı'da bile olsa bir gün Batılı bir

⁴¹³ HUNGTINGTON, Samuel, 'Clash of Civilisations,' Foreign Affairs, 72, 1993, s.22-49.

⁴¹⁴ FUKUYAMA, Francis, 'The End of History', The National Interest, Yaz, 1998.

insana rastlayabileceğinin bir göstergesiydi. Bu durum ABD'nin uluslararası sistemdeki belirsizliği yok etmesi için eyleme geçmesine yol açtı. ABD bu belirsizliği yok etmek için bir yandan Batı dışı ve kendine tehdit olabilecek Afganistan, Irak gibi Batı sistemiyle uyum göstermeyen Müslüman ülkeleri askeri olarak hedef alırken bir yandan da bu ülkelerin üzerinde bulunduğu petrol rezervleri ve yer altı kaynaklarını kontrol etme planı içerisine girerek bir taşla iki kuş vuracaktı. Bu zaten Çin, Rusya ve Japonya gibi global güçlerle yarışan ABD için hem kendine karşı gelen tehditleri yok etmesi ve hem de petrol rezervlerini kontrol ederek uluslararası sistemde orta ve uzun vadede hegemonik bir güç olarak kalmasını sağlayacaktı.

Tabii ABD'nin bu belirsizliği yok etme tekniği ve Batı dışı aktörlere Batı değerlerini empoze etme veya proje yoluyla demokratikleştirme eylemini Afganistan ve Irak savaşlarıyla hayata geçirmesi politik ve hukuki olarak kendi içinde tek taraflılık ve meşruiyet eksikliği gibi insani ve politik sorunları beraberinde getirmekteyse de, jeo-politik olarak ABD'nin '*Büyük Ortadoğu*' projesi bağlamında, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasını Batılılaştırma ve stratejik alanlara inerek petrol kaynaklarını kontrol etme projesine dönüşmüştür.

Bu çizilen global portrede İran'ın önemli bir konumu vardır. İran 1979 İslam'i Devrimle Beraber Batı düşüncesine tamamen zıt üçüncü dünyacı bir İslami projeyi benimsemiş ve o günden sonrada Batı –özellikle ABD ile—talihi hiç barışmamıştır. İran köklü bir tarihi ve petrole dayalı sağlam ekonomik altyapısıyla Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya'da özellikle 90 sonrasında ABD'nin gücünü engelleyerek bu bölgelerde hakimiyet kurmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda İran hem zengin petrol rezervleri üzerinde oluşundan dolayı hem de Batı değer sistemine karşıt bir sistem benimsediği için Batı'nın '*ötekisi*' haline gelmiştir. 11 Eylül sonrası George W. Bush'un İran'ı büyük şeytan (*Great Satan*) olarak tanımlaması bunun en güzel örneğiydi.

ABD'nin, Afganistan ve Irak işgalleri, Orta Asya ve Kafkaslara askeri olarak yerleşmesi, (Özbekistan'a asker ve hava üstü konuşlandırışı) bunun yanında, İran'ın Uranyum zenginleştirme programına ABD ve İsrail'den gelen

saldırı tehditleri İran'ın ontolojik güvensizliğini arttırmıştır. Bu anlatılanlar ışığında burada 11 Eylül sonrası ABD'nin Ortadoğu politikaları çerçevesinde İran'ın başına gelebilecek senaryolar ve Türkiye'nin bu durumda ne yapması gerektiği üzerinde durulacaktır. Bu senaryoları üç kategoride toplamak mümkündür. Birinci senaryo iç unsurlar ile dış aktörler arasındaki iletişim sonucu oluşabilecek olaylara parmak basmaktadır. İkinci senaryoda, İran'ın dış politikası, terör örgütlerine yardımı ve silah gücü gibi unsurlara karşılık global ve bölgesel güçlerin nasıl karşılık verebileceğine ilişkin bir senaryo üzerinde durulacak ve son olarak da bu iki senaryo karışımından, yeni iç ve dış dinamikleri katarak bir üçüncü senaryo yazılacaktır. Tabii ki bu senaryolar ABD-İran düşmanlığı çerçevesine oturtularak düşünülecektir.

5.2. Senaryo I: Etnisite ve Kaos

Yukarıda da belirtildiği gibi, İran ekonomisi büyük bir ölçüde petrol ve doğal gaza dayanmaktadır. Doğalgaz rezervleri bakımından dünyada ilk sırada, petrol rezervi ile dünyada altıncı sırada yer almaktadır. Bu İran için önemli bir ekonomik alt yapı ve kazanç demektir. Fakat bu pozitif durum beraberinde birçok riski de getirmektedir. Bu risk durumu Tahran'ın ABD ve Çin gibi diğer global güçlerle Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkasya'da rekabetine otomatikman yol açmaktadır. Bunun yanında uluslararası piyasada petrol fiyatlarında dalgalanmalar ve Tahran'a yapılan petrol ambargosu Tahran açısından belirli riskleri de beraberinde getirmektedir.

Bunlardan en önemlisi gelir dağılımının adil bir şekilde olması sorunsalıdır. Bu gelir dağılımı sorunsalı %65 genç nüfusu olan bir ülkede talepler ile beklentiler arasında fark oluşturarak toplumda rahatsızlıklar yaratabilmektedir. Bu durum iki sonuca yol açabilir. Bunlardan ilki, toplumda liberalleşme bağlamında zaten toplumda var olan muhafazakar-yenilikçi çatışmasının 2003'teki üniversite olaylarında olduğu gibi alevlenme olasılığı ve bir diğeri de farklı etnisitelerden oluşan ve buna bağlı olarak da mikro milliyetçiliklerin güçlü olduğu İran'da ayrılıkçı taleplerin güçlenme olasılığıdır.

3-4 milyon civarındaki nüfuslarıyla ve Türk İran sınırı boyunca yoğunlaşan Kürtler ile daha çok Hazar Denizi ve Urmiye gölü arasındaki

bölgede kalan ve Tahran'a kadar uzanan bölgede yoğunlukla yaşayan Azerilerdir. Her iki grupta da mikro milliyetçilik ögesi güçlüdür. Buna ek olarak 11 eylül sonrasında kuzeyde de facto Kürt devletinin kuruluşu ve önemli petrol rezervleri üzerinde bulunuşu ve Kuzey Azerbaycan'ın ileriki yıllarda petrol rezervlerini iyi kullanma sonucunda oluşacak zenginleşme ve toplumsal refah olasılığı Kuzey Azerbaycan ve Kuzey Irak'ı bir cazibe merkezi haline getirebilir.

Zaten var olan İran milliyetçiliği bağlamında bu azınlıkların kimliksel hakları kısıtlanmaktadır. Örnek vermek gerekirse, Azeriler için her ne kadar devrim sonrasında okullarda kendi dilleri ve edebiyatlarını öğrenme ve anadillerinde gazete ve televizyon yayını yapma hakkına haiz olsalar da pratikte bu kısıtlamalar devam etmektedir. Aralık 2001'de İran Azerbaycanlıları'nın çıkarttığı Azerilere ait birkaç gazetenin kapatılması buna örnek verilebilir. Bu bağlamda bu durum uluslararası bir sorun haline gelmektedir ve şu anda Kürt sorunu kadar uluslararası değildir.⁴¹⁵

Bu çerçeve içerisinde, ileriki dönemlerde ABD bu azınlıklara destek verip uluslararası kamu oyununda daha fazla yankı bulmasına yardım edebilir. Bir yandan da bu gruplara destek vererek, Güney Azerbaycan'ın Kuzeyle, Kürt nüfusunu da Kuzey Irak'taki de facto Kürt devletiyle birleşmesini sağlayabilir. Fakat Kürt kartı daha kompleks öğeler içermektedir. Bu durumda ABD sadece İran'ı karşısına almayacak, bunun yanında kendi müttefiki Türkiye'yi ve Rusya'yı da karşısına alacaktır. Bu durumda ABD Kürt kartını oynayarak orada karışıklık çıkarabilir ama Kuzey Irak'taki Kürtlerle birleşmesi içinde tam destek vermeyebilir. ABD bu durumu ayrılıkçı Kürt organizasyonlarını kullanarak yapabilir.

⁴¹⁵ 2002 Ocak ayı sonunda, Tahran yeni olumsuzluklarla karşı karşıya kaldı. 31 Ocak'ta bir Azerbaycan haber muhabiri haberinde ABD devlet departmanı temsilcisinin, Ahmet Obalı liderliğinde 'Dünya Azerbaycanlılar Kongresi' olarak adlandırılan bir grupta bir araya geldiğini rapor etti. Devlet departmanı temsilcisine İran rejiminin Azeri dilini yasakladığını, Azerilerin tarihi yapılarını yıktığını Azeri dilini yasakladığını belirtti. Rapora göre, bir hükümet yetkilisi 'ABD'nin' Azerbaycan'ın sorunları ile her zaman ilgilendiğini ve yukarıda Bahsi geçen konularda Dünya Azerbaycanlılar Kongresi ile daha yakın ilişkiler kuracağını ifade etti. Robert Olson'a göre bu gelişmeler, eğer Azeriler gelecekte ABD'nin yaptığı terörle savaşta işbirliğine yanaşmazsa, Azeri sorunun ileride Kürt sorunu gibi uluslar arası bir nitelik kazanacağına işaret etti.

Buna karşılık, Azeri olayında ABD, yine uluslararası kamu oyunun dikkatlerini Güney Azerbaycan konusuna çekebilir. Kuzey Azerbaycan ve ABD'nin desteği ile Çöhrégani gibi muhalif guruplara destek verilerek burada ayrılıkçı güçler kuvvetlendirebilir ve uluslararası baskıyla orta vadede federatif bir yapı kurulabilir ve daha sonra bu durum, her ne kadar uzak görünse de Kuzey Azerbaycan'la birleşmeye kadar gidebilir.

Tabii bu senaryonun gerçekleşmesi o kadar kolay değildir. Tahran herhangi bir muhalefeti güç yoluyla bastırabilir. Bu yüzden Güney Azerilerin federasyon olayı kuzey Irak'taki gibi ABD'nin askeri müdahalesiyle olabilir. Bu da kısa dönemde olması güç bir olasılıktır. Fakat Güney Azerbaycan'da çıkabilecek bir karmaşa İran'ın bu bölümünü istikrarsızlığa sürükleyebilir ve Tahran'ın enerjisini dış politikadan iç politikaya yönelterek uluslararası kartlarını zayıflatabilir. Bu durum İran'ın Hazar denizi çevresinde yapmaya çalıştığı ortamı kaosa götürerek gaz borularının geçmesini önleme projesinin tersine çevrilmiş halidir. Tabii bunun olması da çok kolay değildir. Bunun nedeni ise bu bölgede çıkabilecek bir istikrarsızlık tüm bölgeye yayılabilir ve ABD için önemli olan petrol borularının Batı'ya geçmesi projesini engelleyebilir.

Bu durumda ABD açısından en akıllıca strateji Güney Azerbaycan'ın ayrılıkçı hareketlerini destekleyip bunu İran'a karşı koz olarak kullanmaktır. Örnek vermek gerekirse, bu kozlardan biri İran'ın Hizbullah, Hamas gibi örgütlere olan desteğini kesmesi gibi bir talep olabilir.

11 Eylül sonrası Türkiye bu tür bir durumda dikkatli ve hassas bir politika izlemesi gerekir. Ankara'nın Azerilere vereceği en küçük bir destek, Kürtlere karşı kurulan Şam-Tahran-Ankara ittifakının bozulması ve İran'ın PKK kartını tekrar Ankara önüne çıkarması ve ilişkilerin tekrar gerilmesi demektir. Buna karşılık bu duruma verilmeyen destek ise Türkiye'nin Azerbaycan ve ABD'yi karşısına alması demektir. Bu da Türkiye'nin petrol boru hatlarından kazanabileceği orta ve uzun vadedeki avantajları yok edebilir. Bu çerçevede Türkiye ikili bir diplomasi yolu seçebilir. Güney Azerilerine manevi destek verip federatif bir yapı projesine girememelerini telkin ederken, İran'la Kürtler konusunda ittifakını sürdürebilir ve kültürel ve

ticari anlamda da ortak projeler yapabilirler. Bir başka deyişle Türkiye burada uzlaşmacı bir rol oynayarak her iki aktöründe küstürmeyerek bölgeye ve kendine istikrarsızlık gelmesini engelleyebilir.

5.3. Senaryo II: Uluslararası İlişkiler ve Kaos

11 Eylül sonrası, ABD açısından uluslararası sistemdeki belirsizliği giderme projesi olarak da algılanabilir. ABD'nin 11 Eylül sonrası izlediği '*Bush Doktrini*'⁴¹⁶ ABD'nin olası tehditler üzerinde kontrol kurma ve tehlike kaynaklarını kontrol ve imha etme olarak yorumlanabilir. ABD Milli Güvenlik Stratejisi ana hatlarıyla şu noktaları içermektedir.

- İnsan hakları,
- Uluslararası terörizmi ortadan kaldırma,
- ABD ve müttefiklerini terörist saldırılara karşı koruma,
- Bölgesel sorunları çözmek için diğer ülkelerle birlikte çalışma,
- ABD ve müttefiklerini, düşmanların kitle imha silahlarıyla tehdit etmesinden koruma,
- Küresel ekonomik büyümenin açık pazar ve serbest ticaret yoluyla geliştirilmesi.
- Demokrasilerin kurulması ve serbest toplumların oluşturulmasıyla gelişim sürecinin genişletilmesi.

Ayrıntılarda ise Milli Güvenlik Stratejisi, İran yönüyle özellikle üç önemli niyetini ortaya koymaktadır.

- Terörist tehditlere karşı barışı korumak,

⁴¹⁶ ZİZEK, Slavoj, a.g.e, s.19.

•Açık ve özgür toplumları teşvik ederek, barışı her kıtada yaymak anlayışına vurgu yapar.⁴¹⁷

İkincisi, ABD Milli Güvenlik Stratejisi'nde ABD'nin gücü için şöyle bir ifade kullanılmıştır: Potansiyel rakiplerinin, ABD gücünü geçecek ya da dengeleyecek bir askeri yapılanma oluşturmasını bertaraf etmeye yetecek gücü olmalıdır'.⁴¹⁸ Üçüncüsü ise ABD Milli Güvenlik Stratejisi'nde 'ilk vuruşa' yapılan göndermedir: 'Düşman olarak görülen ülkelere karşı, tehdit ülkeler her hangi bir eyleme teşebbüs etmeden, ilk vuruşu ABD'nin yapması ve bu vuruşu gerekirse 'tek başına' yapacağı vurgulanmaktadır. ABD Milli Güvenlik Stratejisi'nde yer alan bu saptamalar ile, ABD'nin 'yaşam sahası' olarak tüm dünyayı hedef kabul ettiği, her kıtadaki gelişmelere doğrudan müdahale etmeye karalı olduğu net bir biçimde görülmektedir.⁴¹⁹

İran, ABD Milli Güvenlik Stratejisinde sahip olduğuna inanılan nükleer gücü nedeniyle, ABD'nin müttefiklerini, Ortadoğu ve Orta Asya bölgesini tehdit eden bir ülke olarak değerlendirilmektedir. 'Açık ve özgür toplumları teşvik açısından barışın yayılması' ilkesi doğrultusunda, otomatikman hedef ülke olarak algılanmaktadır. 'ABD'nin potansiyel rakiplerinin, ABD gücünü geçecek ya da dengeleyecek bir askeri yapı oluşturmasını bertaraf etme' ilkesi nedeniyle de doğrudan, hedef konumundadır. Irak ve Afganistan'da güç bulunduran, Azerbaycan ve Gürcistan'da varlığını güçlendiren, Orta Asya ülkelerinde askeri üsler açan ABD, tüm bu saydığımız varlıklarını tehdit edecek bir konvansiyonel ve nükleer gücü ya da varlığını zorlayabilecek bir İran'ı, mevcut askeri pozisyonuna karşı bir tehdit olarak kabul etmektedir.⁴²⁰

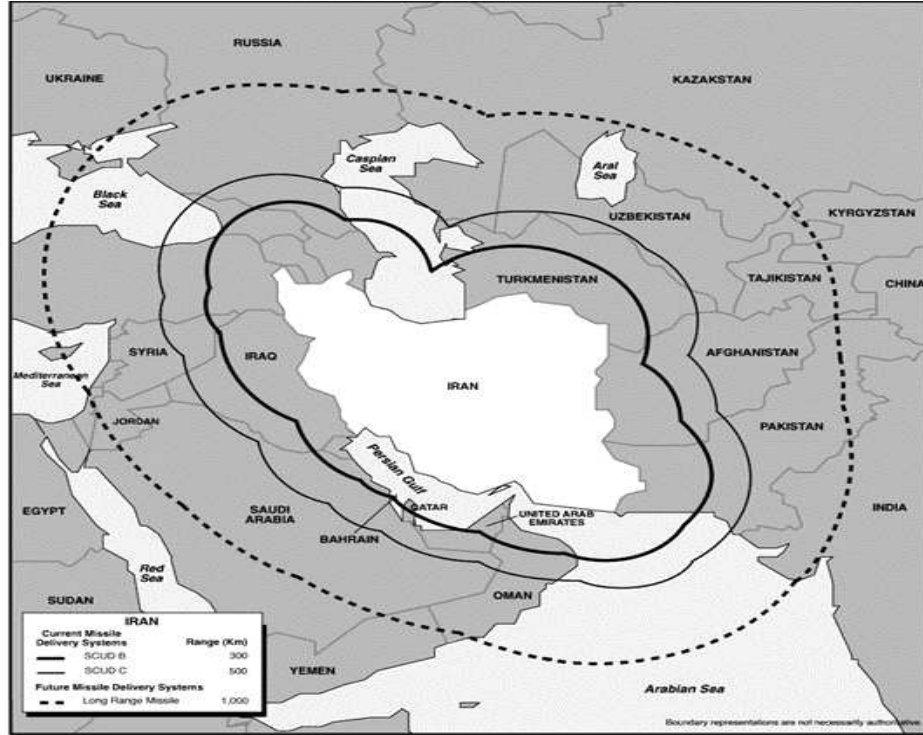
Bu bağlamda 11 Eylül sonrası İran, uluslararası ilişkiler açısından zor günler geçirmekte ve hatta Tahran'ı zor günler beklemektedir. Bu çerçevede 11 Eylül sonrası İran'ın kaderini ve komşularıyla ilişkilerini belirleyecek güç ABD'nin İran'a yönelik tavrıdır. Bu da 11 Eylül sonrası ve ABD'nin Irak'ı işgali sonrası, İran çerçevesinde olabilecek senaryolarını belirlemektedir.

⁴¹⁷ DABANLI, İhsan Tuncer, 'İran Otomatik Hedef,' Cumhuriyet Strateji, Sayı.34, 2005, s.6.

⁴¹⁸ DABANLI, İhsan Tuncer, a.g.e, s.6.

⁴¹⁹ DABANLI, İhsan Tuncer, a.g.e.,s.6.

⁴²⁰ DABANLI, İhsan Tuncer, a.g.e, s.6.

Şekil 5.1. İran'ın sahip Olduğu Füze Etki Sahası
(Proliferation: Threat and Response, Office of the Secretary of Defense, January 2001)

Tablo 5.1. İran'ın Sahip Olduğu Füze Sistemleri

İran'ın Sahip Olduğu Füze Sistemleri			
Sistem	Menzil	Atıcı Sayısı	Füze Sayısı
CSS-8	150 km	25	150
Scud B/C	300/500 km	10	300
Şahap-3	1.300 km	<5	?

(The Military Balance 2000-2001, London: The International Institute For Strategic Studies, 2000)

Jeo-politik açıdan ise ABD, Ortadoğu ile Orta Asya coğrafyalarını İran üzerinden birleştirerek, Avrasya'nın bu yeni 'yaşam sahasında' önemli bir jeo-stratejik avantaj elde etmeyi amaçlamaktadır. İran'ın Amerika açısından jeo-stratejik önemi (veya riski), bu ülkenin kontrol edilmesiyle uzun süreçte ABD, Ortadoğu ile Orta Asya coğrafyalarını İran üzerinden birleştirerek, Avrasya'nın bu yeni yaşam sahasında hakimiyetini kurmasıdır. İran Hürmüz Boğazı'nda Basra Körfezi petrolünün küresel pazarlara ihracatını tıkama yeteneğine sahiptir ve ABD bu riski yok etmek istemektedir. ABD; İran'ın nükleer güç olması durumunda Ortadoğu'da nükleer silahlanma yarışının başlamasından, İran'ın nükleer gücüne dayanarak petrol fiyatları ile

oynamasından, bu amaçla de gerektiğinde Hürmüz Boğazı'nı kapatma tehdidini kullanmasından, radikal guruplara daha fazla destek vermesinden ve hatta radikal guruplara nükleer destek sağlamasından da endişe etmektedir.⁴²¹ Bir başka deyişle otomatik olarak hedef İran'dır. Bu bağlamda ABD ve İran arasında gerçekleşebilecek iki senaryo vardır. Bunlardan ilki eleştirel diyalog denilen ve ABD ile İran'ın ortak müştereklerde buluşarak Batı ile uzlaşabilmesini sağlamak ve tehdit olmaktan çıkma durumu. İkincisi ise 11 Eylül sonrası ve Irak'ın işgali sonrası, İran'a hayli muhtemel olan askeri operasyon yapılması senaryosudur.

5.3.1. İlişkilerin Eleştiriye Dayalı Olarak Sürdürülmesi

İran İslam Rejimi sonrası oluşan ABD-İran arasındaki gerginlik ABD'nin üçüncü ülkelere yaptırımlar yoluyla ve kendisinin direkt olarak uyguladığı ambargolar sonucu Tahran'ı ekonomik olarak köşeye sıkıştırması yönünde gelişmiştir.

Bu senaryo, ABD'nin AB gibi İran'la ticari ve diplomatik ilişkilerini geliştirmesiyle oluşabilir. Bu yolla ABD İran'ın sivil toplum kuruluşlarını destekleyerek ve devleti belirli miktarlarda Batı normlarına uymasına zorlayarak sivil alanı genişletebilir. İran siyaset yelpazesindeki reformcular, muhafazakar ve radikallere göre güçlendirilebilir ve Hatemi yönetiminin daha liberal açılımlar yapmasına olanak sağlanabilir. Bu çerçevede de orta dönemde ABD dostu bir yönetim oluşturulabilir ve İran'ın nükleer yapılanması ve silahlanması durdurulabilir. En önemli nokta ise bu yolla İran'ın ABD için iktidar kırılcı gücü bitirilebilir ve hatta Orta Asya ve Hazar petrolleri İran üzerinden geçirilebilir. Bununla beraber ABD ile dost olan İran eşittir İsrail' e düşman olmayan bir ülke formülasyonu yanlış değildir. Bu da bölge için tehlike arz etmeyen bir ülke demektir.

Böyle bir durumun Türkiye açısından açılımları çok parlak değildir. Bunun nedeni ise ABD-İran ortaklığı Hazar Bölgesinde Türkiye'nin gücünün azalması demektir. Yukarıda da belirtildiği gibi petrol boru hattının İran

⁴²¹ ESLEN, Nejat, 'ABD'nin Vazgeçilmez Hedefi İran:Ortadoğu'da Şii Blok İstemiyor,' Cumhuriyet Strateji, sayı.24, 2004.

üzerinden geçmesi diğer boru hatlarına göre en ucuz yoldur. Eğer boru hattı İran üzerinden geçerse maliyeti çok olan Ceyhan-Boru hattı devre dışı kalacak ve Türkiye'nin Hazar bölgesindeki gücü İran'a göre önemli ölçüde azalacaktır. Orta Asya ve Kafkas'yadaki güç dengeleri ise İran tarafına doğru kayabilir. Bir başka yönden ise İran'ın liberalleşmesiyle beraber Tahran, Türkiye açısından askeri ve politik yönden tehdit olmaktan çıkmaktadır.

Fakat bunun olma olasılığı çok düşüktür. İlk olarak eleştirel diyalog yoluyla rejimi liberalleştirme süreci ABD açısından uzun bir zaman alabilir ve bir ülkedeki liberalleşme ve demokratikleşme düz ve tarihsel bir olgu olmadığından sonucun yüzde yüz olumlu olacağı da kesin değildir. ABD ile eleştirel diyalog, İran'ın ekonomik dengelerinin bozulmasıyla beraber ülkedeki muhafazakar ve radikal güçleri güçlendirebilir. Bu da rejimi daha da muhafazakar bir yöne veya iç karışıklığa itebilir. İkincisi İran Körfez ülkelerinde taraftarlarını ve İslam'ın bekçiliği rolünü kaybedebilir ve bu bağlam da önemli bir uluslararası silahını kaybetmiş olur. Dolayısıyla kendi kamu oyunda güçlü olan muhafazakar ve radikal unsurların baskılarına dayanamayabilir.

5.3.2. Uluslararası Savaş ve Kaos

ABD'nin 11 Eylül sonrası geliştirdiği '*Bush Doktrini*' kapsamında var olabilecek tehditleri ortadan kaldırma paradigması İran'ı işgali ile yürürlüğe konmuştur. Her ne kadar bu Ortadoğu'ya istikrarsızlık getirse de, ABD kaba ülkeler (*rough state*) olarak adlandırılan bu ülkeleri kendi deyimiyle 'demokratikleştirmeye' çalışmaktadır. Bu demokratikleştirme operasyonu özellikle 11 Eylül sonrası ABD'nin askeri gücü ile yapılmaktadır ve bu bağlamda ABD'nin Afganistan'ı ve Irak'ı işgali bunun en somut göstergeleridir. Bir diğer nokta ise ABD'nin hedefinde olan İran ve Suriye'ye yapılan politik baskılardır. Zaten İran ve Suriye üzerinde var olan bu çifte kuşatma politikası 11 Eylül sonrasında sıklaştırılarak bu ülkelere karşı yapılacak askeri operasyon tehdidine kadar gitmektedir. Burada anlatılanlar ışığında bu senaryo ABD'nin İran'a yapacağı olası bir saldırı sonucunda İran'a etkileri uluslararası ilişkiler açısından irdelenecektir.

11 Eylül sonrası gelişen ABD'nin Ortadoğu politikası İran ve Suriye'yi yeterince korkutmuştur. İran'ın uranyum zenginleştirme programı bağlamında nükleer yapılanması ABD, AB ve İsrail'in tepkisini çekmektedir ve ABD ve İsrail'in bu tesisleri vurma tehdidine kadar olayın boyutlarını ciddileştirmiştir. Buna karşılık Tahran ise herhangi olabilecek bir saldırıya, İsrail'e saldırmak yoluyla karşılık vereceğini belirtmiştir.

Bu noktadan yola çıkarak bu vurma senaryosu Ortadoğu ve Orta Asya ve hatta dünyayı istikrarsızlaştırabilir. ABD'nin İran'daki nükleer tesislere nokta atışı yapması ve sonunda ABD'nin, İran'a Irak işgali gibi bir operasyon düzenlemesi ihtimali bu senaryonun temasını oluşturmaktadır.

İran'ın uranyum zenginleştirme programına devam etmesi ve ABD'nin bu ülkedeki santrallere yapacağı nokta atışı bölgedeki var olan istikrarsız durumu daha da istikrarsızlaştırabilir— Suriye'ye saldırı---. Bu bağlamda İran İsrail'e Şahap 3 füzeleriyle saldırabilir ve bu durumda İsrail ve ABD İran'a askeri bir operasyon düzenleyebilir.

Bu çerçevede Körfez, Ortadoğu ve Hazar bölgesinde ağır bir istikrarsızlık oluşabilir. Bölgedeki bütün Şii azınlık ve *İslam'i Cihat*, *Hamas* ve *Hizbullah* gibi örgütler İsrail'e ve İsrail sivil hedeflerine saldırabilir ve şu andaki İsrail ve Filistin'li örgütlerin ateşkes anlaşması bir anda bozulabilir. Bu da İsrail için ikinci bir cephe açılması demektir. Bunun yanında Ortadoğu'da Lübnan, Orta Asya'da Pakistan ve Körfez ülkelerinden Bahreyn, Suudi Arabistan gibi ABD yanlısı rejimler, içlerindeki Şii azınlıklar nedeniyle sıkıntı yaşayabilirler ve bu ülkelerde devlet ve Şii azınlıklar arasında çatışma çıkabilir. Bunlardan en önemlisi Irak'taki Şii'lerdir. İran'da çıkabilecek en küçük kargaşa ülkede kuvvetli olan ve etnik olarak çoğunluğu oluşturan Şii'leri ayaklandırabilir ve bu durumda da ABD iki cepheyi istikrara kavuşturmak zorunda kalabilir. Bu durumunda global bir etkisi olabilir. Bu belirttiğimiz ülkelerin de petrol çıkaran ülkeler olduğu düşünülürse bu bağlamda dünyada global petrol sıkıntısı olabilir.

Buna müteakip, ABD'nin çevreleme politikası sıkılaşabilir. ABD Amerikan yanlısı Ürdün, Kazakistan, Pakistan, Ermenistan⁴²², Azerbaycan, Afganistan, Özbekistan gibi ülkeleri zorlayarak İran'la ekonomik ve siyasi ilişkilerini durdurabilir. Bir yandan da İran içindeki Azeri ve Kürt azınlığı provoke ederek ve Rusya'yı da Çeçen olayını uluslararası kamu oyunun dikkatini çekme tehdidiyle İran'la ekonomik ilişkilerini ve politik ilişkilerini azaltmasını sağlayarak, İran'ı köşeye sıkıştırabilir. Buna karşılık İran ise Çin, Japonya ve Türkmenistan'la ilişkilerini sıklaştırarak bu tuzaktan kurtulmaya çalışabilir.

ABD, ülkenin Kürt ve Azeri bölümüne konuşlanarak bu azınlıkların desteğini alabilir ve Irak'ta yaptığı gibi bu bölgeden İran içine kadar gitmeyi ve güneydeki petrol alanlarını kontrol etmeyi düşünebilir. Bu bağlamda da İran Kürt bölgesi ile Kuzey Irak ve Suriye'deki Kürt bölgesini birleştirerek bir Pan-Kürdistan yaratmak isteyebilir. Tabii bu ihtimalin olma olasılığı kısa vadede zordur. Bunun nedeni ise bölge gücü olan Rusya ve Türkiye'nin bu duruma karşı çıkmaları ve ABD'nin bölgenin bu iki gücünü en azından kısa dönemde küstürmek istememesidir. Bu durumda Ankara İran'a yapılacak bir operasyon için ABD'den desteğini çekebilir ve İran-Çin-Rusya (eğer Suriye'ye saldırılmazsa--üçgeniyle ilişki kurarak İran'ın ticari kuşatmadan kaçmasını sağlayabilir.

Bu olabilecek senaryoda Türkiye'nin yerine gelirsek; Türkiye'nin İran'a yapılacak bir saldırıda haylice zor bir duruma düşme olasılığı vardır. Bunun iki nedeni vardır. İlk nedeni İran'a –ve muhtemelen Suriye'ye-- yapılacak bir saldırının Türkiye açısından iki olumsuz etkisinin olmasıdır. Bunlardan ilki Kürt konusu, ikincisi ise İran'ın silah gücüdür. Bu iki öge ve Türkiye 'ninde İran'a yapılabilecek saldırı sonrası, Ankara'nın politikasını büyük bir ölçüde belirleyecektir. ABD'nin İran'a yapacağı olası bir saldırı –ve Suriye'ye— Kürtlere karşı yapılan İran-Türkiye-Suriye ittifakını direkt olarak bozacaktır. Bu da her iki ülkedeki Kürt oluşumların özerk hareket etmesini sağlayacaktır. Bu çerçevede P.K.K terör örgütü özellikle Suriye'de daha rahat hareket fırsatı

⁴²² ABD kendi ülkesindeki Ermeni lobisini kullanarak Ermenistan üzerinde baskı yapabilir.

bulacaktır. Buda Türkiye için önemli bir güvenlik problemi doğuracak ve Türkiye'yi zor durumda bırakacaktır.

Konuyla ilgili ikinci nokta ise ABD'nin Türkiye'den üst ve destek isteme olasılığıdır. Bu durum hem yukarıdaki birinci şık olan Kürt durumu ve ikincisi ise İran'ın konvansiyonel silah-gücünden dolayı Ankara'yı tedirgin edebilir. İran'a olabilecek bir operasyon sonrası Türkiye tarafından Washington'a açılacak üstler ve –az bir olasılıkla lojistik ve askeri yardım- Türkiye ile İran'ı direkt olarak karşı karşıya getirir.

Bu çerçevede Türkiye ikileme düşebilir. Ankara ABD'ye ya yardım edecek ve üstlerini açacaktır veya ABD'nin bu teklifini reddedecektir. Bunun da iki sonucu vardır. Bunlardan ilki; İran, Irak gibi ABD için kolay bir lokma değildir ve Tahran'la yapılacak bir saldırının sonucunu kestirebilmek oldukça zordur. Eğer Ankara Washinton'a yardım ederse, İran'ın uzun menzilli füzeleriyle Türkiye'ye saldırması büyük bir olasılıktır. Bu olasılık Ankara'yı fiili olarak savaşa sokabilir ve Türkiye- ABD ve İsrail'le birlikte bu operasyona katılabilir. Her ne kadar bu, uzun dönemde İran'daki rejimin değişmesi sonucunu doğurup, gelebilecek yeni hükümetle Türkiye'nin dostane ilişkiler kurmasını ve uzun vadede Tahran'ın Ankara için ekonomik açıdan karlı bir kaynak ve tehdit olmamasını sağlasa da kısa ve orta vadede Türkiye'nin ekonomisi ve politik istikrarı için pek parlak bir senaryo değildir. İkincisi ise Türkiye'nin Irak'ta yaptığı gibi ABD'ye destek vermemesidir. Bu olasılık kısa vadede Türkiye'ye savaşın getireceği istikrarsızlığı engeller. Fakat bu durumda da savaş sonrası İran'ın yapılanmasında Türkiye rol alamaz ve Ortadoğu'nun şekillenmesinde sadece bir izleyici olarak kalabilir. Buna ek olarak takriben \$150 milyar borcu olan Türkiye'yi, ABD, *Dünya Bankası* ve *IMF* yoluyla köşeye sıkıştırılabilir.

Bize göre Türkiye bu yolun ikisini de uygulayabilir. Ankara ABD 'ye yardımı geciktirebilir ve savaşın şekillenmesini izleyebilir ve duruma göre – eğer savaşta ABD üstünlüğü ele geçirirse—Türkiye üstlerini ABD'ye açabilir. Eğer savaş tam tersi bir noktada gidişat izlerse, Türkiye sadece izleyici olarak kalabilir ve tehlikelerin kapsının içerisine girmesini engeller.

5.4. Senaryo III: 11 Eylül ABD, Irak ve Kaos

Diğer iki senaryo da açıklandığı gibi Irak, ABD'nin şeytan üçgeni olarak belirttiği ülkelerden bir tanesidir ve ABD'nin önümüzdeki on yıllık planı içerisindeki hedef listesindeki ülkelerin başını çekmektedir. Bu senaryoda ABD'nin İran'a olası müdahalesi bağlamında, Tahran'ın sosyo-politik ve uluslararası ilişkileri açısından başına gelebilecek bir senaryo çizilecektir.

5.4.1. Sosyo-Politik Yapı ve Rejimin Bunalımı

İran Devriminin üzerinden 30 sene gibi bir zaman süresi geçmiştir. Her ne kadar rejim kendi içerisinde düzgün işliyor gibi gözükse de, rejimin iki önemli açmazı vardır. Bunlardan biri devletin farklı etnisiteleri ve farklı talepleri topluma entegre edememesi problemi ve bir diğeri de globalleşmenin ve İran'ın silahlanmaya yaptığı harcama bağlamında ekonomik istikrarsızlık problemidir. Her iki ögede rejim bunalımını beraberinde getirmekte ve rejimin açılımlar yapmasını beklemektedir. Bu da toplumda yenilik bekleyenler ile —reformcular— muhafazakarları, Fars'larla diğer etnisitelerin arasında çatışmacı bir ilişki doğurması bağlamında devleti meşruiyet krizine sokmaktadır. Buna ek olarak ekonominin istikrarsızlığı bu meşruiyet krizini daha da keskinleştirmektedir.

Her ne kadar yeni İran milliyetçiliğine göre İranlılık kimliği o ülkenin vatandaşı olmada en önemli öncelik ise de, devletin kolektif kimlikleri tanımada ki problemi toplum-devlet ilişkisini krize sokmaktadır. Devlet-toplum ilişkisindeki bir diğer bunalım yaratan nokta ise devletin kamusal alana sıkı bir şekilde müdahalesidir. Her iki nokta da 11 Eylül sonrası Tahran'a problemleri getirebilecek en önemli risklerden biri olabilir.

Sünni Müslümanlar, Beluciler ve Kürtlere karşı uygulanan ayrılıkçı baskılar, polis ve yargı mercilerinin sebebiyet verdikleri hukuka aykırı uygulamalar, ortaklaşa İran'daki insan hakları ihlallerini gündeme getirmektedir. Basın özgürlüğünün de kısıtlandığı bu tür siyasal baskılarda 'İslam'a karşı tehlikeli hareket suçlamaları kullanılmak suretiyle, din ve vicdan

hürriyetleri ağır şekilde ihlal edilmektedir.Devletin özel alana müdahalesi olarak gösterilebilecek bir örnek kadın haklarıdır.

Tabii iletişimin İran'a girmesi ise bu devletin kamusal-özel alan kontrolünü en azından kültürel olarak zorlaştırmakta ve halkın liberalleşme taleplerini engellememektedir. İran'daki Reformist Hareketin nedenlerinin, 'Görsel Teokrazi'nin' uygulamadaki tutarsızlıklardan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Sivil toplumun, devrim sonrasında 'Batı Kültürel İşgali'nin reddine dayanan, mevcut hukuki rejimin sert yapısından, uygulamada özellikle daha fazla mağdur olan kadınlar ve diğer azınlıkların farklı dini inançlarına mensup olan toplum kesimlerinden kaynaklandığını ileri süren Nafiz, öğrenci protestolarında kullanılan 'Despotizme Ölüm, Yaşasın Hürriyet' ve 'Ya Hürriyet Ya Ölüm' sloganlarının, 1906 devriminde yükselen haklı seslerin tepkisi ile benzerlik arz ettiğini ileri sürmüştür.⁴²³

İran'daki Devrim, mevcut toplumsal yapının dinamikleri içerisinde yeni arayışlar içerisine girmiştir. Dünyanın hızla küreselleştiği ve enfarmosyon çağı olarak da nitelendirilen bilginin sınırlar ötesi yayılımcı kimliği, İran gibi baskıcı rejimlerin kimliklerini sorgulamaktadır. Nafiz bu çerçevede, mevcut durumdan çıkışın, askeri bir karşı ayaklanma veyahut demokrasi içerisinde meselenin barışçı yollardan çözülmesi gerekliliğinde kilitlendiğini, yurt dışındaki 4 milyon İran'lının sadece 1 milyonunun ABD'de yaşadığını ve muhalefet hareketinin rejim tarafından 'Şeytan' suçlamaları ile dışlanmasının mevcut bunalımın aşılmasında yetersiz kalacağını ileri sürmüştür.⁴²⁴

Buna ek olarak ekonominin yanlış yönetilmesi sonucunda oluşan yüksek enflasyon, hayat standartlarının düşüşü ve toplumsal yaşamdaki gelir dağılımında zengin ve fakir kesimler arasındaki uçurumun giderek keskinleşmesine sebebiyet vermiştir. Her ne kadar devlet bu ekonomik bunalım ve ABD'nin kuşatma politikasından Total ve ELF gibi Fransız firmalarının aracılığıyla kurtulmaya çalışsa da ekonomideki istikrarsızlık devam etmektedir. Bu durum var olan siyasi bunalımın daha da keskinleşmesine yol açmaktadır.

⁴²³ NAFISI, Azar: 'Voices of Iran', The Washington Post, July 15, 1999.

⁴²⁴ ÇAŞIN, Mesut, Hakkı, 'İki Deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları,' Avrasya Dosyası, Cilt. 5, Sayı. 3, s.290.

Globalleşmenin getirdiği bir diğer unsur ise iç politika ve dış politika kavramının muğlaklaşması gerçeğidir. Globalleşmeyle beraber dış politika denilen konular iç politika konuları olabilmektedir. Bu çerçevede zaten rejim bunalımı geçiren İran'ın 11 Eylül sonrası ABD'nin Irak'ı işgaliyle devam eden süreçte ne yapacağı bu muğlaklaşan iç ve dış politika alanları çerçevesinde analize tabi tutulacaktır.

5.4.3. Amerika Hegemonyası, Dış Politika

İran, bir yandan kendi kamuoyu beklentileri çerçevesinde üstlendiği İslami Devrim misyonunun, meşruiyet koşullarını sorgularken, diğer yandan da kullandığı enstrümanların 21. yüzyılın küreselleşen dünyası ile çelişkiler içermesinin çıkmazlarıyla baş başa kalmıştır. Bu manada İran'ın uluslararası terörizme verdiği destek, İran toplumunun uluslararası platformda yalnızlığa düşmesine yol açmıştır.

İran, bu bağlamda Körfez Savaşı sonrasında kuvvetler dengesinde ortaya çıkan değişiklikler içersisinde, devrimin başlangıcında planladığı hedeflere ulaşamaması, Irak, Kafkaslar, Orta Asya ve Afganistan'daki gelişmelerden aksi yönde etkilenmesi, yeni uluslararası meselelerin çözümünde Batı ile münasebetlerinde kurulan dengelerdeki stratejik bakış açısı ve diyalog eksikliğini, Tahran değişen dinamikler tarafından fark etmiştir.

Tabii bu durum 11 Eylül sonrası değişen güvenlik paradigması sonucunda İran'ın uluslararası toplum içersinde daha yalnız kalmasını ve ABD'nin kuşatma politikasını, İran'ın nükleer enerji yapılanması üzerinde baskı yaparak arttırmaya çalışmaktadır. Bu duruma referansla ABD'nin Irak'ı işgal sonrası İran'ın kaderini belirleyecek olan senaryo şu şekilde olabilir.

5.4.4. ABD'nin Irak'ı İşgal Sonrası Olabilecek Senaryo

11 Eylül sonrası değişen güvenlik paradigması ve İran'ın ABD'nin güvenli önceliklerinde '*şeytan eksen*i' içine alınması Washington'un İran'a kuvvetle ihtimal yapacağı bir operasyonun sinyalleridir. Bu üçüncü senaryoda ABD operasyonu sonucunda İran'ın başına gelebilecek sosyo-ekonomik,

politik ve uluslararası ihtimaller üzerinde durulacaktır. Konunun çıkış noktası ise ABD'nin İran'a yapacağı operasyon olasılığıdır(Bu operasyon nükleer tesislere nokta atışı veya konvansiyonel savaş olabilir).

ABD tarafından İran'a yapılabilecek bir saldırı İran'daki politik dinamikleri alt üst edebilir. İran'da var olan sivil toplum katmanları ve muhafazakar, radikal ve yenilikçi gibi ayrımlar 'Öteki' veya 'şeytan' a karşı ittifak halini alabilir. Bu şu ana kadar zorla oluşmuş sivil toplum hareketlerini öldürüp toplumdaki radikal unsurların devletin güvenliği bağlamında iktidara getirebilir. Özellikle 1979 sonrası kurulan İran İslam rejimi, İranlılık kimliğini İslam'la bezenmiş bir üçüncü dünyacılık üzerinde kurmuş ve 'büyük şeytanı' ABD olarak ilan etmiştir. Bu tip bir operasyon İran kimliğinin olduğundan daha fazla bir şekilde milliyetçileşmesine ve hatta radikalleşmesine yol açabilir.

Buna ek olarak ABD, İran'ı kuşatma politikası çerçevesinde Birleşmiş milletler kararı alıp İran'a yapılan ambargoyu daha sıkılaştırabilir ve bunun yanında KİK ve bazı Hazar bölgesi ülkelerinin İran'la ticaretini etkileyebilir. Bu da dış piyasada eskisine oranla daha fazla petrol satamayan İran'ın ekonomisini kötüleştirebilir. Bu kötüleşme İran'daki vatandaşa yansıtacağı için ülkede ABD ve Batı'ya karşı doğan nefret daha da keskinleşebilir ve yukarıda da belirtildiği gibi toplum ve siyasetteki demokrasi emarelerini öldürebilir.

Bu da baştaki hükümetin ve meclisteki reformcuların daha da radikalleşmesine yol açar. Bu durum Tahran'ın uluslararası politikalarına yansıtacaktır. İran'ın Soğuk savaş sonrası ABD etkisinden kurtulmak için uyguladığı hiper-aktif dış politikada, İslami öğelerin girme olasılığı büyüyecek ve Hatemi'nin 'kültürler arası diyalog' söylemi yerine 'kültürlerin çatışması tezi' yerini alabilir. Her ne kadar teoride bu böyle olsa da, İran yine kuşatma politikasından kaçmak için çaba sarf edecektir. Fakat eskisinden farklı olarak ABD ve İsrail'e yardım eden tüm ülkeleri düşman olarak görecektir ve Şii azınlığın fazla olduğu bölgelerde, bu azınlığı iktidara baskı yapma yoluyla etkilemeye çalışacaktır. Özellikle Körfez ülkelerindeki bulunan bu azınlık bu ülkelerde istikrarsızlığa yol açabilir. Bu da bu ülkelerin kendi kamu oyunundan korktuğu için İran'la gizli olarak ticari ilişkiler kurmasına veya kendi

lkelerinde ABD'nin konuşlanmasına izin vermemeleri şeklinde sonuçlanabilir. Bunun yanında İran bu İsrail-ABD ittifakından kurtulmak için Hamas, İslami Cihat ve Hizbullah gibi örgütleri kullanarak İsrail'e karşı atak yapacaktır.

Her ne kadar Körfez bölgesindeki İslamcılar şii'leri sevmeseler de 'büyük şeytan' a yapılan saldırıya karşı birleşecekler ve Ortadoğu'da ABD hedeflerine saldıracaklardır. Özellikle Irak'ın %40'ını oluşturan şii'ler Irak'ta ayaklanarak istikrarsızlığa yol açacaklardır. Bu Suriye, Lübnan gibi diğer bölge ülkelerine yayılacaktır. Bu ereve de Ortadoğu bir kaos bölgesi halini alacaktır.

Buna karşılık Ermenistan ve Türkmenistan bu operasyonda ABD baskısından dolayı çekimser kalacaklar. Pakistan'da ise eğer yönetim Amerikan yanlısı bir yol izlerse ülkedeki şii'ler ve hatta Suniler Müşerref yönetimine karşı ayaklanırlar ve zaten meşruiyeti az olan iktidarı toplumla çatışmaya iter. Buradaki bir olabilecek olasılık ise, şii ayaklanmasına karşı zaten çatışma potansiyeli olan şii-Sünni çatışmasına dönüşmesidir. Bu durumda Pakistan'ı kaosa götürür

İran bu evrelemeden kurtulabilmek için Rusya ve Türkiye kartını kullanacaktır. Her iki ülkede milli menfaatleri ve ABD gücünü dengeleme bağlamında bu savaşa direkt olarak katılmayacakları için İran bu ülkelerle ticari işbirliğini arttırmaya çalışacaktır. Fakat her iki ülkede ABD ile dengeleri bozmamak için ilişkileri eskisi gibi muhafaza etmeye çalışacaklardır.

Bu senaryoya göre Türkiye ise, bu kaos ortamından kaçabileceği çözümler bulmalıdır. Bu da Türkiye'nin AB ile hareket edip, eleştirel diyalog yolunu uluslararası topluma empoze etmeye çalışması yoluyla olur. Her ne kadar Türkiye Tahran'la ticari ilişkilerini dondursa da, bir arabuluculuk rolü üstlenebilir ve Hazar bölgesi ve KİK ülkelerini de ortak ve barışçıl bir çözüm için ittifak olmaya çağırabilir. Bu tarafsız arabuluculuk yoluyla kendini kurtarsa da, ikinci senaryoda belirtildiği gibi ABD'ye üst aması gibi bir zorlama olabilir. Türkiye ise bunu şartlı kabul ederek bu üslerin ilk yardım ve yiyecek gibi olanlar dışında kullanılmamasına izin verilecektir.

Bu üç senaryo ile 11 Eylül sonrası ABD'nin Irak'ı işgali sonrası ve ABD'nin İran'ı şeytan üçgenine sokması bağlamında İran'ın başına neler gelebileceği üzerine tahminlerde bulunulmaya çalışılmış ve bir risk analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bunların ne kadar doğru olacağını zaman bize gösterecektir. Fakat bu üç senaryoda anlatıldığı gibi Türkiye her ne olursa olsun –ve tabii bu İran içinde geçerlidir—İran'la ilişkilerini devam ettirmeli ve ABD ve İran arasında bir denge politikası izlemelidir. Bunun yanında ABD gücünü Ortadoğu'da dengelemek için Rusya ve diğer Arap ülkeleriyle ittifak kurmalı ama bunu yaparken de AB'yi arkasına almalıdır.

Türkiye bir bölgesel güçtür ama Türkiye'yi önemli yapan Avrupa ve Asya'yı hem coğrafik, hem kültürel ve hem de politik olarak birbirine bağlamasıdır. Bir başka deyişle kimliğinde batılılık ve Doğululuk özelliği beraber olan bir Türkiye tarihsel ve kültürel olarak çok şey paylaştığı Orta Asya ve Orta Doğu'yla bir köprü vazifesi kurabilir. Bu kimliklerden biri eksilirse Türkiye'nin cazibesi birbirine bağladığı her iki aktörden birisi için azalır. Bunun yanında Türk dış politikası risklerden kaçma çerçevesinde AB dış politikasıyla aynı özellikleri göstermektedir. Bu bağlamda her iki aktörde aynı şekilde davranmakta ve bölgedeki istikrarsızlığın kendi bölgelerine yayılmamasını istemektedirler. Bu yüzden Türkiye bölgedeki ABD-İran gerginliğine AB'yi de arkasına alarak uzlaşmacı bir rol oynamalıdır. Buna mukabil, Türkiye diğer Arap ülkeleriyle görüşerek İsrail'e karşı saldırıları durdurabilir ve bölgenin kaostan kurtulmasını ve kendisine risklerin dokunmamasını bu şekilde sağlayabilir.

5.5. Türkiye-İran ve Global Siyaset

Bu bölümde yukarıda anlatılan senaryoların ışığında 11 Eylül sonrası küresel dinamiklerin etkilerini göz önünde bulundurarak Türkiye-İran ilişkilerinde Türkiye'nin ne yapması gerektiği incelenecektir.

Soğuk Savaş sonrası dönem, bütün dünyada büyük umutlarla karşılanmış ve bu dönemle birlikte, dönemin liberal teorisyenleri tarafından kozmolojik gerçeğin bulunduğu iddia edilmiştir. Her ne kadar bu yeni umutlar ve yeni vaatler Soğuk Savaş döneminin başında devam ettiyse de,

Soğuk Savaş döneminin bize gösterdiği nokta, bu dönemle birlikte güvenlik paradigmasının değişmesiydi. Bu farklardan biri güvenlik arz edecek tehlikelerin yapısının değişmesiydi. Soğuk Savaş dönemindeki SSCB-ABD arasındaki gerginliğin ve bu gerginlikten doğacak büyük konvansiyonel ve hatta nükleer savaş tehlikesinin yerine bu dönemin güvenlik öncelikleri, terörizm, uyuşturucu kaçakçılığı, ekonomik dengesizlikler ve göç gibi benzeri olgulardı. Tabii bütün bunlar, bu dönemde güvenlik kavramının genişlemesine yol açmıştır. Bu bağlamda bir ülkenin ekonomik durumu bile güvenlik paradigmasının içerisine girmiştir. Bir başka deyişle Zambiya'da çıkabilecek bir ekonomik ve siyasi buhran göçler yoluyla İngiltere'yi ve hatta tüm Batı Avrupa'yı etkileyebilmektedir.

Bu çerçevede uluslararası ilişkilerde demokrasi ve ekonomik istikrar gibi kavramlar güvenlik paradigmasının içine girmeye başlamıştır. Tabii Soğuk Savaş, döneminin sağ-sol veya Marksist-liberal tanımlamalarından daha çok, kültür ve kimlik kavramının ön plana çıkmasıydı. Bu bağlamda kimlik, uluslararası ilişkiler düzenini belirleyen en temel özelliklerden biri halini almıştır. Burada kimlik kavramının içeriğinin açılması gerekir. Kimliğin en önemli özelliği, bir diğerine veya 'ötekisine' karşı tanımlanmasıdır. Bu bağlamda uluslararası sistemi belirleyen Batı ve özellikle hegemon güç ABD olduğu için, diğer kimlikler bu kimliğe referansla tanımlanır. Bu çerçevede de Batı kimliğinin iki ana ögesi vardır. Liberal-demokratik ve serbest piyasa ekonomisine sahip olması ve diğeri ise tarihsel, kültürel ve dinsel ortaklık üzerinde kurulması. Bunlardan ilki modernleşme yoluyla ihraç edilerek oluşturulabilir (her ne kadar bu kadar kolay olmasa da) olmasına rağmen, ikincisinin oluşabilmesi bu denli kolay değildir.

Konuyu örnekle açıklarsak, Japonya, Güney Kore gibi ülkeler Batı tarzı serbest piyasa ekonomisini modernleşme yoluyla kendi ülkelerine yerleştirmiş olmalarına rağmen, bu ihracı siyaset alanında yapmamışlardır. Bir başka deyişle bu ülkeler serbest piyasa ekonomisiyle yönetilen otoriter ülkeler olarak tanımlanabilmektedir. Fakat gerçekleştirdikleri modernleşme başarısından dolayı '*Asya Kaplanları*' adını almışlardır. Bu başarı ise bu ülkelerin Batı kapitalizmiyle doğu kültürünü ve siyasi yapısını birleştirmiş

olmalarıdır. Her ne kadar bu ülkeler bu eklektiği oluşturmaları ölçeğinde Batılı sayılsalar da, hem kültürel ve hem de siyasal olarak tam bir Batılaşıma gerçekleştiremedikleri için Batı konjonktüründe görülmemektedirler. Bir diğer örnek ise SSCB öncesi Doğu Almanya örneğidir. Sovyetlerin yıkılmasından önce Çekoslovakya gibi ülkeler, Doğu Avrupa olarak adlandırılırken Sovyetlerin yıkılmasından sonra Orta Avrupa adını almıştır. Bu durumun sebebi ise Eski Doğu Bloğu ülkelerinin Batı tarzı serbest piyasa ekonomisini benimsemeleri ve Batı ile aynı ortak tarihi mirasa sahip olmaları nedeniyle, Doğu Avrupa'dan Orta Avrupa'ya geçişi simgelemesidir.

Tabii kültür kavramı Soğuk Savaş döneminde güvenlikle içsel bir hal almaktadır. Soğuk Savaş sonrasında Batı açısından 'öteki,' liberal-demokrasi ve serbest piyasa ekonomisini içselleştirememiş ülkelere denmektedir. Elbette Batı için 'öteki' her zaman yıkılması ve yok edilmesi gereken bir şey değildir. 'Öteki,' ilişkiler yoluyla dönüştürülebilir ve Batı atmosferi içerisine sokulabilir. Avrupa Birliğinin üye ülkelerden, üye olabilmesi için istediği, '*Kopenhag Kriterleri*' üye ülkelerin Avrupalılaştırılması bağlamında elzem olan yasalardır. Bu yolla bu ülkeler, Batı Avrupa'nın güvenlik stratejisinde 'öteki' konumundan kurtularak Batı Avrupa için tehlike arz etmeyeceklerdir. Tabii 'öteki' eğer uluslararası normlara uymuyorsa ve kapalı bir toplum özelliği gösteriyorsa, --Batı açısından--bu ülkelerin askeri yolla uluslararası topluma kazandırılması gerekmektedir.

11 Eylül ise bu güvenlik-kültür ilişkisini daha da keskinleştirmiştir. 11 Eylül'de ABD'ye yapılan saldırının Batı değerlerini tamamen reddeden İslamcı örgüt el-Kaide tarafından yapılması, zaten Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde Müslüman ülkelerle Batı değerlerini özümsemedikleri için problemler yaşayan ABD için, bir tür güvenlik sorunsalını beraberinde getirmiştir. ABD başında bulunan neo-konservatifler ise *Bush Doktrini* çerçevesinde gelebilecek tehlikeleri şimdiden yok edilmesi gerekir anlayışıyla Ortadoğu'yu bir tür dönüştürme ve Batılılaştırma projesi içerisine girmişlerdir. Tabii ABD, bu dönüştürme projesini kendi askeri gücüyle yapmak istemektedir.

Bu çizilen uluslararası panorama içerisinde Türkiye'nin konumuna geldiğimiz zaman ise, Türkiye'nin Avrasya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bir ülke olarak, hem Ortadoğu, hem Orta Asya ve hem de Kafkaslarla güçlü tarihi, siyasi ve kültürel ilişkileri vardır.

Her ne kadar Türkiye, Soğuk Savaş sonrası, Batı'nın stratejik bakışının dışına çıkmış ve Soğuk Savaş sonrasındaki cazibesini kaybetmiş olsa da, Orta Asya ve Kafkasya ile kurduğu ilişkiler ve Soğuk Savaşın güvenlik paradigmasının değişmesi, Batı'nın hatasını anlamasına neden olmuş ve Türkiye'nin tekrar Batı'nın gözünde cazibesini kazanmasına yol açmıştır. Bu çerçevede Ankara'nın AB ile siyasi ve ekonomik ilişkileri, ABD ile yoğunlukla stratejik ilişkileri ve Orta-Asya ve Ortadoğu ile ticari, diplomatik ve siyasi ilişkileri Türkiye'nin bir tür geçiş ülkesi veya merkez ülkesi konumunu oynamasına neden olmuştur. Bu bağlamda Türkiye Batı açısından Avrasya'ya açılmada ve rejimini Orta Asya ve Kafkasya'ya yayma açısından önemli bir ortak olarak görülürken, kültürel, siyasi, ekonomik ve tarihi açıdan tam olarak Batılı olarak görülmemektedir. Fakat Batı açısından bir tür ortak olarak görülmektedir.

Bu çerçevede de Türkiye bu role uygun olarak --İran'ın çevreleme politikasından kurtulma politikasına karşılık oynadığı aktif politikanın tersine--, bölgesinde aktif olmak ve kendi güvenliğini sağlama yolunda bir politika izlemektedir. Bu, bölgede güçlü bir devlet olabilme bağlamında önemli bir politikadır. Türkiye bölgesinin büyük gücü olmak istemektedir ve 11 Eylül sonrası durum ise Türkiye'nin Doğu ve Batı ile bir köprü oluşturduğu tezini daha da güçlendirmiştir. Bu çerçevede ABD'nin Afganistan ve Irak'ı işgali bir kriz ortamı yaratmış ve Türkiye'nin bölgesindeki krizlerden dolayı aktif bir politika izlemesine neden olmuştur. Bu çerçevede Ankara bir yandan AB'ye üye olmak isterken bir yandan da *Dünya İslam Örgütüne* başkanlık etmiştir.

Yukarıda anlatılanlar ışığında İran ve Türkiye bölgeleri bağlamında hem bir komşu ve hem de önemli iki rakiptir. Her iki ülke nüfuz alanı bağlamında aşağı yukarı aynı yerlere etki yapmak istemektedirler. Bu bağlamda 11 Eylül sonrası Türkiye-İran ilişkilerinde, global dinamiklerin etkilerini de hesaba

katarak Türkiye açısından oluşabilecek iki senaryoya da bakmakta fayda vardır.

5.5.1. Batı ve Doğu Sınırı Arasında Türkiye: Bölgesel Güçten-Büyük Ortadoğu Projesinin Mimarlığına

Senaryoya başlamadan önce hem İran ve hem de Türkiye aynı coğrafyaları aynı idealleri paylaşma ve aynı yapıdaki problemlerle uğraşmakta olan iki aktör olduğunun belirtilmesinde fayda vardır. Bu bağlamda bakıldığı zaman her ne kadar İran-Türkiye ilişkilerini bozmaması gereken iki ülke ise de, Tahran ve Ankara aynı bölgelere nüfuz etmeye çalışan rakiplerdir ve İran, Türkiye'nin bölgede egemen bir güç olmasını engelleyecek kırıci veya anti hegemonik bir unsurdur. Bu bağlamda, 11 Eylül ilişkilerde bir kırılma noktasıdır. 11 Eylül sonrası ABD'nin Irak ve Afganistan'ı işgali, bölgede önemli bir istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin Irak'a yapılacak saldırı öncesinde ABD'ye vermediği tezkere, her ne kadar Türkiye-ABD ilişkilerinin boyutunun değişmesine yol açıtıysa da, Türkiye'nin bölgede belirli ölçülerde özerk bir şekilde hareket ettiğinin bir göstergesi olmuştur.

Bu dönemden sonra canlanan Türkiye'nin uluslararası ilişkiler politikası Ankara'nın bölgedeki diğer güçlerle ilişki kurmasını zorunluluk haline getirmiştir. ABD'nin Irak'ı işgaliyle Kuzey Irak'ta ortaya çıkan bölgedeki otorite boşluğu sonucunda PKK, Kuzey Irak'a Kandil dağlarına yerleşmiştir. Bu Suriye-İran-Türkiye üçgeninde bölgede bir tür güvensizlik ortamı doğurmaktadır. Bu yüzden de bu üç ülke kendi aralarında bir güvenlik anlaşması yapmışlardır.

Türkiye açısından bu anlaşma yeterli değildir. Türkiye bu üçlü ilişkiye Rusya'yı da eklemelidir. Rusya, Suriye ve İran ile ticari ve özellikle güvenlik ilişkilerini daha da kuvvetlendirmek zorundadır. Bu güvenlik anlaşması ise dış siyasetten daha çok, iç siyasete ve terörizme karşı olmalıdır. Bunun nedeni ise, bu güvenlik ilişkilerinin ABD'nin bölgedeki gücünü dengeleyecek bir unsur olmasıdır. Fakat unutulmaması gereken nokta ABD ile Türkiye'nin başta Orta Asya ve enerji politikaları konusunda olmak üzere bir çok konuda

aynı menfaatlere sahip olmasıdır. Bu yüzden bu ittifak, ABD'yi küstürmeden yapılmalı, ABD ile Türkiye'nin stratejik, güvenlik ve ticaret ortaklığının sınırları artırılmalıdır. Bu çerçevede de Türkiye, demokrasi, modern Müslümanlık gibi kavramları daha da sahiplenerek, İran'ın nükleer yapılanmasına ve uzun menzilli füzelerini eleştirmelidir. Bunun nedeni ise, Türkiye'nin dış arenada demokrasi, insan hakları gibi kavramlara daha sıkı tutunarak İslam ile bu değerlerin bağdaştığını göstermek zorunluluğudur. Bu değerleri benimsediğini göstermesi Türkiye'nin bir diğer kimliği olan Avrupalılığını dünya ya göstermesi açısından da önemlidir.

Bu çerçevede İran'ın terör örgütlerini desteklemesinden farklı olarak Ankara tarihi ve Müslüman kimliğinin yakınlığı bağlamında İsrail'in politikalarından dolayı Filistin'e yakın durması gerekirken, İsrail'e yapılan en küçük terör saldırısını da kınamalıdır. Tabii İsrail'e eleştiri oklarını yöneltirken de, İsrail ile ticari anlaşmalarını artırmalıdır.

Buna karşılık Türkiye, Orta Asya ve Kafkasya'da kültürel, tarihi ve ekonomik bağlarını kullanarak özellikle 11 Eylül sonrası oluşan ABD dış politikasında veya bir başka deyişle *Büyük Ortadoğu Projesinde* daha da aktif bir politika izlemelidir. Büyük Ortadoğu Projesi uzun vadeli bir siyasal, ekonomik ve sosyo-politik bir süreç olduğundan Ankara'nın da uzun vadeli politikalar gerçekleştirmesi gerekmektedir. Türkiye bu projede ABD ile kontrollü bir ortaklık gerçekleştirirken bir yandan da kendi hegemonyasını veya kendi modernleşme sistematiğini Büyük Ortadoğu'ya bir model olarak sunmalıdır. Bu bağlamda, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan'da vakıflar aracılığıyla devlet destekli eğitim kurumları açılmalı ve halihazırdaki öğrenci değişimi uygulamasını daha bilinçli bir şekilde sürdürmelidir.. Böylece bu ülkelerin elitleri Türk dostu olarak yetiştirilmelidir. Bundan sonraki on sene sonrasında bu ülkelerin elitleri Türk dostu olarak yetişecekler ve böylece Türkiye'nin bölgeye daha kolay nüfuz etmesini sağlayacaklardır. Her ne kadar İran bu bölgeye kendi rejimini yaymaktan ziyade ticari ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktaysa da Türkiye'nin bu atağı orta ve uzun vadede bu bölgede Tahran'ın gücünü büyük bir ölçüde kıracaktır.

Türkiye'nin bu ilişkiler yumağını geliştirmesindeki amacı bölgede istikrarlı bir güç dengesi oluştururken bir yandan da ABD'nin çizdiği '*Büyük Ortadoğu Projesinde*' baş rol oynaması gerekliliğidir. Bu projede baş rol oynamayan bir Türkiye önümüzdeki en az 50 sene içerisinde Ortadoğu ve Orta Asya politikasından soyutlanacaktır. Bu çerçevede de Doğu ve Batı kimliği olan Türkiye'nin daha aktif bir politika izlemesi gereklidir. Bu aktif politikayı izleyen Türkiye her ne kadar İran'ı küstürmeyip, ilişki kursa da, bu aktif politikayla İran'ın Orta Asya ve Kafkasya'daki gücünü kıracaktır.

İran-Türkiye bağlamında bir diğer nokta ise Ermenistan-Azeri-İran Azerileri konusudur. Türkiye'nin Kafkaslara ve Orta Asya'ya açılan penceresi olan Nahçıvan'ın hem kültürel, hem de ekonomik olarak Ankara ile sıkı ilişkileri vardır ve bu şekilde de devam etmelidir. Fakat *Büyük Ortadoğu Projesinde* mimar olmak isteyen bir Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde de hassas bir denge izlemesi gerekmektedir. Ankara, Dünya'daki Ermeni lobisinin gücünü kırmak için Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmek veya en azından iyileştirmek zorundadır. Böylece ABD'deki her sene kongreye gelen Ermeni tasarısını ve Avrupa Birliğindeki Ermeni lobisinin gücünü azaltmak için, Ankara'nın Azerbaycan'ı küstürmeden elinden geldiğince Ermenistan'la ilişkilerini iyileştirmesi gerekmektedir.

Buna karşılık bu iyileştirme, kardeş ülke Azerbaycan'da hayal kırıklığı yaratabilir ve Nahçıvan'da Ankara arasını açabilir. Bu da Azerbaycan'ın yönünün Rusya ve Türkiyesiz bir ABD'ye doğru yönelmesini sağlayabilir. Bu yüzden Türkiye'nin eş zamanlı olarak bir yandan Ermenistan'la ilişkilerini iyileştirmeye çalışırken, bir yandan da İran Azerilerinin haklarını uluslararası arena da savunmaları gerekmektedir. Tabii bunu yaparken de ağırlıklı olarak devlet desteğinden daha ziyade, Türkiye'deki vakıfları ve yurt dışındaki Türk lobilerini kullanabilir.⁴²⁵ Bu durumla beraber Tahran'ın Hazar bölgesinde Ermenistan-Azerbaycan gerginliği bağlamında bir rant sağlama olasılığı da azalacaktır.

⁴²⁵ Bu senaryo yukarıdaki anlatılan senaryodan farklı bir portre çizilmektedir. Yukarıdaki İran-Azerbaycan arasındaki kriz durumunda Türkiye'nin yapması gerekenlerdi. Bu normal bir durumda yapılması gerekenlerdir.

Bu anlatılanlar ışığında Türkiye, *Büyük Ortadoğu Projesi* bağlamında hem doğulu ve hem de Batılı rolünü aynı anda oynamak zorunda ve İran'la iyi ilişkiler kurarken, İran'ın Türkiye'ye karşı kullanabileceği kartlarını da etkisiz hale getirmelidir. Bu durum orta vadede ABD'nin İran'ı çevreleyip etkisiz hale getirme politikasıyla da örtüşmektedir. Bu bağlamda Türkiye bölgede önemli bir güç olacak ve İran'ın nüfuzunu Orta-Asya ve Kafkasya'da kıracaktır.

5.5.2. Büyük Ortadoğu Projesi, Türkiye ve Kaos

Yukarıda bahsedilen I. senaryo 11 Eylül sonrası bölgede krizsiz bir ortamın varlığından yola çıkılarak yazılmıştır. Yukarıdaki senaryolarda da anlatıldığı gibi 11 Eylül sonrası uluslararası ortamın İran için çok parlak geçmeyeceğinin sinyalleri ABD'nin, İran'a ve Tahran'ın nükleer yapılanmasına karşı yaptığı diplomatik çıkışlardan anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu senaryoları yazarken Türkiye'nin ne yapması gerektiğini vurguladıysak da bu bölümde olası bir kriz durumunda Türkiye'nin ne yapması gerektiği üzerinde durulacaktır.

ABD ile İran arasındaki uranyum zenginleştirme programından dolayı gerginliğin artacağı her iki tarafında açıklamalarından anlaşılmaktadır. Türkiye'nin bu durumda ne yapması gerektiği aslında Türkiye'nin '*Büyük Ortadoğu Projesinde*' nasıl bir rol oynayacağını ipuçlarını da bize vermektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, ABD'nin '*ötekini*' değiştirme planı içerisinde İran'a yapacağı saldırının Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya'daki dengeleri de alt üst edeceği gün gibi aşikardır. Yukarıda da belirtildiği üzere Ortadoğu'da Basra Körfezindeki bir Şii ayaklanması, *İslam-i Cihad* ve *Hamas* gibi terör örgütlerinin İsrail'e karşı saldırılarının artması, buna karşılık İsrail'in Lübnan'ın bir bölümünü ilhak etmesi ve ABD'nin Irak'ta düzeni sağlamaya çalışırken, Irak'ta yeni bir kaosu oluşması bölgede gelişebilecek olayların ciddiyetini ve büyüklüğünü gözler önüne sermektedir.

Böyle bir kaos ortamında Türkiye'nin ne yapacağı bir soru olmakla beraber sadece Türkiye değil bölge devletleri ve bölgedeki süper güç içinde

bir muammadır. Fakat üzerinde durulması gereken nokta; bu durumda, Türkiye'nin en az zararla nasıl çıkacağıdır.

Türkiye kendi başına gelebilecek saldırılardan kurtulmak için en iyi savunma saldırıdır düsturuyla bölgede aktif bir politika izlemek zorundadır. Türkiye açısından bölgede ki kriz ortamı kendisine dönecek tehdit oklarını da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda Türkiye açısından her zaman olduğu gibi en önemli tehdit PKK/KADEK'in varlığıdır. Doğabilecek bir kriz bölgede PKK/KADEK' için boş bir alan yaratıp yeni fırsatlar doğurabilir. Kuzey Iraktaki *de facto* Kürt devletinin varlığı ve buradaki Kürtlerin aktif bir politika izleme isteği; Türkiye, Suriye ve İran için sıkıntılar yaratabilir. Bu bağlamda Türkiye Kuzey Iraktaki merkezi devletle ilişkilerini iyileştirmeli ve ticari anlaşmalarını arttırmalıdır. Buna mukabil ortak güvenlik anlaşması imzalayarak bölgesel tehditlerden ortak korunmak kararını almak zorundadırlar.

Bu durumda Türkiye'nin Ortadoğu'da izlemesi gereken bir diğer yol ise ABD ve İsrail'e saldırıların dozajını arttırmamaları için kararlı bir şekilde telkinde bulunması ve buna karşılık *İslam-i Cihad*, *Hamas* gibi örgütlerin İsrail'e saldırılarını *İslam Konferansı* örgütünde aktif bir rol oynayarak durdurmasıdır. Buna karşılık eğer Suriye ABD tarafından istila edilmezse, Ankara'nın Şam'la güvenlik ilişkilerinin daha da sıkılaştırması gerekmektedir.

Buna karşılık Türkiye Orta Asya ve Kafkasya'da İran'ın bırakacağı boşluğu doldurmak için daha aktif bir politika izlemelidir. Yukarıda da ki senaryolarda da belirtildiği gibi Türkiye, Güney Azerbaycan'daki bir ayaklanmaya fiili destek vermese de bu azınlığa moral verici sözler söyleyebilir ve Türk lobileri aracılığıyla Dünya kamuoyunun dikkatinin İran Azerileri üzerinde yoğunlaşmasını sağlayabilir. Buna karşılık ise İran Azerilerine bu bölgede bir karışıklık çıkmaması ve istikrarsızlığın bölgeye yayılmaması için ayaklanmamaları hakkında telkinlerde bulunabilir. Bu duruma mukabil, Ankara, Türkmenistan, Azerbaycan ve Rusya ile yeni bir anlaşma yolu arayarak Hazar bölgesi petrollerinin Türkiye'den geçmesi için lobide bulunarak ve bu lobiye ABD ve İsrail'i de dahil ederek Bakü Ceyhan

Boru hattı için ciddi lobi faaliyetinde bulunabilir. Hatta petrol şirketlerinin istediği paranın bir kısmını bu lobi faaliyetleriyle karşılayabilir.

Hazar denizi bölgesini güvenlik altına alıp, istikrara kavuşturmak için Türkiye Ermenistan ile ilişkilerini Azerbaycan'ı küstürmeden elinden geldiği kadar iyileştirmelidir. Karabağ konusunda Rusya ve ABD'nin de desteğini alarak BM nezaretinde bir çözüm bulmaya çalışmalıdır. Bu şekilde her ne kadar tam bir çözüm bulunamasa da hem Hazar Denizi bölgesi bir süreliğine istikrara kavuşacak ve hem de boru hattı için pozitif sinyallerin gelmesini sağlayacaktır. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye'nin bu politikasıyla Dünya'daki Ermeni lobisinin gücü de kırılacaktır.

Tabii burada unutulmaması gereken nokta ise Türkiye'nin Avrupalı bir ülke olduğu ve Avrupa'nın güvenliği için çok şey ifade ettiğidir. Türkiye bu kaos ortamında Avrupa Birliğini koruyacak tampon bir ülkedir. Bu tip bir kriz durumunda Brüksel, Türkiye'ye güvenlikleri açısından çok önemli roller yükleyecektir. Bu kaos ortamından kaçan mülteciler ve bu tip güvenlik problemleri ilk olarak Türkiye sınırında durdurulacaktır. Bu bağlamda bu aktif politikası sayesinde Türkiye, hem maddi kazanç sağlayacak ve hem de AB için önemli bir ülke olacaktır.

Türkiye bu kaos ortamında 1980'lerdeki Lübnan Savaşındaki gibi finans için bir cazibe merkezi halini alabilir. Bölgedeki istikrarsızlık, İsrail'in Ortadoğu'nun finans merkezi olan Lübnan'a saldırısı ve Ortadoğu'daki diğer devletlerin de bu durumdan etkilenmeleri, İstanbul'u Ortadoğu için tekrar bir cazibe merkezi haline getirebilir. Bu durumda Türkiye olanaklar sunarak İstanbul'u Ortadoğululara cazip bir hale getirebilir. Bununla beraber bölgenin istikrarsızlığından yaralanarak Ortadoğu ile ticari ilişkileri daha da arttırabilir.

Kısaca özetlemek gerekirse, Büyük Ortadoğu projesi Ortadoğu ülkeleri için sancılı geçecektir. Bu politika Ortadoğu'da büyük krizler yaratacaktır. Türkiye ise bu krizden kurtulmak için bölgede çok yönlü bir diplomatik politika izlemesi gerekmektedir. Bu Batı için koruyucu olma, Kuzey'de Ermenistan ve Azerbaycan arasında arabuluculuk rolü oynamak ve doğusunda Suriye ile güvenlik ittifakı yapmaktan geçmemektedir. Bunun yanında Hazar Bölgesi

petrollerini kontrol altına almak ise Türkiye'nin bir diğer politikası olmamalıdır. Bu bağlamda Hazar Bölgesi ülkeleriyle beraber olarak ve bu oluşuma ABD'yi de katarak –Rusya'yı küstürmeden—Bakü Ceyhan Boru hattı için lobi faaliyetinde bulunabilir. Türkiye İran'la ise bir yandan iyi ilişkiler kurarken, yukarıda değindiğim; Ermenistan-Azerbaycan'a arabuluculuk yapmak gibi politikalarla İran'ı çevreleyip, Tahran'ın etki alanlarına nüfuz edebilir.

6. SONUÇ

İran çok uzun bir tarihi olan, birçok etnisiteden oluşmuş bir ülkedir. İran coğrafi konumu ile bir geçiş yeri, bir merkez durumundadır. Asya Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine bağlandığı ve Arap Ortadoğusu'na giden yolların merkezinde bulunan İran, Ortadoğu hammaddesinin Avrupa sanayi merkezlerine taşınmasında ve Avrupa mamul mallarının da Ortadoğu pazarına ulaştırılmasında merkez görevindedir.

İran'ın sahip olduğu jeopolitik ve jeo-stratejik konumu, 19. yüzyılın başlarında Batılı devletlerin, özellikle de İngiltere ve Fransa'nın bölgeye ilgisini yöneltmelerine neden olmuştur. 20. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'da büyük miktarlarda petrol rezervlerinin olduğunun ortaya çıkması ile birlikte, Batı'nın da bu petrole ihtiyaç duyması ve bağımlı hale gelmesi ile birlikte, başta İran olmak üzere bölgenin önemini de artmıştır.

İran geniş coğrafyasının yanı sıra komşu ülkelere oranla büyük bir nüfusa sahiptir. İran'ın etnik grupların asimilasyonu çabaları, en yoğun biçimde uygulandığı Pehlevi dönemi de dahil olmak üzere, hiçbir zaman önemli bir başarı kazanamamıştır. Bununla birlikte etnik grupların ülke yönetimindeki etkinliği nüfuslarına oranla düşük ve birbirlerine göre eşitsiz düzeyde olagelmıştır. Ayrıca, bölgesel etnik grupların kimlikleriyle iktisadi gelişmişliği arasında doğru orantı vardır. Bu etnik gurupların ekonomik durumu Farslardan daha düşüktür.

İran'daki sanayileşme ve modernleşmenin gelişmesi, İran'da sınıf bilincini geliştirerek etnik guruplar arasındaki farklılığı ve etnik kimlik bilincini azaltması gerekirken, aksine fazlasıyla arttırmıştır. Çok etnikli bir yapıya sahip İran'da toplumu aynı potada eritmeye yönelik İran milliyetçiliği Şah'la birlikte gücünü yitirirken İslam devrimi sonrasında bunun yerini din ağırlıklı bir milliyetçiliğin aldığı görülmektedir. Tabii bu tarz bir milliyetçilikte, bu farklı etnisiteleri aynı potada eritmede yeterince başarılı olamamıştır. Hatta bu, İran'ın komşularıyla olan ilişkilerine de yansımıştır. Örnek vermek gerekirse, İran'la Kuzey Azerbaycan arasındaki gerginlikler, İran'daki bu etnik çoğulculuktan meydana gelmiştir.

Ekonomik açıdan ise İran, ihracatı %80 'den fazlası petrole bağlı bir ülkedir. Irak'la sekiz yıl süren savaşta Körfez'deki petrol terminalleri tamamen tahrip olan, ekonomisi çöken İran, kendini toparlamaya savaştan iki yıl sonra başlamıştır. Savaş ardından artan ve istikrar kazanan petrol fiyatları İran'a nakit akışını hızlandırmıştır. İran ekonomisi, Irak savaşının 1988 yılında Birleşmiş milletler ateşkes antlaşması ile sona ermesinin ardından , Irak hava taarruzlarının yol açtığı büyük tahribatın ekonomik güçlükleri ile karşı karşıya gelmiştir. Nitekim Irak hava bombardımanları sonucunda petrol üretim tesisleri, elektrik üretim merkezleri gibi önemli noktaların yıkımı, ciddi alt yapı yatırım ihtiyaçlarını hayati önceliğe yükseltmiştir. Ancak, Irak'ın Kuveyt'i işgali ile bölgede yükselen gerginliğin, 1991-1992 yıllarında yarattığı 'Üçüncü Petrol Şoku' sonucunda, petrol fiyatlarının aniden yükselmesi ve İran'ın 10 milyar dolarlık bir ilave kazanç temin edebilmesine vesile teşkil etmiştir. Fakat, İran ekonomisindeki bu kısmi düzelme, ekonominin yanlış yönetilmesi, yüksek enflasyon, hayat standartlarının düşüşü ve toplumsal yaşamdaki gelir dağılımında zengin ve fakir kesimler arasındaki uçurumun giderek keskinleşmesine sebebiyet vermiştir. 1993-1996 yılları arasında yıllık ekonomik büyüme %1.5 oranında gerçekleşirken, ortalama nüfus artışı %3 olarak şekillenmiştir. Yüksek enflasyon, kara borsa koşulları ile aşırı para emisyonu, ekonomik mekanizmanın yeterli, verimle çalışmasını da engellemektedir. 1995 yılı itibariyle, ABD Doları resmi kurdan 1750-3000 Riyal arasından işlem görürken, karaborsada 35000-45000 Riyalden işlem görmesi, ekonomik denetimdeki tutarsızlıkları açıklayıcı örneklerdir.

İran'da yaşanan toplumsal rahatsızlığın, sosyo-ekonomik boyutlarının da dikkatle analizinde yarar mütalaa edilmektedir. İran'ın 1979 Devrimi esnasında 35 milyon olan nüfusu, günümüzde 69 milyona yükselmiştir. Yeni genç nesil, yüksek işsizlik ve enflasyonun sonucunda içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullar nedeni ile, Şah rejimine tepki duyan 60'lı yılların gençliğinden farklı beklentiler içerisindedir. Katı devletçi ekonominin, toplumun dinamik yapısına ayak uyduramaması özelleştirme reformlarını geciktirdiği gibi, zengin petrol ve gaz kaynaklarının yanı sıra, aynı zamanda bir tarım ülkesi olan İran'ın, tarım ürünlerini de ihraç edemez hale gelmesine yol açmıştır.

İran ise 1979 devrimi sonrası Mollaların iktidarında şeriatla yönetilmeye başlamış ve devrimin akabinde Şattül Arap sınırı yüzünden 8 yıl sürecektir bir savaş başlamıştır. Bu savaş bir açıdan İran için ekonomik olarak yıkım olsa da, bir yandan da İran'ın Devrimi yayma hayallerinden reel politikaya geçmesi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu bağlamda 1979 devriminin ardından İran dış politikası, bu ülkenin coğrafi konumu, soğuk savaş şartları, Orta Doğu bölgesinin jeopolitik önemi ve devrimin mahiyeti nedeniyle bölgedeki ve bölge dışındaki birçok devletin merak ve ilgisine konu olmuştur. Ülkenin yeni yöneticileri, devlet mekanizmasında, işleyişinde ve dış politikada şah döneminden oldukça farklı esaslara sahip yeni bir anayasa hazırlamışlardır.

Devrim sürecinde etkin olan 'devrimci' grup ve kişilerin birbirinden oldukça farklı fikir, bakış ve yöntemlere sahip olmalarına rağmen, devrimin ardından Humeyni ve çevresindeki din adamlarının etkin bir şekilde bu farklılıkları törpüledikleri söylenebilir. İran, İslam ümmetinin ve özellikle ezilenlerin koruyuculuğunu yükleniyor, ulusal çıkar kavramının yerine, temsil ettiğini düşündüğü İslam dinin çıkarlarını getirip koyuyordu. Bu felsefe özellikle rejimin ilk dönemlerinde sıkıca savunuluyor ve bu komşularıyla ilişkilerini otomatikman etkiliyordu. .

İran'ın devrimi takip eden yıllarda özellikle Ortadoğu ülkelerinde sürdürdüğü terör ve terörü destekleme faaliyetlerini bu iddianın izdüşümü olarak değerlendirebiliriz. İsrail düşmanı, Filistin davası savunucusu, Radikal Arap yönetimlerinin ve çeşitli silahlı Ortadoğu örgütlerinin yanında bir profil, İran'a küresel bir büyük devlet imajı kazandıracak, hem devrim dışarıda hedeflerine doğru yürüyecek, hem de İran bölgede gelişeceğini ümit ettiği İslamcı hareketin merkezi olarak yükselecekti. İran'ın bahsedilen temellerde başlattığı bu siyaset çok uzun sürmemiştir.

İran'ın Irak'la sekiz yıl süren savaşı, hem dış politikanın şekillenmesinde etkili olmuş, hem de İran'ın iç dengeleri bakımından doğurduğu önemli sonuçlar dolaylı olarak dış politikanın ve komşularıyla ilişkinin takip edeceği rotaya tesir etmiştir. 8 yıl süren savaş, İran'ın silahlanma eğilimini arttırmış ülkenin maddi ve manevi bakımdan zarar görmesine neden olmuş ve

Tahran'ın devrimci retorikten pragmatik bir dış siyasete doğru kaymasına neden olmuştur.

İran, ilişkilerinin bozulma eğilimi gösterdiği ülkeleri, İsrail'in ya da ABD'nin oyununa gelmekle suçlamaktadır. İran'ın komşuları, İran'ın bu retoriği nedeniyle bu ülkeden önemli derecede tehdit algılamışlar, bu doğrultuda farklı ülkelerle işbirliği yolları aramış, silahlanma gibi konulara da özel önem vermişlerdir. Bu durumun karşılıklı şüphe ve güvensizliği bir kısır döngü haline getirdiği söylenebilir. İran'ın devrimin ilk dönemlerinde rejimini çevresindeki ülkelere ihraç etme yönünde kendisine biçtiği anayasal misyon daha çok istikrasızlaştırma politikası şeklinde tezahür etmiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Örneğin, Kimi Körfez ülkelerinde yönetici elitlerin, kimilerindeyse halkın çoğunluğunun Sunni oluşu, bu ülkelerde İran'dan gelen Şii İslam yorumlarının kabul ve destek görmemesine neden olmuştur.

Körfez'deki Arap devletleri, İran'ı devrimden itibaren bir tehdit olarak algılamalarına, bu yönde İran-Irak savaşında silahlanma çabalarını arttırmalarına rağmen, İran'la diyaloglarını kesmemişler; İranlı yöneticiler de ayrı bölge ülkeleriyle ilişkileri daha iyi seviyelere taşımanın yollarını aramışlardır. İran'ın ilişkileri normalleştirme çabaları, değişen uluslararası konjektür, ABD'nin çevreleme politikası ve İran'ın kendi iç ekonomik yetersizliklerinden ötürü meydana gelmektedir. Her ne kadar Hatemi, 11 Eylül sonrası uluslararası politikasını değiştirse de ve Körfez ülkeleriyle dostane ilişkiler kurmaya çalışsa da, ideolojik farklılıklar eski husumetler bu ilişkinin tamamıyla tamir olmasına izin vermemektedir.

İran-Suudi Arabistan ilişkilerini ise iki düşmanın arkadaş olma durumuna benzetmek mümkündür. İran ve Suudi Arabistan arasında İslam'ın farklı kollarından oluşlarından dolayı var olagelen ve yüzyıllardan beri süren bir düşmanlık mevcuttur. Bu durum Şah zamanında gizli bir düşmanlık halini alsa da, Humeyni zamanında açık bir düşmanlığa dönüşmüştür. Hatemi ile olan ilişkilerde iyileşme olmuş ve her iki ülke güvenlik, ticaret ve petrol konularında işbirliği yapmaya başlamışlardır. Her ne kadar bu düzelme iki ülke açısından önemli bir gelişme ise de, ilişkilerin tamamıyla sağlıklı bir hal aldığı söylemek hata olur. Bunun nedeni ise her iki aktörün birbirlerine olan

güven eksikliğidir. 11 Eylül 2001 sonrası ise ilişkiler devam etmeye başlamış ve bu iki ülke yeni bir güvenlik anlaşması imzalamışlardır. ABD'nin Körfezdeki varlığı, Afganistan ve Irak'ı işgalleri bu iki ülkenin bölgede ABD-İsrail varlığını dengelemek için ortaklaşa hareket etmelerinde yardımcı olmuştur.

İran Suriye ilişkileri Ortadoğu'da uzun zamandır süren nadir ilişkilerden biridir. Bu ilişki 11 Eylül sonrası ABD'nin İrağı işgalinden sonra daha da kuvvetlenmiştir. Bu iki ülke bölgedeki ABD gücünü ittifakla kırmak istemektedirler. İran-Suriye arasındaki ilişkiler 1980 yılında başladı. Her ne kadar Saddam Hüseyin Baas partisi kökenli olsa da, Hafız Esad'la aralarındaki kişisel düşmanlık, Suriye'nin Arap dünyasında 8 yıl İran'a tek destek veren ülke olmasını sağlamıştır. Savaş yıllarında ve sonrasında İran, Suriye'ye 100 milyonlarca dolarlık indirimli petrol sağlamıştır. Bunun karşılığında ise Suriye İran'la işbirliği yaparak *Hizbullah'a* yardımcı olmuştur.

426

1988 yılında İran-Irak savaşı bitince İran ve Suriye arasındaki stratejik ortaklık devam etmiştir. Bu seferki ortaklık ABD'ye karşı yapılmıştır. Her iki ülkeye göre ABD, Ortadoğu'da doğal kaynakları denetlemeye çalışan, halkları köleleştiren ve kültürel hegemonya kuran emperyalist güçtür. Yine her iki ülke ABD'nin desteklediği İsrail'i tehdit olarak görmekte, bölgede güçlü bir Türkiye istememekte ve Türkiye'yi kendilerine meydan okuyan ve NATO baskısı dayatan bir ülke olarak değerlendirmişlerdir. Bu tehditler iki ülke arasındaki ilişkileri daha da yakınlaştırmıştır.

11 Eylül öncesi bu ikili ortaklık her ne kadar ABD'ye karşı Türkiye'ye nazaran daha keskin çizgilerle belirlenmişse de, bu ülkelerin Ankara'ya karşı politikalarında ortaklık oluşmuş ve bu ortaklık özellikle 'Kürtler' konusunda kendisini göstermiştir. 11 Eylül ve Abdullah Öcalan'ın yakalanması öncesi İran, Türkiye'nin İran Körfezi'ndeki politikalarda oynadığı rolü en aza indirmek için, onun Kuzey Irak'ta genişlemesini ve gücünü sağlamlaştırmasına karşı çıktı. Tahran Türkiye'nin İran Körfezi'ne yakınlığı dolayısıyla burada oynayabileceği rolü engellemek için Türkiye'nin Kuzey

⁴²⁶ SADJADPOUR,Karim, 'The Future is Uncertain For The Alliance Between Syria and Iran,'www.muslimworldtoday.com.

Irak'taki Kürt gruplarının üzerinde etki kurmasını ve böylece onun Irak'ta daha da güçlenmesini engellemeye çalıştı.

Türkiye, İsrail ve ABD, Suriye'yi Kürt kartını bırakmaya zorlayarak, onu Türk, İsrail ve Amerikan isteklerine karşı koyamayacak zayıf bir ülke haline getirdi. Tabii bu ortaklık konusu sadece Türkiye ile ilgili değildi. Öcalan'ın yakalanması ve Suriye'nin Kürt kozunu kaybederek bölgesinde zayıflaması, İran ile ilişkilerinin bitmesini engellemedi. 11 Eylül sonrası ABD'nin İrağı işgali, Şam ve Tahran'da endişe yaratmış ve iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Aynı sebep Türkiye'nin bu iki ülkeyle yakınlaşmasını sağlamış ve o coğrafyada bir Kürt devletinin kurulmaması Ankara-Şam-Tahran üçgenin ortak noktası olmuştur.

İran, devrimin ilk yıllarından itibaren ABD ile yaşadığı gerginlikler nedeniyle bu ülkeyle herhangi bir düzeyde resmi ilişki tesis etmemiş, ABD'yi 'büyük şeytan' olarak adlandırmışlardır. ABD ise buna karşılık İran'ı 'çevreleme politikasıyla' izole etme politikasını tercih etmiştir. Her ne kadar ABD bu ülkeye doğrudan müdahale etmemiş ise de 1990 sonrası bu politikasını ciddi bir şekilde uygulamaya başlamıştır. 11 Eylül sonrasında ise Irak'ın işgaliyle politikasını sertleştirmiş ve İran'ın nükleer santrallerini vurma tehdidinde bulunmuştur. İleriki dönemde her ne kadar konvansiyonel bir savaşın olması tartışılır ise de, bu ülkeye ABD'nin silahlı bir operasyon düzenleme olasılığı kuvvetle ihtimaldir.⁴²⁷

1989'dan itibaren değişen uluslararası ilişkiler sisteminin İran dış politikasına önemli ölçüde tesir ettiği açık biçimde görülebilir. Bu etki, İran'ın iç dinamiklerinden kaynaklanan söylem değişikliklerinin ve iç politik gelişmelerin yansımalarının ötesinde olmuştur. İran'ın dış politikasının, SSCB'nin dağılması, yeni Cumhuriyetlerin ortaya çıkması, Hazar enerji kaynaklarının nakil tartışmalarından etkilendiğini söylemek yanlış olmaz.

1990'larda İran'ın dış politik ilgi odağının, Körfez bölgesinden, terciden Doğuya ve Kuzeye, Kafkaslar'a, Hazar Havzasına ve Türkistan'a yönelmiş olduğu söylenebilir. İran bu yıllarda, yeni cumhuriyetlerle ikili ilişkilerini

⁴²⁷ Bu operasyon İran nükleer tesislerine nokta atışı yapılarak veya konvansiyonel bir savaş çerçevesinde olabilir.

geliştirmenin, bölgede ortaya çıkan ekonomik imkanlardan faydalanmanın, ülkenin coğrafi konumunu kullanmak suretiyle bölgesel sorun ve gelişmelerde öncü olmanın yollarını aramıştır. Bu anlamda İran'ın kuzeyindeki yeni alanda Orta Doğu bölgesinde denediği rejim ihracını ve model olma arzusunu ikinci planda tutmak zorunda kaldığı söylenebilir. Bunun önemli bir sebebi, yeni cumhuriyetlerin laik yönetim konusundaki kararlılıkları ve bu ülkelerin Batı'ya açılma yönündeki iradeleri olmuştur. İran'ın Kafkaslar ve Türkistan bölgesindeki ekonomik/stratejik çabaları politik etkinlik seviyesine ulaşamamış, ancak bölge ülkeleriyle İran arasında ticaret, kültür, ulaşım, taşımacılık gibi alanlarda birçok anlaşmalar imzalanmıştır. İran'ın bölgede Türkiye ve ABD nüfuzunun önünü alma niyetiyle politika belirlemesi, İran'ın bölge politikasının 'negatif girişimler' şeklinde gelişmesine neden olmuştur. Fakat İran, ABD ve Türkiye gücüne karşı Rusya ile ittifak kursa da ABD 'ye göre ikincil planda kalmaktadır.

Moskova'nın özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren İran ile dikkat çekici bir uyum içinde olduğu görülecektir. İran, Karabağ savaşı, Tacikistan ve Afganistan iç savaşı, Hazar'ın statüsü gibi bölgesel konular başta olmak üzere bir çok alanda Rusya Federasyonu ile paralel politikalar izlemiş, bu durum Kafkas'larda Tahran-Erivan-Moskova ekseninde bir ilişkinin gelişmesini sağlamıştır. Rusya'nın eski SSCB coğrafyasını 'arka bahçe' olarak algılamasının İran tarafından olumsuz değil, aksine olumlu karşılandığını söylemek mümkün olabilir. Bunun en önemli nedenin, İran'ın 'bölgeye, bölge dışı güçlerin girişini engelleme' isteği olduğu İranlı yöneticilerin çeşitli ifadelerinden anlaşılabilir. Bu anlayış da aslında bir çelişkiyi ifade etmektedir. İran, halkının çoğunluğu Müslüman olan bu bölgede Rusya'yı yabancı olarak algılamazken, ABD ve İsrail'i bölge dışından gelen yabancı tehditler olarak algılamıştır.

İran dış politikasında Kafkaslar bölgesinin ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu açıktır. Çünkü bu bölge İran açısından, imkan ve fırsat potansiyellerinin olduğu kadar tehdit ve risk potansiyellerinin de kaynağı olarak görülmektedir. Kafkaslar'da İran'ın politikasını belirleyen hususlar, Türkiye ve Rusya'nın bölge politikalarıyla, Azerbaycan'ın olaya yönelimidir.

Kafkaslar'da İran'ın Türkiye'nin lehine olacak gelişmelerden kaygılandığı; bunun aynı kaygıyı taşıyan Rusya ile konjonktürel bir uzlaşmaya yol açtığı ifade edilebilir. Azerbaycan'ın önemi ise, İran'da nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Güney Azerbaycanlılardan kaynaklanmaktadır. İran açısından Azerbaycan'ı Kafkaslar konusunda belirleyici kılan, Güney Azerbaycan meselesinin gelecekte alacağı boyut olarak değerlendirilmelidir. Tahran'ın, Ermenistan-Azerbaycan Savaşı'ndaki tutumu ve ateşkes sonrasında Erivan ile geliştirdiği ilişkilerin, İranlı yetkililerin ifade ettikleri gibi 'tüm komşularla iyi geçinme' prensibi yada 'Azerbaycan'ın İsrail'le sürdürdüğü olumlu ilişkilerden çok, İran'ın homojen olmayan nüfusunun sunduğu potansiyel tehlikenin yansıması olduğu düşünülmektedir.

İran'ın Irak ile sekiz yıl süren savaş sırasındaki seviyede olmasa da bölgede tehdit oluşturabilecek derecede silahlanma gerçekleştirdiği söylenebilir. İran silahlı kuvvetlerinin, bölgedeki ülkelerin güçleriyle karşılaştırıldıklarında Şahap'lar gibi uzun menzilli balistik füzeleri olduğu düşünülmektedir. Her ne kadar Tahran inkar etse de, İran'ın nükleer silahlar geliştirdiğine dair çeşitli haberler de mevcuttur. İran, silah ticaretinde Rusya, Hindistan, Çin, Kuzey Kore gibi ülkeleri temel ticari partnerleri haline getirmiştir. Bu da İran'ı tüm bölge için tehdit haline getirmektedir.

İran'ın doğu komşusu Pakistan ile de Orta Asya petrollerinin Dünya marketlerine gitmesi bağlamında rekabete girmiş Pakistan ABD ile beraber Taliban rejimini Afganistan'da başa getirerek İran'ı saf dışı bırakmıştır. Bu bağlamda İran'ın Afganistan'da söyleyecek bir sözü kalmamıştır. Her ne kadar Batı şirketleri İran üzerinden geçecek boru hattını ucuzluğundan dolayı tercih etseler de, ABD'nin kuşatma politikası çerçevesinde bu olanaksız olmuştur. İran'ın, Afganistan ile özellikle bu ülkede Taliban güçlerinin hakimiyet elde etmelerini takiben yaşadığı gerilim, 11 Eylül sonrası ABD'nin Afganistan'ı işgali sonucunda normale dönmüştür. Bugün Afganistan, İran ve Pakistan ilişkileri, hem kendi istikrarları hem de bölge istikrarı açısından normalleşmiştir. Hatta İran'ın nükleer yapılanmasına Pakistan'ın yardımları vardır.

Çin-İran ilişkisi ise her iki aktörün ABD kışkacından kurtulma formülü olarak anlaşılabilir. İran'ın ABD'nin çevreleme politikasından kurtulmak istemesi ve Çin'in global rekabette güçlenmek için yaptığı ekonomik modernizasyon Pekini daha fazla petrole ve de Ortadoğu ve İran'a muhtaç bırakırken, İran'ında silahlanmadaki en önemli müttefiklerinden biri haline getirmiştir. 11 Eylül sonrası ABD hegemonyası ise bu iki aktörü birbirine daha fazla yakınlaştırmıştır ve bu ittifakın uzun bir süre ABD'ye karşı devam edeceğini göstermektedir.

İran'ın Türkiye'ye yönelik politikasında da geleneksel çizgisinden sapma göstermediği gözlemlenmektedir. Bu geleneksel çizgiyi Şah dönemine kadar istikrarlı bir şekilde sürdürdüğü söylenebilir. İran devrim sonrasında da Türkiye ile inişli çıkışlı da olsa diplomatik ilişkilerin sürekliliğine dikkat göstermiştir. Her ne kadar Rafsancani döneminde İran PKK'ya yardım etse de bu Hatemi döneminde azalmış ve 11 Eylül sonrası ise Türkiye-İran-Suriye antlaşma sonucunda PKK ile ortak mücadele kararı alınmıştır. Her ne kadar 11 Eylül öncesi ve sonrası ABD'nin Türkiye'ye İran ile ilişkileri kısıtlaması gibi bir baskısı olsa da, Türkiye İran'la ilişkilerini hep düzgün tutmaya çalışmıştır. Buna karşılık ilişkiler her zaman çok parlak olmamıştır. Bunun sebebi ise iki ülke arasındaki ideolojik rejim farkları ve yıllardan beri süregelen bölgesel rekabettir.

11 Eylül sonrası değişen dengeler ise İran'ı uluslararası ilişkiler bağlamında zor duruma sokmaktadır. ABD'nin İran'ı şeytan üçgenine sokması İran'a yakın zamanda bir operasyon olasılığının kuvvetle ihtimal olduğunu akla getirmektedir. Bu operasyon Ortadoğu ve Orta Asya dahilinde bütün bölgeye istikrarsızlık getirecektir. Türkiye'nin bu durumda yapması gereken Ortadoğu, Orta Asya, Ortadoğu ve Kafkasya'da aktif bir politika izleyerek, Büyük Ortadoğu projesinin mimarlarından biri olmasıdır. Bu da ABD, AB ve Batı Dünyasıyla aracı rolünü oynamak, Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya'da aktif bir politika izlemek ve bu sıcak bölgedeki çatışmadan doğacak risklerden en az zararla kaçmaktır.

KAYNAKLAR

1. ACHAR, Gilbert,“ Stratejik Üçlü: ABD, Çin, Rusya”, Ali, Tarık, (der) *Evrenin Efendileri NATO’nun Balkan Seferi*, Om Yayınevi, İstanbul, 2001.
2. AKCA, Erhan, *ABD’nin Türkiye ve Komşu Ülkeler Üzerindeki Stratejileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.
3. AKKURT Mehmet, *Afganistan’ın Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004.
4. ARAS, Dr. O. Nuri, *Azerbaycan’ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
5. ARI, Tayyar, *2000’li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 1999.
6. ARMAOĞLU Fahir, *20.YY. Siyasi Tarihi*, Ankara, Alkım Kitap,1989.
7. Askeri Coğrafya, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 1995
8. BECK, Ulrich, *World Risk Society*, London, Polity Press,2000.
9. BOZGEYİK Burhan, *Bütün Cepheleri ile İran Meselesi*, İstanbul, 1981.
- 10.BRZEZİNSKİ, Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası Amerika’nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri*, İstanbul, Sabah yayınları, 1998.
- 11.BRZEZİNSKİ, Zbigniew, *Kontrollden Çıkış Dünya*, Çev. Haluk Menemencioğlu, T.İş Bankası Yayınları, Ankara, 1994, ss:228-229
- 12.Büyük Larousse Ansiklopedisi, cilt 21
- 13.CEBECİ, Can, *İran’ın askeri teknolojideki atılımları ve yabancı kaynaklarla yaptığı işbirliği ile bunun Türkiye ve bölgesel güvenlik açısından etkileri*, TC Genel Kurmay Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul, 2001.
- 14.CLAUSEWİTZ Carl von, “Savaş Üzerine” İstanbul, 1975
- 15.COLIN S. Gray, *Modern Strategy*, Oxford University,England, 1999

- 16.DEDEOGLU, Beril, Uluslararası Güvenlik ve Strateji, Derin Yayınları İstanbul, 2003
- 17.DİLİP, Hiro, *Neighbours, Not Friends: Iraq and Iran after the Gulf Wars*, London, Routledge, 2001..
- 18.DAVUTOĞLU, Ahmet, Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul, 2001.
- 19.DÜMEN Erdoğan, Jeopolitik/JeoStrateji, cilt 3. S:II-1,2 Harp Akademileri Yayını, 1973.
- 20.ELÇİBEY, Ebulfez, Bütöv Azerbaycan Yolunda, Ankara, 1998.
- 21.EMANET, Hakan, Deniz Hakimiyetinden Dünya Hakimiyetine Giden Yolda Türk Boğazları, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2003
- 22.FAIRBANKS, C., FREDERICK, Starr., C.R., NELSON,WEISBRODE,K., Strategic Assessment of Central Eurasia, Central Asia- Caucasus, (SAIS) Publications, Washington DC, Ocak 2001.
- 23.GARNETT, S.W.,RAHR, A., WATANABLE, K. The New Central Asia: In Search of Stability, Trilateral Commission Publications,New York, 2000.
- 24.GUNTER, Micheal, The Kurds and the Future of Turkey, New York, St .Martin's Press, 1997.
- 25.GÜNALTAY, Şemseddin, İran Tarihi XIII., İkinci baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- 26.GÜRLER Ali İhsan, Amerika Birleşik Devletleri'ninYeni büyük Ortadoğu Projesi ve Bush Doktrini, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, GYTE, 2005.
- 27.HIGGINS, J.Patricia, "Minority-State Relations in Contemporary Iran," The State, Religion and Politics; Afghanistan, Iran and Pakistan, Syracuse, Syracuse University Press, 1988
- 28.HOOGLAND, Eric, The Society and its Environment, Iran; a Country Study, The Secretary of the Army of the U.S., Washington DC, 1989.
- 29.IAN O.Lesser ve FULLER, Graham, Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000.

30. İLHAN Suat, Jeopolitik Duyarlılık. Ankara,1989
- 31.KEKEVİ Serkan, Batının Çöküşü ve Türk Dış Politikası, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.321
- 32.KILIÇ, Yavuz, İran'ın Azerbaycan Politikası, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, Gebze İleri teknoloji Enstitüsü, 2003.
- 33.KONA G.Güngörmüş, Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye'nin Güvenliği, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2005
- 34.KOÇ, Süleyman, Dünden Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- 35.Meydan Larousse Ansiklopedisi, 1992
- 36.MODJTABA, Sadria, "Iraian Strategies in Central Asia", I,Kobari and M.H Glantz (der), Central Eurasian Water Crisis: Caspian, Aral, and Dead Seas, United Nations University Press, New York, 1998.
- 37.MÜTERCİMLER Erol, "21. yy. ve Türkiye" İstanbul, 2000.
- 38.OETİNGER, Bolko von, Tiha von Ghyczy, Christopher Bassford, Clausewitz ve Strateji, İstanbul, 2002.
- 39.OĞUZ Sami ve ÇAKIR Ruşen, Hatemi'nin İran'ı, İstanbul, İletişim, 2000.
- 40.OLSON, Robert, Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004:Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik , Ankara, Babil Yayınevi 2005.
- 41.Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, Nisan 1999.
- 42.ÖREN, Mehmet Metin, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, Ankara, 1997.
- 43.RESULZADE, Mehmed Emin, İran Türkleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul,1993.
- 44.RİYAHİ, Muhammed Emin, Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı, İstanbul, 1995.

45. RUBINSTEIN, Alvin, 'Soviet Policy Toward South and Southwest Asia: Strategic and Political Aspects' RUBINSTEIN, A.Z., (ed.), The Great Game, New York, Praeger, 1983.
46. SANDER Oral, Siyasi Tarih, İmge Kitabevi, Ankara, 1991.
47. SARAY, Mehmet, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990.
48. TAŞLI, Ömer, Orta Doğu'ya Süper Güçlerin Etkileri, İstanbul, Fikir Yayınları, 1991.
49. UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995
50. USLU, Nasuh, Türk-Amerikan İlişkileri, Ankara, 21 Yüzyıl Yayınları, 2000.
51. YILDIZ, Yavuz Gökalp, Oyun İçinde Oyun Büyük Ortadoğu, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2004.
52. YILDIZ, Y. Gökalp, Global Stratejide Ortadoğu, Der Yayıncılık, İstanbul, 2000.
53. YILMAZ, Veli, Siyasi Tarih, İstanbul, Menekşe Kitabevi, 1998.
54. YILMAZ, Yunus, Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra İran'ın Azerbaycan Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2002.
55. YOLCU, Mithat, İran'da Reform Hareketleri Rafsancani ve Hatemi Dönemleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2002.
56. YÜCE, Mustafa, Türk-İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul, 1994.
57. Zonouzi, Sadegh M., Körfez Sorunları ve İran'ın Körfez'e Yönelik Dış Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi, 2000.
58. AGHAJANIAN, Akbar, "Ethnic Inequality in Iran; an Overview", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.XV, 1983.

59. ANTHONY, John Duke, 'The Gulf Cooperation Council,' Robert G.Dairus et. al. ed. Gulf Security into the 1980, Stanford, California, Hoover Ins., 1984.
60. 'Arab Oil and Gas,' OECD 1977 Review, vol. 111, no.75, Nov.1974.
61. ARAS, Bülent, 'Amerika-Orta Asya İlişkileri ve İran'ın Konumu,' Avrasya Dosyası, Sonbahar, Cilt 5, .
62. ARAS, Bülent, 'İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri,' Avrasya Dosyası , No.3, Sonbahar 1996.
63. ASLAN, Yasin, "İran; Yakın Uzak Komşumuz", Avrasya Dosyası, C.2, No: 1, İlkbahar 1995,
64. ATAY, Mehmet, 'Jeo-politik Teorisinde Güç Kaynakları ve Güç Merkezleri Kavramı,' Jeopolitik, Yıl.1., Sayı.1,1999.
65. Atay, Mehmet, "Avrasya'nın Balkanlar'ı Afganistan'da İç Çatışma Dinamikleri", Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Afganistan ve Pakistan Özel Sayısı, Cilt:4, Sayı:3-4, ASAM Yayınevi, Ankara, 1999.
66. AYGÜN, H., İran'daki Gelişmeler ve Ülkemize Etkileri/Jeopolitik Tartışma, Sonuç Raporu 4 Avrasya bir Vakfı: Ankara, 2000.
67. AYMAN, S. Gülden, "ABD'nin Yeni Orta Doğu Vizyonu ve İran," Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu, İstanbul, Aralık 2003.
68. BAYIR, Emre, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", Avrasya Dosyası,Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999
69. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün/Bugün/Yarın, sayı.28, Mayıs 1999 .
70. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün/Bugün/Yarın, sayı.28, Mayıs 1999
71. Bogert, Carroll, "They All Get Along", Newsweek, Vol.CXXIX, No:21, May 26,1997
72. CALABRASE, John, 'China and the Persian Gulf Energy and Security,' Middle East Journal, Vol.52, sayı.23, 1998.

73.CÖMERT Servet, "Jeopolitik ve Türkiye'nin Yer Aldığı Jeopolitik Ortam", Jeopolitik Bilimsel Araştırmalar Dergisi, Sayı:1, Çantay Yayınevi, İstanbul, 2002

74.ÇAŞİN, Mesut, Hakkı, 'İki Deniz Jeopolitiğine Dayalı Stratejik Değişim Arayışları,' Avrasya Dosyası, Cilt. 5, sayı. 3, 2000.

75.ÇEÇEN, Anıl, 'Bir İran Değerlendirmesi', Avrasya Dosyası,Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999.

76.ÇOLAK, İhsan, 'Değişen Stratejiler Işığında İran-Türk İlişkilerinde Yeni Gelişmeler,' Avrasya Dosyası, cilt.5, sayı.3, 1999.

77.DABANLI, İhsan Tuncer, 'İran Otomatik Hedef,' Cumhuriyet Strateji, Sayı.34, 2005.

78.DAVİSHA, Karen, 'The USSR and the Middle East,' Foreign Affairs, Vol. 61, No.2 (winter 1982/3).

79.DAVUTOĞLU, Ahmet, "Orta Asya'daki Dönüşüm, Asya içi dengeler ve Türkiye, " Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı 1, Sayı:15,1997.

80.DEMİRAL Nejdett, 'Türkiye'nin 2005 Yılında Orta Doğu Politikası Ne Olmalıdır,' Stratejik Analiz, Aralık 2004 sayı. 56.

81.DURDULAR, Ercan, İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası, Avrasya Dosyası, İlkbahar, 1995.

82.EHTESHAMİ, Anoushiran ve Murphy, Emma C., 'The Non-Arab Middle East States and the Caucasian/Central Asian Republics: Iran and Israel,' International Relations, no.1, 1994.

83.EHTESHAMİ, Anoushiravan, 'Iran-Iraq Relations after Saddam,' The Washington Quarterly, Vol. 26, No.4,1996.

84.EROL, Mehmet, S., 'İran'ın Orta Asya Politikası Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu Ya Da Ava Giden Avlanır,' Stratejik Analiz, sayı 28, Ağustos 2002.

85.ESLEN, Nejat, 'ABD'nin Vazgeçilmez Hedefi İran:Ortadoğu'da Şii Blok İstemiyor,' Cumhuriyet Strateji, sayı.24, 2004.

86.FUKUYAMA, Francis, 'The End of History', The National Interest, Yaz 1998.

87.GÜRSES, Emin, 'Kafkasya'da Uluslararası Rekabet,' Avrasya Dosyası, Cilt. 7, Sayı.1, 2001.

88.GOLAN, Galie, 'Gorbachev's Middle East Strategy,' Foreign Affairs, Vol. 66, No.1, 1987.

89.HUNGTİNGTON, Samuel, 'Clash of Civilisations,' Foreign Affairs, 72, 1993.

90.İLHAN Suat, "Jeopolitik Çalışmalar" Jeopolitik Bilimsel Arştırmalar Dergisi, Sayı:1, İstanbul, 2002.

91.'Iran's Relations With The States Of Central Asia and Transcaucasia', Background Brief of Foreign and Commonwealth Office, London, Foreign and Commonwealth Office, 1998.

92.Iran Times, Mart 15, 1991.

93.Iran Times, Mart 8, 1991.

94.KALAFAT, Yaşar, 'Azerbaycan-İran Bağlamında Güney Kafkasya'da Etno-Sosyal Yapı', Avrasya Dosyası, İlkbahar 2001.

95.KARPAT, Kemal H., 'Orta Asya Devletleri, Türkiye ve İran'ın Dış Politikası,' Yeni Türkiye Türk Dünyası, Özel Sayısı 2, Sayı.16 ,1997.

96.KATZMAN, Kenneth, 'Iran: Current Developments and US Policy,' CRS Issue Brief for Congress, 9 Nisan 2002.

97.KECHİCHİAN, Joseph A., "Containing the Iranian Revolution", journal of South Asian and Middle Eastern Studies, vol.13 , No.1-2, Fall/Winter 1989.

98.Khan, Feroz Hassan, 'Rough Neighbours: Afghanistan and Pakistan,' Strategic Insights, Vol.II, No. 1, 2003.

99.KİRİŞÇİ, Kemal, ' Türk-Amerikan İlişkileri: Belirsizlikten Yakınlaşmaya, Türk-Amerikan İlişkileri: Realpolitik Ötesi Genişlemesi,' Avrasya Dosyası, VI. 2, Yaz 2000.

100. KOCAOĞLU, Mehmet, "Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü," *Avrasya Dosyası*, No. 1, İlkbahar 1995.
101. MACKENZİE, Richard, 'The Price of Neglecting Afghanistan: the Succession,' *New Republic*, 14-21 Eylül, 1998.
102. MANN, Hilary, 'Iranian Links To International Terrorism-The Hatemi Era,' *The Washington Institute For Near East Policy*, Number 296, Ocak 1998.
103. *Milliyet*, 19 Mart 2000.
104. MİTE Valentinas, 'Iran/ Iraq: Recent Comments Suggest Problems in Baghdad- Tehran Relations', *Payvanda Iran News*, <http://www.rferl.org/>.
105. MÜŞTAK, Reza, "İran: Çelişkiler Ülkesi", *Strateji*, sayı;1, 1995.
106. NAFISI, Azar: 'Voices of İran', *The Washington Post*, Haziran 15, 1999.
107. NANAY, Julia, 'The US in the Caspian: the Development of Political and Commercial Interests,' *Middle East Policy*, Vol.6, No.2, 1998..
108. OKTAY, Hasan, 'Batı'ya Yanaşan İran', *Strateji*, 1995/1.
109. PARASİLİTİ, Andrew, T., 'Iraq Military Containment of İran,' *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Vol.13, No-1-2., 1989.
110. RACZKA, Witt. "A sea or alike? The Caspian's Long Odyssey", *Central Asian Survey*, 2000, 19 (2).
111. RAMAZANİ, Rouhullah K., "Iran's Islamic Revolution and Persian Gulf", *Current History*, Vol.84, No.498, January 2005.
112. 'Russia Needs Copration with İran", *The Times of Central Asia*, 15 Ocak 2001.
113. SHAFFER, Brenda, "The Formation Of Azerbaijani Collective Identity in İran", *Nationalities Papers*, 2000.
114. SOLTAN, Elnur,'Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü: Çizilmeyen Sınırlar' *Stratejik Analiz*, Mayıs 2001, sayı. 13, ASAM.

115. STEPHEN, Blank, Russia and the Gulf Perspectives, (Ankara)1/4 Aralık 1996- Şubat 1997.

116. TAFLIOĞLU, Serkan, 'İran, Silahlı İslami Hareketler ve Barış Süreci,' Avrasya Dosyası, Cilt.5 , Sayı 1, 1999.

117. TAVLAŞ, Nezih, 'Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri,' Avrasya Dosyası, cilt. 5, sayı.1, 1999.

118. TOPTAŞ, Ergüder, "Stratejinin Yorumu", Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı:370, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Ekim 2001.

119. TROCK, Adam, 'The Politics of the Pipeline: The Iran and Afghanistan Conflict,' Third World Quarterly, No.20, Sayı.4.

120. VİNOGRADOV, Vladamir, 'Audience at Dawn: Qom Residence of Ayetullah Khomenini, 27 December 1979,' International Affairs, Nisan 1991.

121. WİHBİY, Paul Micheal, 'Değişen Jeopolitik Dengeler ve Büyük Ortadoğu Modeli,' Stratejik Analiz, Sayı.9, Ocak 2001.

122. YETKİN, Murat, "Devrim Ölse de Rejim Yaşıyor", Strateji, Sayı;1,1995.

123. YILDIZ, Yavuz Gökarp, "Yeni Güvenlik Anlayışı ve Arayışları Türkiye'nin Ulusal Güvenlik Stratejisi", Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği, Avrupa Birliği ve NATO İlişkilerinin Geleceği Türkiye'ye Etkileri, Bildiriler, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 2001

124. AKBAR, Hasemi, Rafsanjani, " U.S. Trying to Expand Its Influence in Central Asia, Subcontinent", Tehran Times, 9 Temmuz 2002, içinde [http://www.caspianstudies.com/recent %20 event%20 \(9%20july\).htm](http://www.caspianstudies.com/recent%20event%20(9%20july).htm).

125. DEİK- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "İran Ülke Bülteni" Temmuz 2004 <http://www.deik.org.tr/bultenler/20049814650iran-temmuz2004.pdf> 10 Eylül 2004.

126. HASANOĞLU Mürteza, 'Paylaşılamayan Pasta :Hazar Denizi Bölgesi Sorunları: Belirtiler ve Bölge Devletlerinin Sorunları' http://www.kho.edu.tr/yayinlar/bilimdergisi/bilimder/doc/2003-1/2_hazaroglu.doc 11 haziran 2004.

127. KOSGEB- Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı, Pazar Araştırma ve İhracatı Geliştirme Merkezi, İran İslam Cumhuriyeti Ülke Raporu, <http://www.kosgeb.gov.tr/Ekler/Dosyalar/Yayin/51%5Cİran%20Ulke%20Raporu.doc> , 11 Haziran 2004.

128. MEMMEDOV Rüstem, “Mejdunarodno-Pravovoy Status Kaspiyskogo Mor’ya Bçera Segodnya Zavtara” (Hazar Denizinin Hukuk Açısından Statüsü: dün, bugün, yarın.) (rusça), Orta Asya ve Kafkasya Bilgi–Analiz Merkezi, http://www.co-c.org/journal/cac09_2000/19.Mamedov.hotmail

129. ÖZDAĞ, Ümit, “Terörizm, Küresel Güvenlik ve Türkiye”, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi ASAM); http://www.avsam.org/turkce/MAKALELER/Terörizm_kgt.pdf.

130. ROY Oliver, ‘The Iranian Foreign Policy Toward Central Asia’, www.soros.org, 2002.

131. ‘SADJADPOUR,Karim, ‘The Future is Uncertain For The Alliance Between Syria and Iran,’www.muslimworldtoday.com.

132. Turkey Signs Gas Deal with İran; Claims no Violation of US Sanctions,’ www.newstimes.com/archive96/aug1296/ina.htm. (Ağustos 12 1996).

133. Ülke coğrafyaları, <http://www.e-cografya.com/ulkeler/asya/iran/>,10 Ağustos 2004.

ÖZGEÇMİŞ

1976 yılında İstanbul'da doğan Bülent SÜRÜCÜ, ilk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. Işıklar Askeri Lisesi'ne giriş sınavını kazanmış ve 1994 yılında Işıklar Askeri Lisesi'nden mezun olmuştur. Kara Harp Okulu'ndan 1998 yılında Piyade Subayı olarak mezun olan Bülent SÜRÜCÜ, İstanbul, Diyarbakır ve Ankara'da görev yapmış, halen Şanlıurfa'da görevini sürdürmektedir.

Uluslararası İlişkiler, Ülkeler Tarihi, Siyasi Tarih gibi konulara Lise yıllarından itibaren başlayan ilgisi neticesinde, G.Y.T.E. Sosyal Bilimler Enstitüsü Strateji Bilimi Bölümünde Milli Güvenlik Stratejileri üzerine Yüksek Lisans Programını tamamlamıştır. İyi derecede İngilizce bilmektedir.